

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ЖАНА МАДАНИЯТ ИНСТИТУТУ

**КРнын УИАсынын корреспондент-мүчөсү, ф.и.д., профессор
Т.К.Ахматов атындагы Кыргыз тили кафедрасы**

ЖАПАРОВ ШЕРАЛИ, СЫДЫКОВА ТОЛГОНАЙ

**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН
ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫ ЖАНА
ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ**

(О к у у к и т е б и)

Бишкек – 2013

УДК 811.51
ББК 81. 2Ку
Ж 33

“Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы” деген окуу китеби И.Арабаев атындагы КМУнун алдындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтунун Кыргыз тили кафедрасында, аталган институттун Окумуштуулар Кеңешинде (2010-жылдын 28-майындагы №10-токтому), И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Окумуштуулар Кеңешинде (2010-жылдын 10-июнундагы №29-токтому) жана Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинде (2010-жылдын 22-июнунда 368/1-чечими менен) талкууланып, окуу китеби катары сунушталды.

Пикир айткандар: ф.и.д., профессор К.Саматов
ф.и.д., профессор Т.Садыков

Жапаров Шерали, Сыдыкова Толгонай

Ж 33 Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы (Окуу китеби) Экинчи басылышы.- Б.: «Текник» ББ, 2013. – 169 б.

ISBN 978-9967-04-379-4

“Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы” окуу китеби гуманитардык-филологиялык, педагогикалык багыттагы студенттерге бүгүнкү күндүн деңгээлинен кыргыз тилинин лексикологиясы менен лексикографиясына карата ой жүгүртүүгө үйрөтүү максатында нормативдүү талапта, лингвистикалык билим берүүнүн жол-жоболоруна ылайык даярдалды.

Эмгек логикалык ырааттуулукта өз ара жалгаштырган: “Лексикология”, “Лексикография”, “Кыргыз тилчилери” жана “Тиркемелер” деген бөлүктөрдөн турат.

Окумуштуулардын илимий ойлору көрсөтүлгөн эмгектерден пайдаланылды. Өтө зарыл болгон учурда ички (тексттин арасындагы) шилтеме керектелди.

Окумуштуу-профессорлорго, аспиранттарга, магистранттарга, студенттерге, кыргыз лексикологиясы менен лексикографиясына жана улуттун руханий этномаданиятына кызыккандарга багытталат.

Ж 4602020400-09
ISBN 978-9967-04-379-4

УДК 811.51
ББК 81. 2Ку

© **Жапаров Ш.,**
Сыдыкова Т., 2013

МАЗМУНУ

Кириш сөз.....	5
ЛЕКСИКОЛОГИЯ	
Лексикологиянын предмети, максаты жана милдеттери.....	10
Сөз жөнүндө түшүнүк.....	14
Лексиканын системалык мүнөзү.....	18
СЕМАСИОЛОГИЯ	
Семасиология жөнүндө түшүнүк.....	23
Сөз маанилеринин кеңейиши.....	31
Аймактык сөздөр, жалпы элдик лексика жана адабий норма.....	36
Кыргыз тилиндеги кесиптик лексика.....	43
Табу жана эвфемизм.....	43
Сөздөрдүн маанилик катышы боюнча топтору.....	49
Синонимдер.....	50
Омонимдер.....	58
Антонимдер.....	61
Сөздөрдүн хронологиялык мерчеми боюнча бөлүнүшү.....	63
Көркөм текстке лингвистикалык анализ.....	63
Оксюморондор.....	64
Энантисемиялар.....	69
Паронимдер.....	70
Кыргыз лексикасынын тарыхый катмарлары.....	72
Этимология.....	85
Фразеология.....	87
Терминология.....	88
Ономастика.....	89
ЛЕКСИКОГРАФИЯ	
Лексикография жөнүндө жалпы сөз.....	92
Сөздүктүн типологиялык жактан бөлүнүшү.....	95
I. Энциклопедиялык сөздүктөр (же энциклопедиялар)	96
II. Филологиялык сөздүктөр (же лингвистикалык) сөздүктөр.....	97
III. Ономастикалык сөздүктөр.....	109
IV. Терминологиялык-тармактык сөздүктөр.....	110
V. Аймактык (чөлкөм таануу багытындагы) сөздүктөр.....	112
Азыркы кыргыз тили боюнча сүйлөшмөлөр.....	114
Терминологиялык минимум.....	115
“Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы” боюнча тесттер.....	117

Модулдук суроолор.....	122
Сөзгө лексикалык талдоо.....	123
“Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы” сабагына карата жумушчу программа.....	125
“Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы” деген окуу китебин жазууда, студенттердин өз алдынча даярдануусуна сунушталган адабияттар.....	129

ТИРКЕМЕЛЕР

Кыргыз тилчилери.....	132
Кыргыз тилчилеринин панорама-кардиограммасы.....	154
Шарттуу кыскартуулар.....	166
Китептин авторлору жөнүндө	169

Тил - элдин автопартирети, руханий авторитети (Айтматов Чынгыз)

КИРИШ СӨЗ

Сөз - нерсенин (же заттын) лингвистикалык-тыбыштар аркылуу берилген образы/элеси, илимде аны **денотат** деп атайт.

Сөз - кандайдыр бир маанини туюндурган тыбыштан же тыбыштардан турган тилдик курам. Ал бири экинчиси менен өтө тыгыз байланыштагы реалдуу чындыктан турат: биринчиси, сырткы план (тыбыштык турпаты), экинчиси, ички маңызы – жаратылыштагы көрүнүштөрдү, кубулуштарды, заттарды атоо (номинациялык функциясы) же лексика-семантикалык кызматы.

Сөз - турмуштагы реалдуу чындык менен түздөн-түз байланышып, кандайдыр бир маанини түшүндүргөн, өз алдынча пикир алышууга кызмат өтөгөн лексикалык бирдик. Демек, сөз тыбыштардан куралат жана пикир алышуудагы негизги каражат болуп саналат.

Сөздөн сөз айкашы, сүйлөм түзүлөт. Сөздөрдүн ички ырааттуу шарты чындыктагы көрүнүштөр менен байланыш жасоого жагдай түзөт. Бул сөздөрдүн ортосундагы маанилик катыш, байланыш деп аталат. Сөздүн тышкы турпаты менен ички (маани берүүчү) жагынан динамикалуу шайкештиги, жакындыгы, сөздүн лексикалык сапатын, мүнөзүн аныктайт да, тилдик бирдиктүү каражатты, терең кыртыштуу бүтүндүктү жаратат. Бул лексикалык бирдик деп аталат. Мындан сөздүн негизги маани-мазмунунун, аткарган кызматынын кеңири жана ар тараптуу экендигин байкайбыз. Мисалы: жөжө, иш, жашыл, жылдыз деген сөздөрдү алсак. Мындай лексикалык бирдиктердин (же сөздөрдүн) жеке өзүнчө тургандагы абалын байкайбыз. Ушул эле сөздөр башка сөздөр менен айкалыша (жанаша) колдонулганда (мисалы: жашыл жалбырак, кичинекей жөжө, натыйжалуу иш, топ жылдыз), алардын колдонуу чөйрөсүнүн кеңири экендигин айгинелейт.

Сөз лексикалык бирдик жана бүтүндүк болгондуктан, ал тил илиминин фонетика, лексикология, морфология жана синтаксис бөлүмдөрүндө иликтенет, окутулат.

Сөз өзүнүн табигый түзүлүшү, лингвистикалык турпаты боюнча караганда өтө татаал механизм жана организм, тилдин диахрондук дагы, синхрондук дагы жүзү. Фонетикалык жактан караганда тыбыштардын айкашуу жолдорунун ар түрдүү жана ар кандай кубулжума уюткусу. Ал эми лексикалык жактан назар салганда семантикалык кубулуштар менен көрүнүштөрдүн аранжировкасы, ширелишмеси, маани-мазмундун динамикалык синкретизми; лексика-семантикалык системалардын өнүгүштөрүнүн жолу байкалат жана көрүнөт.

Кыргыз тили агглютинативдик тилдердин тобуна киргендиктен, сөздүн тыбыштык түзүлүшү – бир (v-үндүү) тыбыштан, v үндүү + c үнсүз тыбыштан же c + v тибиндеги тыбыштык түзүлүштөн турат, бул эң башкы, байыркы жана негизги тыбыштык структура, курам деп аталат.

Калган v+c+v, c+v+c, v+c+v+v, v+v+c+v, c+v+c+c, v+c+v+c, c+v+c+v

тибиндеги жана башка структуралык көрүнүштөр сөздүн негизги, алгачкы тыбыштык көрүнүштөрүнүн кайталанышы, редупликацияланышы же кийинки, жаңы үлгүлөрү, тыбыштык конструкциясы деп аталат.

Жогорудагы айтылган сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшүнө байкоо жүргүзүү иретинде төмөндөгүдөй конкреттүү бир муундуу сөздөрдү – мисалдарды келтиребиз. (Мисалдар, Б.Ө.Орузбаеванын «Сөз», 1994, 62-63-беттеринен алынды).

1. ү - вокализм (үндүү) жалаң/жалгыз үндүү тыбыштан турган алты сөз катталган: а – байланышта сөз, эмне деген мааниде, а(л) – 3-жак ат атооч. Мындай тыбыштык түзүлүштөгү сөздөр (бүгүнкү күндө кыргыз лексикасында) аз, бирин-серин. Демек, бул үлгүнүн учурда эскиргендигин көрөбүз.

2. ү + с (с - консонантизм - үнсүз) тибиндеги 172 сөз: ат (унаа, төрт түлүк жаныбардын бир түрү), ич (суюктук жут), ак (түстүн бир түрү, кара сөзүнө антоним) ж.б.

3. с + ү (тибиндеги 26 сөз): же (тамак же), де (сүйлө, айт), ме (ал, карма) ж.б.

Демек, агглютинативдик тилдерде сөз жасоонун борбордук өзөгү же семантикалык трансформациясы – унгу.

Улуттук лексиканын аркалаган жүгү менен түпкү максаты кыргыз элинин көптөгөн кылымдар бою жашап, муундан-муунга өтүп, калктын нарк-насилдерин, ыйман-касиеттерин, көркөм дөөлөттөрүн, жүрүм-турум этномаданиятын өзүнүн табигый кубулжума көрүнүшүндө, экологиялык таза кыртышында жашап жаткандыгын, ошондой эле улуттун улуттук өзөгүн түзүп, анын менталитети, улуттук идеологиясы, этнопедагогикасы менен байланышта болорун көрсөтөт.

Өз кезегинде сөздөр элдин түшүнүк үлгүлөрүн (моделдерин) чагылдырып, доорлордун тарыхый окуясын, диний көз карашын, дүйнөнү (айлана-чөйрөнү) таанып-билүүсүн чагылдырган өзүнчө бир лексикалык-бүтүндүк система болуп эсептелет. Ошондон улам лексика улуттук/элдик байлык деп аталат да, элдин сөздүк каражаттарын ичине камтыйт жана сөзгө (сөздөргө) аяр, сарамжалдуу мамиле кылуу аракетин келип чыгып, сөздүк жыйноо, иреттөө, басып чыгаруу маселеси пайда болот.

Сөздүк – бир элдин тилиндеги сөздөрдүн жалпы жыйындысы. Аны учурдагы турмуштук зарылдыкка, муктаждыкка жараша китеп (сөздүк) түрүндө бастырып чыгаруу кезектеги илимий-маданий талап болуп саналат (толугураак ишибиздин «Лексикологиянын» 2-бөлүгүн караңыз).

Элдик лексикага – улуттук түбөлүктүү байлык катары тилчилер менен адабиятчылар, тарыхчылар, политологдор менен философтор, педагогдор менен өнөр таануучулар ар дайым кайрылышат.

XXI кылымдын башталышынан туруп сарасеп салганда, кыргыз тилиндеги колдонулуп жүргөн сөздөр толугу менен элден чогултулуп алына элек. Өмүрүн кыргыз лексикасын жыйноого, иреттөөгө, бастырып чыгарууга арнап жүрүп өтүшкөн К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (1965) 40 миңдей сөз камтылган болсо, Х.Карасаевдин «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүндө» (1966) жана «Орфографиялык сөздүгүндө» (1983)

60 миң сөз камтылган. Муну менен кыргыз сөздөрү ошол мезгил менен алганда гана толугураак, көбүрөөк жыйналган болуп каралат. Мисалы, К.К.Юдахин «Кыргызча-орусча сөздүгүнө» (1965) кирбей калган сөздөр арбын. Алардын айрымдары: *мөл, туштук, сомоло* ж.б.

Окурманга сунуш кылынган «Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы» деп аталган бул эмгектин авторлору кыргыз тилинин бүгүнкү лексикологиялык, лексикографиялык маселелерине карата өз ойлорун учурдун талабына, кыргыз тили илиминдеги жетишилген ийгиликтерге, лингвистикалык карманган салттуу көрүнүштөргө ылайык жана авторлор түзүшкөн «Азыркы кыргыз тилинин программасы»: (Фонетика, лексикология, диалектология боюнча, Бишкек, 2000) аттуу багыттамааны бедел тутуп, өзөктүү жобо катары карманып жазышты, ортого салышат. Айрым маселелер боюнча, салтуулукту же нормативдүүлүктү карманышканы менен, көпчүлүк маселелерди өздөрү топтогон мисалдарга таянуу аркылуу окурманга сунушташкан. Муну менен буга чейинки тилдик идеологиялык курчамдан чыгууга жасалган аракеттерди көрүүгө болот.

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетинин (КМПУнун) алдындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтундагы (МТМИдеги) кыргыз тилин окутууга байланыштуу учурдагы жана келечекте көрүлө турган аракеттер (модулдар, тесттер, лабораториялык иштер жана башка ушул сыяктуу процесстер) да окуу китебин түзүүдө көңүлдүн борборунда болду. Лексикологиялык бул же тигил маселени окурманга тартуулоодо авторлор, биринчи кезекте, кыргыз тил илиминдеги, анан түркологиядагы жетишкендиктерге да таянышта. Демек, жаңы маалыматтар менен жабдууга, илимдин өсүшүндөгү толукталып-такталган, тыянакталган жыйынтыктарды сын көз караш менен чыгармачылыкта пайдаланышты.

Азыркы кыргыз тили боюнча жарык көргөн, окуу куралы катары пайдаланылып жүргөн эмгектер да китептин маңызын жетелеп, багыттап турду. Кыргыз лингвистикасындагы омоктуу ойлорго кеңири орун берилип, айрым салттуу көрүнүштөргө алгылыктуу теориялык жана практикалык жоболор жаңыча чечмеленди.

Кыргыз тилинин лексикологиясындагы айрым лингвистикалык көрүнүштөр менен кубулуштарга илимий маани берилип (аларга авторлордун көз карашында), тилдик категория катары окурманга сунушталды.

Китептеги бардык эле козголгон, колго алынган маселелер биротоло чечилди деп айтуу азырынча эртелик кылат. Авторлор кээде бул же тигил маселени илимий-чөйрөгө алып чыгуу, проблема катары кое билүү да маанилүү деп эсептешет. Проблеманы көрө билип, ага назар таштоо, башка илимпоздордун да көңүлүн бурдура билүү жаңы багыттарга түрткү берери шексиз. Демек, бул иште айрым талаш-тартыш туудура турган жагдайлар да бар экендигине коңгуроо кагылат.

Кыргыз тилинин сөздүк байлыгы – ал улуттук түбөлүктүү кенч. Лексикада элдин аң-сезими чагылат жана программалуу педагогикасы орун алат. Китепте бул анын максаттары менен милдеттери катары берилди.

Замананын, учурдун талабы жаңы муундагы окуу китептерин түзүү

милдетин жүктөйт. Демек, андай эмгектер инновациялуу жана кыргыз тил илиминдеги салттуу, илимдин элегинен өткөн нормативдүүлүк көрүнүштөрдү көңүлгө тутуу керек. Авторлор мындай жагдайды эсепке алышты.

Китепте бул же тигил бөлүмдү, бөлүктү, категорияны түшүндүрүүдө, чечмелөөдө ошол бөлүмдүн, бөлүктүн, категориянын мазмунун ачып бере ала турган, көмөктөшө турган суроолор коюлду. Мындай суроолор бир жагынан материалды коштоп турса, экинчи жагынан студенттин өз алдынча ой жүгүртүүсүнө түрткү берет жана түшүндүрүлүп жаткан теманы ырааттуу, логикалык жактан иреттүү, жалгашмалуу болушун шарттайт.

Кыргыз тили бир мамлекеттин тили деңгээлинде кызмат өтөп жаткандыктан, ага карата болгон тил саясаты конструктивдүү, ырааттуу, ошондой эле системалуу түрдө жүргүзүлүш керек. Өз кезегинде бул адабий тилдин формаларынын жана нормаларынын өнүгүп бара жаткандыгына кам көрүү, шарт түзүү дегендикти түшүндүрөт да, тилдин лексикалык кору, лексика-семантикалык системалуу курамы жана фонду (байлыгы) менен чечмеленет.

Колуңуздардагы окуу китебин жазууда авторлор кыргыздын таанымал лексикологдору менен лексикографтарынын жана ушул багытта иликтөө жүргүзгөн илимпоздордун эмгектерин, алардын идеяларын пайдаланышты (албетте, аларга карата болгон терең урматтоо сезимдерин билдиришет). Алар: К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаева, Ж.Шүкүров, Х.Карасаев, Ж.Мукамбаев, Ж.Мамытов, Т.Ашырбаев, Ж.Осмонова, А.Жалилов, К.Дыйканов, А.Сапарбаев, К.Сейдакматов, К.Конкобаев, С.Өмүралиева, Р.Эгембердиев, И.Авдувалиев жана башкалар.

Кыргыз лексикографтары улуттук түбөлүктүү сөздүк байлыкты кайра элдин өзүнө (кийинки муундарга) руханий кенч катары урматтоо менен өткөрүп берүүгө аракет жасашкан. Алар: К.К.Юдахин, Х.Карасаев, Б.Ө.Орузбаева, Ж.Мукамбаев, Ж.Шүкүров, К.Дыйканов, А.Жалилов, К.Сейдакматов, Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш.Жапаров, Т.Садыков, Т.Сыдыкова, А.Жапанов, Т.Абдиев, А.Ботобекова, Г.Жумакунова ж.б.

Биздин баамыбызда, сөздүк түзүү иши өтө эле татаал, өзгөчө түйшүктүү аракет болгондуктан, бул багытта иштеген илимпоздор абдан сейрек адистерден болууда, айрым учурда аларды жок десе да болот. Демек, андай эле илимпоздор келечекте – кадр даярдоодо мамлекеттик максаттуу жана программалуу багыттарынан болууга тийиш.

Сөздүн табигый лингвистикалык сапаты - пикир алышуунун кыймылдаткыч күчү, өз кезегинде бул сөздүн тыбыштык түзүлүшү менен маңызын аныктайт жана аларды туташтырат. Муну лексикалык уюткунун көрөңгөсү деп түшүнсө болот. Бул маселени авторлор китептин жалпы мазмунунан көрсөтүүгө аракеттеништи.

Колуңуздардагы китеп - инновациялык багытка көңүл бурулган эмгектерден. Бул же тигил теманы студенттерге тартуулоо үчүн, темага окурмандын ыкласын багыттоо аракети коюлат. Ал үчүн маселени, ойду жетелеп, сезимди козгоп турган суроолордун болушу зарыл. Андай суроолор иштин дээрлик бардык бөлүнүштөрүнөн, бөлүкчөлөрүнөн орун алды. Өз

кезегинде мунун бары китептин жөлөгү болгон программага, андагы максаттар менен милдеттерине жараша коюлду. Иште лексикалык талдоо жүргүзүүнүн үлгүсү, сөздүк, тест түзүү аракеттери, программага багытталуу мерчеми, модуль түзүү жана ага жооп кайтаруу ыктары менен варианттары, лингвистикалык улуттук маданий календарь түзүү тууралуу ойлор, лабораториялык иш жүргүзүүнүн практикалык мааниси жөнүндөгү пикирлер (кээде жагдайга жараша конкреттүү сунуштар) берилди.

Зор жоопкерчилик менен өзүбүздүн эмгекти окурмандын парасатына койдук. Бирдей эле кубулушту же көрүнүштү илимий чөйрө, окурман ар башка кабыл алышы ыктымал, бул байыртадан эле келе жаткан илимдеги мамиле. Кандай гана болгон учурда да китептеги биздин лингвистикалык ойлор илимий алкакта талаш-тартыш туудуруп, ар кандай пикир жарата алса, авторлор өз эмгектерине, алардын максаты менен милдеттери ишке ашты, багыттары аныкталды деп түшүнүшөт. Ошондой эле жекече көз караштардын, ишенимдердин жана принциптердин кайчыланышы реалдуу чындыкка болгон багыттын жаңы деңгээлине көтөрүлүшүнөн кабар берет эмеспи. Бул жагынан авторлор китепке карата окурмандын пикирине урматтоо менен мамиле кылышат.

Китептин уюткулуу күрөңгөсүн, улуттук мүнөзүн түшүнгөн окурман тартынбай жана таамай ой айтат ко деген ойдобуз.

ЛЕКСИКОЛОГИЯНЫН ПРЕДМЕТИ, МАКСАТЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

Лексикология – (гректин *lexikos* – “сөзгө таандык, тийешеси бар” + *logos* – “илим, маалымат” деген сөзүнөн алынган) тилдин сөздүк курамын, системасын изилдейт.

Тилдик жана маданий системалар өз ара көп жагынан айырмаланат, ошондой эле жакындашат, демек, адамдын тилине, ой жүгүртүүсүнө, жаратылышты кабылдоосуна жана маданиятына негизделген жалпы түшүнүктүк базисти көрсөтүп турган лексика-семантикалык ар түрдүүлүк кездешет. Бул өз кезегинде тилдеги, бөтөнчө лексикадагы ийкемдүүлүктү жана универсалдуулукту жаратып, сөздүн элдин пикирлешүүсүндө өмүр сүрүшүн шарттайт, улуттук мүнөзүн аныктайт.

Кыргыз тили - кыргыз элинин улуттук, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жана кыргыз калкынын улуттук руханий (духовный) маданиятынын бир түрү (формасы).

Кыргыз тили теги жана пайда болушу тарыхы жагынан **түрк** тилдерине (анын күн чыгыш бутагына/канатына) кирет. Ал эми түрк тилдери **алтай** тилдерине, өз кезегинде алтай тилдери **урал-алтай** тилдерине кирет.

Бул тилдерде сүйлөгөн калктар байыркы убакта жана XXI кылымда да, негизинен Борбордук Азиянын жана Чыгыш Европаны мекендеп турушат.

Эне тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы **лексика** деп аталат, башкача айтканда, лексика бир тилдеги сөздүк курамды билдирет. Лексика деген термин грек тилиндеги “*lexikos*” деген сөзүнөн алынган. Ал кыргызча сөз дегенди билдирет.

Сөз жөнүндө тил илиминде (айрыкча славянистикада) бир нече теориялык аныктама бар. Алардын айрымдары төмөнкүлөр:

1. **Сөз** - бир нерсени туюнткан тыбыштардын комплекси. Бул аныктамага кыргыз тилиндеги айрым фактылар каршы келет. Мисалы, **бирок, же, бейм, беле, го** деген бир түшүнүктү туюнтпаган сөздөр учурайт жана **уу** («яд»), **ээ** («хозяин») деген бир эле тыбыштан турган сөздөр да кезигет.

2. **Сөз** - бир маани билдирген тыбыштардын курамы. Мындай учурда бир түшүнүктү сөз эмес, сөздүн тизмеги билдириши да ыктымал. Мисалы, **темир жол, тери тон**.

3. **Сөз** - нерсенин аты же жаратылыштагы кубулуштар менен көрүнүштөрдү (*мисалы, бороон, жамгыр, бубак, чагылган*) билдирген тилдик бирдик. Андай болгон учурда нерсенин атын, жаратылыштын кубулуштарын жана көрүнүштөрүн туюнтпаган **же, эле, анткени, айтмакчы, баса** деген сөздөрдү кантебиз?

Ошентип, биз сөз тууралуу жогорудагы аныктамаларды жана жалпы эле сөздүн кыргыз тилиндеги табиятына таянып туруп, төмөндөгүдөй аныктаманы сунуш кылабыз.

Тилдеги өз алдынча мааниге ээ болгон, бир түшүнүктү туюнткан же өз алдынча колдонулган эң кичинекей лингвистикалык бирдик - **сөз**. Өз кезегинде сөз эң кичинекей бөлүкчөдөн (бөлүкчөлөрдөн) же тыбыштардан турат.

Ошентип, тыбыштар сөздүн материалдык формасы (жөнөкөй сөз менен айтканда) кийип турган тону болот. Ал эми маани болсо сөздүн ички маңызын, мазмунун түзөт. Сөз негизинен маани аркылуу гана жашайт жана адамга түшүнүктүү болот. Сөз тыбыштан (же тыбыштардан) тургандыктан, кээде биздин тилибиз **тыбыштык тил** деп да айтылат. Сөздүн эң кичине жана маани ажыратуучу минималдуу бөлүгү - фонема. Мисалы, *көк, как, кек, кок* деген сөздөрдөгү биринчи үч сөз маани берүүчү касиетке ээ. Ал эми *кок* деген тыбыштык айкалыш кыргыз тилинде маани бербейт жана мындай сөз да жок. Демек, ал сөз боло албайт. Ушундай эле көрүнүшкө *кытыпы, улка* деген көрүнүштөрдү да айтууга болот же булар эч кандай маани бербеген курулай тыбыштык айкалыштарга кирет.

Демек, **сөз** - тилдин негизги элементи. Сөздөр аркылуу ар кандай сөз айкаштарын, тизмектерин, сүйлөмдөрдү түзүүгө болот. Өз кезегинде сүйлөмдөр аркылуу адамдар өз ара пикир алышат. Мындан тилдин коомдук көрүнүш экендигин, мына ушул зарылдыктан улам тил пайда болгондугун байкайбыз.

Эне тилдеги бүт сөздөрдү (лексиканын) ар кандай багытта изилдөөчү, үйрөтүүчү илим **лексикология** деп аталат. Лексикологиянын объектиси (же болбосо изилдей турган багыты) сөз жана туруктуу сөз айкаштары (фразеологизмдер).

Лексика боюнча илимий иш жүргүзгөн, иликтенген адам **лексиколог** деп аталат.

Биздин турмушубузда жолуккан бир эле нерсенин (заттын, буюмдун, эмеректин) аты, айталы кыргызча *балык*, орусча *рыба*, немисче *фшиш*, тажикче дагы башка аталат. Мындан зат (нерсе) менен сөздү туюнткан тыбыштык бирикменин (башкача айтканда, тыбыштык айтылышынын) ортосундагы байланыш жок экендигин көрөбүз. Же болбосо азыркы кыргыз тилиндеги *өрдөк* деген сөздү *тып* деген сөз менен алмаштырып алсак, эч нерсе болбойт.

Кыскасы, сөз менен заттын ортосунда байланыш болгондо бир эле нерсе бардык тилдерде бирдей аталып калмак. Демек, сөздүн тыбыштык чел кабыгы (тону, болгондо да сөздүн маңызын ичине сиңирип турган тону) нерсени күзгү сыяктуу чагылдырып турган көрүнүш боло албайт. Ошентип, сөздүн тыбыштык чели (орусча звуковая оболочка) заттын образы эмес, заттын белгиси болуп саналат. Албетте, бул жерде тилдик белги менен башка белгилерди, айталы, жолдордун боюндагы белгилерди ажырата билүү керек.

Илимий изилдөөнүн багытына, мүнөзүнө жараша лексикология **сыпаттама** (синхронный, описательный) жана **тарыхый** (исторический) болуп бөлүнөт.

Сыпаттама лексикология эне тилдеги сөздөрдү учурдагы, ушул кездеги (же бир мезгилдеги) абалына карата иликтейт. Ошондуктан ал синхрондук лексикология деп аталат. Мисалы, бул багыт боюнча Кыргызстандагы кыргыз лексикасынын советтик мезгилдеги абалы деген доорго бөлүп изилдөөгө жана аталган доордо орус тилинен кирген сөздөрдүн активдүү колдонулгандыгын белгилөөгө болот.

Ал эми сөздөрдү тарыхый планда, өнүктө (же аспектиде), элдик чыгармачылыктын натыйжасы, көп кылымдык өнүгүүнүн продуктысы,

маданий-экономикалык байланыштын үлүшү, процесс катары иликтенсе, үйрөтсө, бул **тарыхый** же **диахрондук лексикология** деп аталат.

Диахрондук аспектиде кыргыз лексикасын XVII кылымдын аягындагы, XIX кылымдагы абалы жана анын XX кылымдагы өнүгүшү же VI-VIII кылымдардагы Орхон-Енисей эстеликтеринде лексикалык байлык, ага азыркы кыргыз лексикасынын катышын изилдөөгө болот.

Лексика - эне тилдин көп кылымдардан бери өнүгүп-толукталып, байып, бүгүнкү муундарга жеткен улуттук кенчи. Ар бир тилдин лексикасы - улуттук феномен болуп саналат. Ал ар тараптан иликтеп-изилдөөнү, элден жыйнап, кайра элдин өзүнө кайтарып берүүнү талап кылат. Ошондой эле тилдин сөздүк курамы татаал, бай, ар түркүн жана тынымсыз өсүп-өнүгүп турган процесс. Анын дал ушул жактарын лексикология илими изилдейт.

Лексикологиянын милдети эне тилдин сөздүк составын улуттук система катары үйрөтүү болуп саналат. Бул «Кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы» деген окуу китебинин максатына дал келет жана ушуну менен мүнөздөлөт.

Ал эми предмети кыргыз тилинин сөздүк курамы, анын системасы, улуттук лексикалык байлыгы, ал байлыктын аткарган кызматы болуп саналат.

«Кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы» деген эмгектин киришүү бөлүмүндө түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыздарга тиешелүү лексикологиялык жана лексикографиялык эмгектерге, аларды жараткан окумуштуулар жөнүндө кыскача токтоло кетүү зарыл жана ал максатка ылайыктуу.

Кыргыз элинин, тилинин тарыхы түрк элдери, тилдери менен тыгыз байланыштуу. Муну (анчалык көп болбосо да) түрк-кыргыз лексикасынын алгачкы үлгүлөрү болгон VII-VIII кылымдардагы Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазуулардан байкайбыз. Аталган жазуулардагы сөздөрдүн дээрлик бардыгы азыркы кыргыз тилинде учурайт.

Мисалы:

Орхон-енисей жазма-эстеликтери	Мааниси	Азыркы кыргыз тилинде
Бүрү//бөрү	волк	Бөрү (карышкыр)
Алтун//алтон	золото	Алтын (дилде)
От//ут	огонь	От (жалын, чок)
Он//ун	десять	Он (5+5)
Көн//күн	солнце	Күн (көктөгү жарык берүүчү планета)
Жүз//йөз	сто	Жүз (50+50)
Темир//тимер	железо	Темир (катуу зат)

Андан кийинки түрк-кыргыз лексикасы XI кылымдагы Кашкарлык Махмуддун «Девану лугат-ит түрк» («Түрк тилдеринин лексикасынын сөздүгү») деген эмгеги болуп саналат. Бул китепте орто кылымдагы түрк элдерине (анын ичинде кыргыздарга) тиешелүү, ошол мезгилдеги активтүү

колдонулган сөздөр камтылган. Аталган эмгектеги сөздөр азыркы кыргыз тилинде азын-оолак тыбыштык жана семантикалык өзгөчөлүк менен колдонулат. Мисалы, кыргыз лексикасына XIX кылымдын орто ченинде В. В. Радлов «Опыт словаря тюркских наречий» деген сегиз китептен турган төрт томдуу китебинде токтолот. Аталган эмгек 1888-1911-жылдары Орус мамлекетинин азыркы Петербург шаарында басылып чыгат. Анда болжол менен миңге жакын кыргыз сөзү камтылган. Бул китебине материалды В. В. Радлов 1862, 1869-жылдары Кыргыз жерине келгенде жыйнаган. Анда жалган куран айы (азырынча март айы), чын куран (апрель), бугу (май), кулжа (июнь), теке же теке какшык (июль), баш оона (август), аяк оона (сентябрь), тогуздун айы (октябрь), жетинин айы (ноябрь), бештин айы (декабрь), үчтүн айы (январь), бирдин айы (февраль) деген сөздөр берилген.

В. В. Радловдун аталган «Сөздүгү» - бүгүнкү күндө да өз маанисин жогото элек. Эң бир баалуу жана өтө зор лексикографиялык эмгек.

Кыргыз лексикасынын тарыхындагы урунттуу окуялардын бири 1940-жылы жарык көргөн К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү». Бул эмгекте 25 000 сөз камтылган. Бул эмгек экинчи жолу толукталып, 1965-жылы Москва шаарында жарык көрөт жана 1967-жылы СССРдин Мамлекттик сыйлыгына татыктуу болот.

1938-жылы Казан шаарынан 7 басма табак көлөмүндө К. Карасаев, И.А. Батмановдор түзүшкөн «Орусча-кыргызча сөздүктүн» эң алгачкы варианты жарык көрөт. 1944-жылы «Орусча–кыргызча сөздүктүн» толукталган варианты жарыяланат. 1957-жылы «Орусча–кыргызча сөздүк» экинчи жолу толукталып басылып чыгат. Мына ошондон бери тынымсыз элге кызмат кылып келе жатат. Бул «Сөздүктүн» редактору таанымал кыргыз лексикографы К.К.Юдахин болуп саналат.

«Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» алгач 1938-жылы, андан соң 1942, 1947, 1966, 1983-2009-жылдары басылып чыгат. Акыркысында 80 миң сөз камтыган. Бул кыргыз лексикографиясындагы зор жыйнак болуп саналат. Алардын түзүчүүсү белгилүү лексикограф - К.Карасаев.

1959-жылы Б.М.Юнусалиевдин «Киргизская лексикология» деген эмгеги басылып чыгат. Бул кыргыз лексикологиясындагы алгачкы залкар фундаменталдуу изилдөө болуп саналат. Ушул күнгө чейин азырынча кыргыз лексикологиясында андай теориялык лексикологиялык эмгек жарала элек.

Ошентип, кыргыз лексикасын жыйноодо, изилдөөдө, сөздүк кылып басып чыгарууда, ага байланыштуу окуу китептери менен окуу куралдарын түзүүдө: В.В.Радлов, К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаева, К.Карасаев, Ж.Шүкүров, Ж.Мукамбаев, Д.Исаев, Ж.Осмонова, Ж.Мамытов, З.Кулумбаева, К.Сейдакматов, К.Конкобаев, С.Сыдыков, Ш.Жапаров жана башкалар бир топ эмгек сиңиришкен.

Сөз тил илиминде эң орчундуу жана негизги орунду ээлейт. Ошондуктан ага тил илиминин фонетика, лексика, морфология, синтаксис жана стилистика бөлүмдөрүндө көңүл бурулат.

«Кыргыз тилинин фонетикасы» бөлүмүндө негизинен сөздүн турпатына, тыбыштык түзүлүшүнө, ошого жараша аталышы менен

жазылышына, транскрипцияланышына назар салынса, «Кыргыз тилинин лексикологиясында» негизинен сөз атоо үчүн кызмат кылып жаткан тилдик бирдик катары каралат. Ушул нуктан (өңүттөн) караганда сөз жаратылыштагы нерселерди, кубулуштар менен көрүнүштөрдү атоо, ошого жараша түшүнүктөрдү калыптандыруу, муундан-муунга өткөрүп берүү үчүн кызмат кылат.

Сөз өтө татаал лексика-семантикалык көрүнүш, анткени анын жасалышы менен бирге маанилик катышы, структурасы менен составы өз ара өтө тыгыз байланышкан. Ошол себептен лексиканы окуп-үйрөнүүдө, айрыкча бул же тиги нугуна көңүл бурууда белгилүү даражада шарттуулук да эске тутулат.

Лексиканы үйрөнүүдө өзүнчө иерархия (тепкичи же дээнгели) болот, б.а., алгач сөздүн милдетине (кызматына) көңүл бурулат.

Лексика бир тилдин сөздүк составынын жалпы жыйындысы болгондуктан, ал тилдин курулуш материалынын кызматын аткарып, турмуштук зарылдыктан улам сөздүн пайда болушун жана жашашын шарттайт да, анын калыптанышы менен өнүгүшүн чагылдырат. Ошону менен бирге сөз зат жөнүндөгү түшүнүк берүүчү кызматты да өтөйт. Бул ар кандай лингвистикалык факторлор менен түшүндүрүлөт. Сөздүн мына ушундай фоно-морфо-семантикалык аспектинде, анын табигый табиятына байланыштуу болот.

Мунун өзү байыркы түрк унгу лексикасындагы болгон эволюциялык процесстерге үңүлө көз чаптыруу дегендикке жатат, анын натыйжаларына таянып, түрк тилдеринин уютку (базистик) лексикасы башынан өткөргөн тарыхый татаал процеске көз жүгүртүп, теориялык жактан ой бөлүшүүгө өбөлгө түзөт.

Сөз - өзүнчө турганда мааниге ээ болгон лексикалык бирдик, тыбыштардын курамы, семантикалык каражат, ойдун уюткусу жана борбору. Дал мына ошондуктан ал тил илиминдеги өтө чоң категория жана анын ар кандай деңгээлде, айталы, морфологиялык түзүлүшү менен өзгөрүшү, семантикасы жана фонетикалык типтери, стилдик багытта колдонулушу, адабий тилге болгон катышы, чыгышы теги (тарыхы) жана башка аспектилерде изилдөөгө болот. Ошондой эле сөз бир нече тилдин материалында да, жеке тилдин фактыларына таянып туруп, синхрониялык же диахрониялык багытта да иликтенет.

СӨЗ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Тилдеги түшүнүктөрдүн бардыгы сөздөр менен аталат. Ошондуктан сөз түшүнүктүн паспорту, сөздүн түзүлүшү, берген мааниси жана аткарган милдети жагынан тил илиминин лексикология, семасиология, морфология жана синтаксис бөлүмдөрү изилдейт.

Сөз - лексиканын объектиси. Ал гректин *lexis* - «сөз» жана *logos* - «илим, окуу» деген сөздөрүнөн турат да, «сөз жөнүндөгү илим» дегенди билдирет. Мына ошондуктан тил илиминдеги лексика жана лексема деген терминдер бир тилдеги бардык сөздөрдү түшүндүрөт.

Ошентип, сөз - лексикологиялык категория. Мисалы, үй - адамдар жашоого же иштөөгө ылайыкташтырылган имараттын аталышы; кар - буунун кайра сууга айланышынан пайда болуп, асмандан жерге ак кристалдар түрүндө түшүүчү зат; үйкү - жандуу заттарда (жаныбарларда) мезгил-мезгили менен кайталанып туруучу, сезимдин бүтүндөй же жарым-жартылай иштелбей, физиологиялык тынч абалга келүүчү көрүнүшүнүн аталышы; ой - адамга гана мүнөздүү, анын аң-сезимине байланыштуу физиологиялык өзгөчө касиетинин аталышы. Мунун өзү (мисалдардан көрүнүп тургандай) түшүнүктөрдү чаташтырбоо, биринен экинчисин айырмалоо үчүн керек жана алардын өзөгүндөгү мазмуну аларга «биротоло бекитилип берилген».

Сөз - семасиологиянын объектиси. Ал гректин *semasio*-«атоо»+*logos*-«илим, окуу» дегенди билдирет. Тил илиминде сөздүн, сөз айкаштарынын маанисин жана алардын өзгөрүш закон-ченемдерин изилдөөчү бөлүгү. Демек, сөздүн лексикалык (атоо) өзгөчөлүгү анын белгилүү маанини билдирүүчү каражат экендиги менен байланышта. Мына ошондуктан сөздүн лексикологиялык касиети менен семасиологиялык (б.а. семантикалык) касиети бири-бири менен тыгыз байланышта, бирин экинчиси шарттап, толуктап турат.

Дал мына ошол себептен бир тилдеги сөздөрдүн жалпы санын толук эсепке алуу кыйын. Бирок, ошондой болсо да, активдүү колдонулган сөздөрдүн болжолдуу санын айтууга болот. Мисалы, К.К.Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүк» (М.,1965) азыркы кыргыз тилинин 40 000 (кырк миңге) жакын сөзүн өз ичине камтыган. Ушул жерде белгилей кете турган бир нерсе, көп маанилүү сөздөрдүн ар бир мааниси кирбейт. Аларды кошкондо бул цифра бир нече эсе көбөймөк.

Сөздөрдүн көп маанилүүлүгүнө байланыштуу аталган сөздүктө баш деген сөздүн 11 (он бир) мааниси берилген: баш сөөк («череп»), буудайдын башы («колос пшеницы»), суунун башы («исток, начало реки»), иштин башы («начало работы»), колдун башы («кончик пальцев»), тоонун башы («вершина горы») сыяктуу маанилерде колдонулат. Ошондой эле уч деген сөздүн 2 (эки) мааниси бар: ийненин учу («кончик иглы»), теректин учу («вершина тополя»). Тилибизде мындай көп маанилүү сөздөр арбын.

Тилдеги түшүнүктөрдү билдирүүдө сөз каражаттары түрдүүчө ыкмалар менен колдонула тургандыгы жөнүндө айтууга туура келет, б.а., ар бир сөздү жалаң гана алгачкы, ошондой эле бир (жеке) мааниде жана тике маанисинде эле колдонбостон, алардын көпчүлүгүн семантикалык (маанилик) жакындыгы бар бир нече түшүнүктү билдирүү үчүн колдоно берүү ар бир тил үчүн кадыресе жана көнүмүш болуп эзелден бери колдонуп келе жаткан ыкмалардан. Натыйжада, сөздөрдө өтмө мааниге ээ болуу, семантикалык кубулуу, контексттик жана эмоционалдуу касиет пайда болот. Ушул көрүнүш сөздөрдүн универсалдуу жана ийкемдүү касиетинен (же лингвистикалык ийилчээктигинен) баян этет. Демек, ошону менен бирге эле, жогорудагыдай лингвистикалык абал жана жагдай тилдеги түшүнүктөр менен аларды билдирүүчү сөздөрдүн сан жагынан бирдей эместигин, алардын арасында ажырым бар экендигин көрсөтөт. Мындай абал тилде ар бир түшүнүк үчүн ар

дайыма жана сөзсүз жалаң гана өз алдынча эркин сөз колдонула бербей тургандыгына далил болот.

Ошентип, сөзгө мүнөздүү негизги үч белгини көрсөтүүгө болот.

1. Сөз - тыбыштардын айкаштарынан турат, б.а., үндүү жана үнсүз тыбыштардан айкашып сөз түзүлөт. Кыргыз тилиндеги төл сөздөр негизинен ГС, СГ, ГСГ, СГС, ГСГГ, ГГСГ, СГСС, ГСГС, СГГСГС, СГСГС, ГССГ типтердеги сөздөрдөн турат. Ат – ГС, же - СГ, ата - ГСГ, кел - СГС, окуу - ГСГГ, уучу - ГГСГ, кант - СГСС, арпа - ГССГ, адам - ГСГС, буудай - СГГСГС, сегиз - СГСГС сыяктуу тыбыштардын айкаштарынан турган түзүлүштөр.

2. Сөздөрдөн тилге мүнөздүү тыбыштык мыйзамдары байкалат. Мисалы, кыргыз тили үчүн үндөштүк (сингармонизм) закону, ошону менен бирге эле ал негизи фонемологиялык, сегменттик көрүнүш да болуп саналат. Кыргыз тилиндеги фонетикалык мыйзамдардын бири ар бир сөз айтылганда анын составындагы бир үндүүгө (айрыкча сөздүн акыркы муунундагы үндүүгө) басым түшөт. (Демек, басымсыз сөз болбойт).

3. Сөздөр сүйлөм түрүндө өз ара белгилүү тизмекте тартиптештирилип (ички лингвистикалык субординациясы, тартиби сакталып) жана ар бир сөздүн аралыгы тыныш (пауза) менен ажыратылып айтылат.

Сөз - түзүлүшү (же структурасы) жагынан да, семантикасы жагынан да өтө татаал коомдук организм (же мүчөсү), кыймылдап турган механизм (же жүрөгү), тилдин, ошондой эле дилдин күзгүсү, тарыхый өсүштүн изи, мындайча айтканда: анда тыбыш айкаштарынын мыйзамдарын да, тыбыштык өз ара таасирлерди да жана алардын жыйынтыктарын да, маанини (семантиканы) жана анын өзгөрүшүн да морфемалардын өз ара ширелишин да жаңы сапатка өтүшүн да жана дагы ушуга окшогон толгон-токой тилдик (лингвистикалык) кубулуштарды байкоого болот.

Мындай көрүнүштөрдү конкреттүү далилдерден байкоо үчүн ар бир тилдин сөздүк байлыгын (же лексикасын) түзүлүш (структуралык) жагынан талдап кароо керек.

Лексикадан морфологиялык жана лексикалык эскирген фактыларды (лингвистикалык үлгү-моделдерди) да, жаңы пайда болгон (же жаңыдан пайда болуп келе жаткан) түзүлүштөрдү (неологизмдерди) да байкоого болот. Ошону менен катар эле сөздөр түзүлүшү жагынан да бир кылка эмес, бардык учурда эле бирдей, окшош элементтерден (морфемалардан) тура бербейт.

Ошондуктан сөздөрдүн түзүлүшүн талдоо үчүн дайыма жана сөзсүз анын маанилик касиети (семантикасы), морфологиялык түзүлүшү (структурасы), лексикадагы тарыхый орду жана тилге тиешелүүлүгү (төл сөзбү же өздөштүрүлгөн сөзбү) сыяктуу касиеттери эсепке алынат.

Сөздүн түзүлүшүн талдоо, анын жалаң гана морфологиялык түзүлүшүнүн ажыратууга жардам бербестен, жалпы эле алардын алгачкы тегин (төркүнүн), б. а., этимологиясын табууга жардам берет.

Октябрь революциясына чейин, б.а., ХХ кылымга чейин түрк тилдеринин бир тобу (анын ичинде кыргыз тили да) кеңири планда атайын изилденген

эмес. Ошого карабай анын изилдөө алкагынан алгачкы орду жана мезгили жөнүндө сөз козголгондо эң алды менен академик В.В.Радловдун эмгектерин атоо керек, мындайча айтканда, аталган окумуштуу 1862-1869-жылдары (эки мертебе) Кыргызстанга келип, кыргыздардан жыйнаган материалын өзүнүн 1885-жылы Санкт-Петербургда чыккан «Түндүк түрк урууларынын адабиятынын үлгүлөрү» («Образцы народной литературы северных тюркских племен») деген эмгегинин V китебинде жарыялаган. Бул эмгегинде ал кыргыз тилин тектеш түрк тилдеринин батыш тобуна кошот да, сөз болгон чыгармасында кыргыз элине тиешелүү сөздөрдү к(ара) кирг.(кыргыз) деген белги менен көрсөтөт. Аталган китепте 1000 (миңче) кыргыз сөзү берилген.

Ошентип, кыргыз тилинин - лексикасынын пландуу түрдө изилдениши Совет дооруна туш келет. 1930-50-жылдардагы кыргыз лексикографиясынын көрүнүктүү өкүлү катары К.К.Юдахинди атоого туура келет, анткени бул мезгилде анын «Орусча-кыргызча сөздүгү» (1944), «Кыргызча-орусча сөздүктөрү» (1940) жарык көргөн эле.

1950-жылдардын башында (тагыраак айтканда, 1951-жылы) СССРде өткөрүлгөн тил илими боюнча дискуссия (талаш) кыргыз тил илиминин (анын ичинде лексикологиялык изилдөөлөрдүн) жанданышына жана тереңдешине шарт түзүп, илимий майданга жаңы окумуштууларды алып келет, тактап айтканда, алар - Б.М.Юнусалиев, К.Карасаев, Ж.Шүкүров, Б.Орузбаева, Ж.Мукамбаев, С.Кудайбергенов ж.б.

1970-80-жылдары жогорудагы окумуштуулардын катарына К.Сейдакматов, Ж.Осмонова, К.Конкобаев, А.Жалилов, Д.Исаев, Ш.Жапаров жана башкалар кошулат.

ЛЕКСИКАНЫН СИСТЕМАЛЫК МҮНӨЗҮ

Сөз - коомдо пикир алышуунун каражаты катары турмуштагы чындык менен анын атоо милдетин өтөп тургандыктан, ал өзүнүн табияты, кызматы, түзүлүшү боюнча тилдеги абдан татаал жана көп кырдуу көрүнүш. Ошол себептен анын ар кандай багытта: айталы, тыбыштык түзүлүшү (структурасы, составы), маани берүүчү аспекти, уңгу-мүчөгө ажырашы, мүчөнүн сөзгө жалганышы, сүйлөмдөгү аткарган кызматы, тарыхы, этимологиясы дагы бөлөк багыты, деңгээли боюнча изилдөөгө болот. Анын ар бир деңгээли жана багыты менен өз ара карым-катышта болот.

Лексиканын дал ошол көп кырдуу жагы жана алардын өз ара тыгыз байланыштуу закон-ченемдери система же системанын системасы деп аталат.

Өз кезегинде система же системанын системасы дагы майда подсистемага (системачага) бөлүнөт.

Система же системанын системасы узак мезгилде калыптанган. Дал мына ошондуктан ал улуттук мүнөзгө айланган. Бул жерде системаны жөнөкөй бир мисал менен салыштырууга болот. Мисалы, булак, булактан-суу, суудан-дайра, дайрадан-деңиз куралат, анткени булар бири-бири менен байланышта жана карым-катышта.

Улуттук лексиканын системалык мүнөзү, экинчи бир нукта алганда, улуттун сөз курамынын структурасы (же тыбыштык түзүлүшү) менен байланышкан. Дал мына ошондуктан элдин тилиндеги сөздөрдүн тыбыштык турпатына токтолуп, ошондон улам алардын лингвистикалык жана семантикалык өзөгүнө, табиятына назар салуу зарыл.

Жаратылыштагы чындыкта, жашоодогу көрүнүштөрдү, нерселерди атоо сөз өзү атаган түшүнүктөр менен шарттуу түрдө (кыйыр абалда) байланышта болот. Бул жагдай сөздүн универсалдуулугун баяндап, анын ар дайыма лингвистикалуулугунан, кыймылынан аян айтат да, прагматикалуулукту кошо кароого багыттайт. Илимде ал **денотация** деген түшүнүк менен да айтылат.

Жаратылыш – биздин чөйрөбүздөгү заттар (нерселер), кубулуштар, окуялар аң-сезимибизге таасир этүү менен туюмубузду калыптандырып, кабыл алуу жөндөмүбүздү тереңдетет – жайылтат да, жаңы нерселердин сырын ачууга шарт жаратат. Демек, жаңы сөздөрдүн жаралышына өбөлгө түзөт, денотация менен коннотациялык мейкиндик пайда болот. Албетте, атоонун жол-жоболору өзөк болуп берет. Мезгилинде мындай жагдай сөздүн системалык мүнөзүнө таасир эте албайт, тескерисинче, аны бекемдейт, бул көбүнчө кыска (же бир муундуу) сөздөрдөн даана байкалат.

Бир муундуу уңгу сөздөр бардык түрк тилдеринин уютку лексиканын корун (же базистик лексиканын ядросун) түзөт. Мына ошондуктан алар түркологдорду (ошондой эле алтаистерди да) ар дайыма кызыктырып келген жана азыр да кызыктырууда. Анткени мындай аракет агглютинативдүү түзүлүштөгү түрк тилдеринин уңгу лексикасынын тарыхый өзүнчө ретроспективдүү (байыркыдан азыркы күнгө карай аналитикалык ой жүгүртүү) анализ жасаш үчүн керек. Аталган маселеге карата изилдөө тажрыйбаларынын топтолушуна жана иликтөө усулдарынын өркүндөшүнө, жаңы

маалыматтардын илимий чөйрөгө таркалышына байланыштуу окумуштуулардын бул проблемага кызыгуусу улам артылып турат.

Академик Б.Ө.Орузбаеванын 1994-жылы “Илим” басмасынан “Сөз” деген 20 басма табак (же 260 бет) көлөмүндөгү эмгеги жарык көрөт. Ал эмгекте К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн” (М.,1965) материалына таянып жүргүзүлгөн анализге караганда, аталган эмгекте бир муундуу 1455 төл уңгу сөз (же түп уңгу) бар. Алар структуралык жагынан алганда (же тыбыштык турпаты боюнча караганда) төмөндөгүчө лингвистикалык моделди (же үлгүнү, абалды) билдирет:

1. V - 6 сөз: (V-вакализм бир гана үндүү) жалгыз үндүү тыбыштан турган сөз 6 (алтоо): а (байламта сөз, эмне? деген мааниде), а(л)//о дүйнө кетти, и, эми сен айтчы. Демек, жалаң (бир гана үндүү-жалгыз) үндүү тыбыштан турган сөздөр бирин-серин экен.

2. VC - 172: ач (эшикти ач, курсагым ач); ат (унаа, жаныбар, жылкы, кишинин аты); иш (жумуш, кызмат); ич (суу ич).

3. CV - 26: же (тамак же); де (сүйлө, айт); ме (ал, карма). Ал эми VC (С-консанатанизм-үнсүз) -ак (өң, түс), ок (жоокер куралы, даары), ук (тыңша, кулак сал маанисинде) тибиндеги жана CV – де (айт, сүйлө), же (ич, азыктан); ме (ал, карма) деген тыбыштык түзүлүштөгү сөздөр “V” - тибиндеги сөздөргө салыштырмалуу арбын жана булар көптөгөн жаңы сөздөргө кор, уютку боло алат. Мисалы, жеген, жеди, жемиш, жегич, жедирмек ж.б.

Экинчи, ок сөзүн алсак, андан окто, октон, октуу, октол, октомо деген дагы башка бир топ сөздүн жасалышына база болот. Демек, мындан алардын бүгүнкү күндөгү турмушта кызмат өтөп жаткан лингвистикалык өнүмдүү үлгү (модель) экендигин көрөбүз.

4. VV - 9: ээ (кожоюн); уу (жаман зат, мергенчилик); оо (жылуу, көчүү).

5. VCV - 99: ага, апа, ата, эже, ини ж.б.

6. VVC - 17: уул (бала, перзент); ээн (бош); уук (боз үйдүн буюму), ууч, оор.

7. VCC - 39: үрк (коркуп качуу); өрт (күйүү), эрк, ант, алш ж.б.

8. CVV - 71: боо (аркан, жип); буу (байла); тоо (бийик жер); соо (соо-саламат); суу (суук зат).

9. CVC - 726: бек (катуу); баш (кишинин мүчөсү); бак (ата-энеңди бак); күч (булчуң), жаш (кишинин курагы) ж.б.

CVC жана VCV моделдери кыргыз тилинде бүгүнкү күндө да активдүү колдонулат жана жаңы сөздөрдүн жасалышына активдүү негиз болуп берет.

Кыргыз тилинде CCV деген тыбыштык үлгүдөгү сөздөр жок.

10. CVCC - 217: кайт (артыңа кайрыл); тарт (бери жылдыр), түрт (ары жылдыр); дарт (кайгы, илдет); тарс (табыш тууранды сөз)

11. VVCC - 1: уурт (бир ууртта).

12. CVVC - 78: зээн (жөндөмдүүлүк); кооз (сулуу); тоок (жаныбар); саат (убакыт ченегич).

13. CVVCC - 1: Каарк (карга каарк деди, табыш тууранды сөз).

Жогорудагы бир муундуу төл уңгу сөздөргө жүргүзүлгөн анализден байкалгандай, кыргыз тилинде 13 тип бар. Алар колдонулуш жыштыгы боюнча, 1 сөздөн тартып - 726 сөзгө чейин сөздү камтыйт. Аларды биз

төмөнкүдөй жыштык топторго бөлөбүз:

1. Өтө сейрек колдонулган үлгүлөр: 13, 11-үлгү-(бирден сөз), 1-үлгү-(6 сөз), 4-үлгү-(9 сөз), бардыгы - 17 сөз.

2. Сейрек колдонулган үлгүлөр: 6-үлгү - (17 сөз), 3 (26), 7 (32), бардыгы - 75 сөз.

3. Орточо колдонулган үлгүлөр: 8 (71), 12 (78), 5 (99), бардыгы - 248 сөз.

4. Активтүү колдонулган үлгүлөр: 2 (172), 10 (217), бардыгы - 248 сөз.

5. Эң активдүү колдонулган үлгүлөр: 9 (726). Бул үлгү (CVC) бир муундуу төл уңгу сөздөрдүн 50% түзөт. 48%ын активдүү жана орто үлгүдөгү сөздөр, ал эми калган 2%га жакынын өтө сейрек жана сейрек колдонулган үлгүлөр түзөт.

Ошентип, жогоруда кетирилген мисалдар кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү жана структурасынан азын-оолак кабар берет. Ошону менен бирге сөздүн системалык мүнөзү тыбыштык түзүлүшкө көз каранды экендигин айгинелейт.

Эми сөздүн маани берүүчү аспекти менен стилистикалык боекчосуна жана алардын лексиканын мүнөзүнө - системалык мүнөзүнө болгон катышына токтолобуз. Ал үчүн ак кашка, кара кашка кой деген сөздөрдү алалы да, аларга көз жарды, төрөдү деген сөздөрдү жалгайлы, ошондо биринчиси - ак кашка кой көз жарды, экинчиси - кара кашка кой төрөдү болот. Чындыгында, кыргыз тилинин стилистикасы боюнча алганда, келтирилген эки мисалдын экөө тең туура эмес болду, өтө орой эки ката кетирилди. Аталган мисалдардын туурасы мындай болуш керек эле: 1) ак кашка кой тууду; 2) кара кашка кой төлдөдү.

Ошондой эле Б.Ө.Орузбаева өзүнүн “Сөз” (1994) деген эмгегинде К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү” (М.,1965) материалга таянып, кыргыз тилинде уңгу-мүчөгө ажырабаган сөздөрдүн 75 түзүлүштөгү тиби (үлгү-модели) бар экендигин белгилейт жана алардын ар бири кеңири мүнөздөмө берип чыгат.

Азыркы кезде сөздүн маанисиндеги семантикалык жылыштарга жана алардын варианттуулугу, ошондой эле синкретизм көрүнүшүнө назар салууда сөздүн үч абалы (аспекти)-чөйрөсү (сферасы), көлөмү, колдонуш шарты эсепке алынат. Өз кезегинде булар бир тилдин лексикалык өзөгүнүн корун изилдөө айрыкча керек болот.

Сөздү изилдөө, окуп үйрөнүүдө жалпы жонунан алганда, аналитика-синтетикалык, статистикалык (эсеп-кысап), баяндоо жана жиктештирүү (формаларга ажыратуу) методдор-усулдар кеңири пайдаланылат жана уңгунун (уңгу сөздүн) тыбышын аныктоо үчүн бир эле мезгилде үч илтик ченеми-фонологиялык, морфонологиялык жана семантикалык параметрлерди алса да болот жана алынып да жүрөт. Мындай учурда түрк тилдериндеги (анын ичинде кыргыз тилиндеги) байыркы уңгунун өзөгүнө терең баш багууга батынып, анын структуралык жактан болгон жылыштарын чагылдырууга, көрсөтүүгө ишеничтүү илимий кадам ташталат.

Диахронологиялык багыт менен семантикалык аспектиде алганда, уңгу менен мүчөнүн, айрыкча алардын структуралык типтери менен түрлөрүнүн катышын аныктоо, айырмасын көрсөтүү абдан эле оор жана али толук чечиле элек лингвистикалык проблемалардан. Ошону менен бирге конкреттүү жана

такталган маалыматтардын негизинде жазылган, кыргыз лексикологиясын жаңы баскычка көтөргөн, унуга фоно-морфо-семантикалык жана структуралык аспектиде мамиле жасаган, тыбыштардын позициялык ордун (дистрибутивтик теорияны) эсепке алуу менен жазылган залкар жана оригиналдуу эмгектер азырынча аз.

Кыргыз тилинин лексикасында элестүү жана образдуу сөздөрдүн жасалышында лексика-семантикалык байкалып-байкалбаган маанилик катыш жана байланыш бар. Мындай семантикалык синкретизмдин өңүтү негизинен лингвистикалык кыртыштан, маанилик алкактан орун алган.

Мисалы,

Чекченде, чакчаңда, чокчоңдо, чөкчөңдө

Чикченде/чикчинде, чакчаңда/ чыкчыңда, чукчоңдо/чукчуңда,

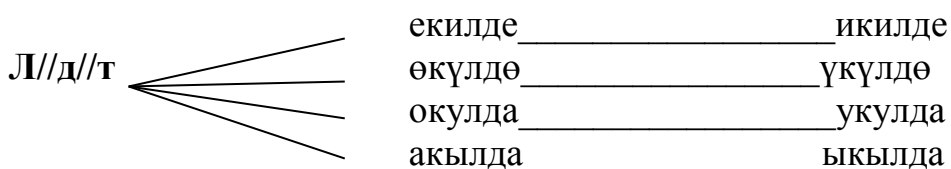
чүкчөңдө/чүкчүңдө.

Тепеңде, тапаңда, топондо, төпөңдө.

Типеңде, тыпаңда, тупондо, түпөңдө.

Черилдек, чарылдак, чорулдак, чөрүлдөк.

Чирилдек, чырылдак, чурулдак, чүрүлдөк.

Жогорудагыдай тыбыштык курамдагы сөздөр мезгилдик жагынан биздин замандын ченеминин (б.з.ч.) 6-кылымынан (андан мурдараакта болушу да ыктымал) – биздин замандын ченеминин (б.з.ч.) 1-кылымдарында туруктуу болгон жана ушул кезде да уланууда, анын көрөңгөсү сөздөрдүн жаралышында өз таасирин тийгизүүдө. Түрк (анын ичинде кыргыз) сөздөрүнүн курамдык туруктуулугу (курамдык туруктуулук маанилүүлүктүн бекемдигин шарттаган). Ошондой эле сөздөрдүн турпаттык курамдын өтө туруктуулугу VC, CV, VCV, SVC типтеринен даана байкалат.

Келтирилген бул мисалдар: биринчиден, кыргыз тилинин лексикалык өзгөчөлүгүн; экинчиден, ушул эле лингвистикалык көрүнүш (же процесс) лексиканын фонетикалык жана морфологиялык деңгээлинен баян этет. Мунун өзү кыргыз тилинин лексикалык системанын бир өзгөчөлүгүн билдирип турат.

Ошентип, система - бөлүктөрдөн (же подсистемалардан) турган бүтүндүк, бирикме, мындайча айтканда, өз ара өтө тыгыз байланыштагы белгилүү бир бүтүмдүктөрдүн, эрежелердин түйүнү, тобу.

Ал эми кыргыз тилинин лексикалык системасы дегенде кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалышына, колдонулушуна, маанилик жактан болгон өз ара ички катыштарына жана лексикалык бирдиктердин уюмдашуусунда жалпы көрүнүштөрдү, үлгүлөрдү айтабыз.

Жогорудагы айтылган ойлордон чыгуучу логикалык ырааттуу тыянак сөздүн (ар бир эле сөздүн) жеке керт касиетинде өзүнүн айырмалап-бөлүп туруучу жана жалпылап жакындатуучу сапаты болот. Мындай көрүнүш

кишилердин айлана-чөйрөнү аңдап билүүсүнө байланышкан көрүнүштөрдөн болуп саналат.

СЕМАСИОЛОГИЯ

Дүйнөлүк тилчилер өздөрүнүн лингвистикалык изилдөөлөрүндө (бөтөнчө XX кылымдын орто ченинен тартып) жаратылышты таанып-билүүдө кишинин акыл-эсинде логикалуулуктун ырааттуулугунун алкагында сөздөр психологиялык системада глабалдуу орунда турарын сезишкен. Ошондон улам лексикалык кызматты (функцияны) бөлүп көрсөтүшкөн. Ушундай эле абалды азыркы кыргыз тилинин лексикасы тууралуу эле айтууга болот. Натыйжада **с е м а с и о л о г и я н ы н** алкагынан орун алган сөз маанилери, алардын бөлүнүш типтери кызыгууну жаратат.

Эне тилдин сөздүк курамындагы ар бир сөздүн грамматикалык жана лексика-семантикалык мааниси болот. Булар сөздөрдү өз ара андан ары бөлүштүрүүдө өзөктүү категориялардан болуп саналат (Дагы эмгегибиздин “Сөзгө лексикалык талдоо” деген бөлүкчөсүн караңыз).

Сөздүн (лексикалык бирдиктин) өзүчө жеке турганда да, сүйлөм курамында да лингвистикалык алкакта өмүр сүрүшүнүн алгачкы, өзөктүк белгиси – семантикасы (мааниси). Ошондон улам (дагы башка белгилердин негизинде) сөздүн лексикалык маанисине биринчилерден болуп назар ташталат.

СӨЗДҮН ЛЕКСИКА - СЕМАНТИКАЛЫК МААНИСИ

Кишинин аң-сезиминин натыйжасында бул же тигил зат (нерсе) тууралуу заттык түшүнүктүн жаралышы жана калыптанышы же денотация аракети. Демек, кишинин акылына чагылган көрүнүштүн пайда болушу сөздүн семантикасын жаратат да, ошону кармат турат.

Кишинин таанып-билүү аракети зат, окуя (кубулуш) жөнүндөгү түшүнүгүнүн шарттуу белгиси болгондуктан, пикирлешүү процессинде байкалып-байкалбаган боёкчолорду жаратат. Мунун өзү сөздүн лексика-семантикалык маанисин пайда кылат да, жашай баштайт. Мындан (акырындап) семантикалык мааниде улуттук менталлитеттин бүлбүлдөгөн учкуну уялап, сөздүн семантикалык маанисине туруктуулук алып келет да, ар кандай кырдаалга жараша өзгөрүп турушун шарттайт, ийкемдүүлүк жаратат. Мисалы: *мүчө, уюл, саат*.

Эне тилдин сөздүк составындагы ар бир сөздүн негизинен (семантикалык) лексикалык жана грамматикалык мааниси болот. Аз сандагы гана сөздөрдө, айталы, кызматчы сөздөрдө грамматикалык маани болуп, лексика-семантикалык маани болбошу ыктымал.

СӨЗДҮН ГРАММАТИКАЛЫК МААНИСИ

Тилдеги сөздөрдүн дагы бир олуттуу жагы, алардагы грамматикалык маани. Грамматикалык маани улуттук тилдин тыбыштык турпатынан (формасынан) калыптанган, коммуникативдик каражаттардын кыртышында жашаган, сөздөрдүн абстракциялык көрүнүшүнүн алкагындагы калыптанган

көрүнүш.

Ар бир сөз өзүнчө жеке турганда да, сүйлөмдүн тутумунда турганда да лексикалык жана грамматикалык маани билдирет. Буга ырыстын алды – ынтымак жана ангемебиз көпкө созулбаса да, натыйжалуу болду деген сүйлөмдөрдөгү сөздөрдү өзүнчө ар бирин бөлүп да, сүйлөмдүн тизмегинде тургандагы абалында да талдоого болот. Мисалы, ырыс – жыргал, таалай, бакыт деген сөздөргө синоним, бул анын лексикалык мааниси. Ырыс эмне деген суроого жооп берет, демек, зат атооч – бул анын грамматикалык мааниси. Алды деген сөз жемиши, натыйжасы деген сөздөргө синоним, бул анын лексикалык мааниси. Заттын арты, асты, үстү, айланасына байланышкан абалга карата колдонулат да, эмнеси деген суроого жооп берет, демек, тактооч болуп саналат.

Экинчи сүйлөмдөгү да деген сөздү ала турган болсок, ал лексикалык маани билдирбейт, бирок байламталык милдет аткарып турат. Бул анын грамматикалык мааниси болуп саналат.

Сөздүн лексикалык мааниси менен грамматикалык маанилери өз ара тыгыз байланыштуу болот жана алардын логикалык маанисине карата грамматикалык маанисин аныктоого мүмкүндүк түзүлөт. Дал ушул себептен жана сөздүк составда лексикалык маани берген сөздөргө караганда жалаң гана грамматикалык маани менен жашаган сөздөр аз. Сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанилерин үйрөнүүдө лексикалык маани берүү жагына айрыкча көңүл бөлүнөт.

СӨЗДҮН КОНТЕКСТТИК ЖАНА ЭМОЦИОНАЛДУУЛУК МААНИЛЕРИ

Кандайдыр бир сөздөрдүн гана ошол курчап турган сөздөрдүн жалпы суммасынын таасиринин негизинде сөздүн башка бир мааниде берилиши же кошумча маани билдириши контексттик маани болуп саналат. Мисалы, *Кайра куруунун шарапаты биздин жергенин да көп жагына тийди. Кандай деңгээлде болбосун ачык айтып, түз сүйлөгөнгө бет алдык. Качан депутаттын турпаты кандай болот деп ой бөлүшчү элек. Эми минтип сын берип жатабыз («СК», 25.02.1990, 3-б.). *Өткөн шайлоо буга сабак болуп, кимден эмне кеткендигин ойлондурут деген ойдобуз* («СК», 25.02.1990, 3-б.). *Үгүт үйүндө «көгүлтүр экран» да шайлоочулардын карамагында* («СК», 25.02.1990, 3-б.).*

Келтирилген мисалдардагы: 1) «ачык айтып»; 2) «түз сүйлөгөнгө»; 3) «сын берип жатабыз»; 4) «көгүлтүр экран» деген сөздөр (же сөз айкалыштары): 1) эч нерсени жашырбай, бетке айтуу; 2) тартынбай, ийменбей оюн билдирүү; 3) жакшысын-жакшы, жаманын-жаман (же болгонун болгондой) айтуу; 4) сын алгы (телевизор) же андан көрсөтүлүүчү маалыматтар деген маанилерди туюндурду.

Демейде жөн эле маани берилбей же анчалык назар салынбай сүйлөнгөн сөз же сөздөр ар кандай сүйлөө жагдайына (же речтик жагдайга) байланыштуу күчөтүлүп, өзгөчөлөнтүлүп айтылат, бөлөкчө баяндаганда, андан өзүнүн ички сезимин окурманга жеткирүү үчүн сөздү же сөздөрдү бөтөнчө бөлүп ээликтире

(жээликтире), көкүтө эмоцияга малып сүйлөйт. Мындай учурда кадыресе колдонулуп жүргөн сөз (же сөздөр, айрыкча фразеологизм) кишинин сезимине байланыштуу кошумча мааниге ээ болуп, жаңы түс менен сырдалат. Мисалы, Айтса – арманыбыз көп. Айлыбызды иш таппай көчө таптаган жана ышкырыгы таш жарган ондогон жааштарыбыз бар. Алар эмнеге иштебейт? Себебин териштире тургандар кимдер? («СК», 25.02.90, 3-б.).

Дагы канча олуттуу маселелерге орундуу ой айтсаң, эч ким кой дебейт. Демократия деген – демократия («СК», 25.02.1990, 3-б.). Ошентип, белгиленген маалыматтар сөздүн эмоционалдуулук мааниси жана ушундай кырдаал менен түшүндүрүлөт.

СӨЗДҮН ТҮЗ ЖАНА ӨТМӨ МААНИЛЕРИ

Өтмө маани көбүнчө образдуулук жана эмоционалдуулук менен байланышта болот да наминативдик жана коннотативдик маанилер менен туташып, элестүүлүккө багыт алат. Мисалы: “...Эртең менен “Манас” тоонун көлөкөсү Шекердин өңүрүнө жетип турат. Мына ушунун өзү ар бир адамга тириликтин түбөлүктүүлүгүнүн элесин, дүйнө өз ордунда экен деген кебелбес канаттануу сезимин берет. Талас кырка тоолорунун мына ушул бийиктик чокусунан улуу бабабыз Манас өз жеринин кыйырларына дүрбү салып, кайсыл жактан душман көрүнөт деп, изин чалып турчу экен...” (Ч.Айтматов, 2008, 8-том, 6-7-б.)

Келтирилген мисалда өңүр сөзү текстте – контекстте наминативдик да, коннотативтик да мааниде - көрүнүш - байкалып турган аймак, түбөлүктүүлүктүн көрөңгөсү маанисинде жана шарттуулук менен чырмалыша берилген.

Өтмө маанилүүлүк жаралып, жашап кетишине бул же тигил жазуучу-акындын турмуштук түшүнүгүнө жараша болуп, өздүк-өзүмдүк кабылдоосунан улам жаралат. Мисалы:

“Ак чардак” (Сөзүн, обонун жазган – А.Корообаев)

“Таң алдында таттуу махабат,
Көл толкунун улам каратат.
Дал ошондо күүлөп канатын,
Кийген өңдүү аппак халатын.
Ойкут да, кайкыйт Ак чардак.”

Көл жээгинен көөлгүп күн чыгат,
Келбөөчүдөй кайра жай сызат.
Бирок менин махабатым,
Айланчыктап артта калат.

Көрүнө да калса Ак чардак.

Көл түбүндө сүзөт Ак чарбак,

Көл үстүндө сүзөт Ак чардак.

Арасынан таппай өзүндү,

Кайдасың, ай, сүйгөн Ак чардак?!”

Мында автордун берейин деген оюунун көркөм жана образдуу (ошондой эле жеткиликтүү) болушуна ойдун өзөгү ак чардак кушу, анын ак чабак аркылуу кубулжуп берилип жатат.

(“Обон” газетасы, 2009, декабрь, 8-бет.).

Образдуулук - өтмө маани көркөм чыгармаларда, алардын ичинен поэзияда арбын учурайт. Мисалы: *Жакишы адамды сөз ээрчийт, жаман адамды чөп ээрчийт* (эл макалы).

Мында макалдын сюжеттик өзөгүндө *сөз, чөп ээрчийт* деген сөз курамы турат да, ойдун образдуулугуна өбөлгө (түзүп) болуп турат.

Сөздүн лексикалык мааниси катып калган же ар качандан бир качан өзгөрбөй турган туруктуу көрүнүш эмес, ал дагы ар кандай шартка жараша өзгөрүлүп - өнүп турат. Башкача айтканда, элдин аң-сезиминин өсүшүнө, айлана-чөйрөгө (табигатка) карата болгон көз-карашына, жашоо-турмуштун өзгөрүшүнө, ошондой эле тилдик составдагы сөздөрдүн өз ара көп кырдуу байланышына, таасирине ылайык сөздүн лексикалык мааниси өзгөрүүдө болот.

Чындыктагы реалдуу көрүнүш менен сөздүн угулушунун ортосундагы катыш сөздүн маанисин түзгөндүктөн, сөздүн түз мааниси деп сөздөрдүн объективдүү чындыктагы кубулуштарга тике багытталган жана аларды билдирүү үчүн колдонулган лексикалык маанисин айтабыз. Сөздүн дал ушул түз маанисинин негизинде (алгачкы маңызынын базасында) дагы бир кошумча маани пайда болот, бул сөздүн өтмө мааниси болот. Мисалы, «Мезгил жебеси көзгө илешпейт» («СК», 25. 02. 1990, 1-б.) – убакыт ушунчалык тез өтүп жатат деген мааниде.

Сөздүн өтмө мааниси көркөм текстке анализ жүргүзүү, бөтөнчө фоно-морфологиялык кубулуштар, стилистикалык көрүнүштөр менен чырмалышып, көрөңгөлүү угуту Чыгыш поэзиясына барып жалгашат да, сөз маанилеринин мухитине, кыртышына сиңип кетет.

СӨЗДҮН КОНКРЕТТҮҮ ЖАНА АБСТРАКТУУ МААНИЛЕРИ

Эне тилдин сөздүк жыйынындагы сөздөрдүн берген маанилери кишиге туюмдуулугу жагынан ар кандай болот. Мисалы, үй, саат, жол, чач, көйнөк, карагат, көз, төө, көл, арык, кымыздык деген сөздөр заттык конкреттүү маанини билдирет, башкача айтканда, аларды сезүү органдары аркылуу кабылдап туюнууга мүмкүн. Мындай сөздөрдүн жалпы тобу конкреттүү маанини билдирген сөздөр деп аталат. Келтирилген мисалдардагы сөздөрдүн

конкреттүү, так маанилери менен бирге жалпылагыч (абстрактуу) маанилери да бар. Мисалы, саат деген сөз конкреттүү бир саатты эмес, жалпы эле саат аттуунун бардыгына колдонулуп жатат. Чындыгында саат: чоң-кичине, жаңы – эски, кол саат, дубалга асма саат, кумдуу саат сыяктуу дагы башка топторго ажырайт.

Ошентип, сөздүн атоо кызматы, түшүнүгү болуу менен бирге бир эле учурда конкреттүү, так жана жалпылагыч, абстрактуу маани дагы мүнөздүү болуп саналат. Демек, мындан адамдар нерселерге, көрүнүштөргө, кубулуштарга так ат берип атоо менен аларга жалпылоочу, абстракциялоочу аттарды да беришкен. Бул өзү кишилердин ойлоо сезиминде түшүнүктү пайда кылышкан.

Кыскасы, лексикология үчүн сөздөрдүн конкреттүү атынан башка да анын жалпылоочулук, абстракциялык маанисин билүү да олуттуу, анткени тилдеги сөздөрдүн түшүнүк берүү касиети болбосо, анда ал байланыш куралынын кызматын аткара албай калат болчу. Ошол себептен тилдеги түшүнүк, маани жана абстракция чоң касиетке ээ.

Жааштык, жыргал (жыргализм), тилек, үмүт, күч, сана, келечек, окуу сыяктуу сөздөр адамдын акыл-сезиминде жалпыланган, акыл-эстин күчү менен гана түшүнүүгө мүмкүн болгон сөздөр. Алар абстрактуу маанидеги сөздөр болуп саналат.

Сөздөрдүн конкреттүү жана абстрактуу маанилери (ошондой эле лексикалык жана оошмо маанилери да) бири-бирине тыгыз байланыштуу келип, өз ара уюмдашып, ошол эле учурда диффузиялык касиетке ээ (бөлүнүп-чачыроо касиетине ээ болот). Дал ушул себептен айрым учурда сөздүн кайсы мааниси баштапкы, кайсы мааниси чачырап чыккандагысы экендигин аныктоо бир топ кыйынчылыкка турат. Бирок практикада алар анчалык кыйындык туудурбайт.

СӨЗДҮН ЖЕКЕ ЖАНА КӨП МААНИЛҮҮЛҮГҮ

Эне тилибиздеги сөз менен маани (туюндурган мааниси) бири-бирине тутумдаш, уюмдаш келет жана маани бериши жагынан сөздөр ар түрдүү учурайт. Мисалы: токту, тайлак, комуз, обо, бал, түнт, мунарык деген сөздөр негизинен бир эле маани берип турат. Алар тил илиминде жеке маанилүү (же моносемия) деп аталат. Ал эми кээ бир сөздөр кош маанидеги ат катары да колдонулат. Мисалы, чай десек: кайнатылып, ичине чай салынып ичүүгө даяр болгонун да, чайдын кайнаган сууга салууга даяр кургак массасын да айта беребиз. Ошондой эле көрүнүшкө алма, өрүк, жаңгак, жүзүм деген сөздөрдү кошууга болот, башкача айтканда, бул сөздөр ошол жемиштердин дарагын да, мөмөсүн (ашын) да туюнтат.

Дүйнө элдеринин, ошондой эле түрк, анын ичинде кыргыз тилинде көпчүлүк сөздөр кеңири жана көп мааниде колдонулат. Өз кезегинде ал маанилер ич ара байланышта, карым-катышта болуп, баштапкы маанисинен кийинки маани чачырап, ажырап чыгат. Сөздөрдөгү бул көрүнүш көп маанилүүлүк же полисемия деп аталат. Сөздүн көп маанилүүлүгүнө мисал

келтирүү үчүн «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнө» (1984-жылы «Мектеп» басмасынан жарык көргөн 1-томуна), андагы «*Кашка*» (442-бет), «*Ал*» (57-58-беттер), «*Кара*» (468-470-беттер) деген сөздөргө токтолобуз.

Кашка (442-бетте): 1. Боздоо, зарланып каттуу ыйлоо: *Көзүнүн жашын көл кылып, какшап ыйлап боздоду* («Мендирман»).

2. Тынбай сүйлөй берүү, безенип ырдоо, безилдөө: *Какшасам күн-түн үн салып, койду аны ким тыңдап?* (Бөкөмбаев).

3. Каттуу үшүү, муздоо: *Суусамырдын суусун көрдүң беле, ана? Тим эле муздагынан мээ какшайт* (Байтемиров).

4. Сыздап ооруу, зыркыроо: *Колу-бутум какшап ооруп, шишип кетти* («Кыргызстан аялдары»). Ошондой эле ушул сөз катышкан төмөндөгүдөй сөз айкаштары жана фразеологиялык бирдиктер берилген: какылдап-какшоо бир нерсе жөнүндө безилдеп, кайра-кайра какшап айта берүү: *Кемчиликтерди жоелу деп, какылдап-какшап айтып келе жатам* (Убукеев). Кан какшоо – 1) какшана берүү, кайра-кайра айтып какшай берүү: *Энеси машинага чыгып: «Тарастан айрылба!» деп ыйлап, Ленага кан какшап айткан* (Баялинов); 2) Зарлаган кейиштүү абалда болуу, зар кагуу: *Кан какшап басмачынын азабынан, Зарлады муңга батып далай бейбак* (Шамишев); 3) зыркырап-сыздап ооруй берүү: *Бутум эле кан какшайт*. Ошондой эле дагы ушул сөз катышкан *зар ыйлоо, зар какшоо, зар кагуу* (боздоо, какшап ыйлоо) деген фразеологизмдер кезигет.

Экинчи мисал *ал* (57-58-бетте) төмөндөгүчө берилген: *Ал I. 1) Адамдын, жаныбарлардын булчуңдарын чыңалтуу менен кыймыл-аракет жасоо жөндөмдүүлүгү; күч, кубат, дарман: - Шаптырба, баатыр, шаптырба, кемпирдин баскан алы ушул* (Сыдыкбеков).

2) Абал, шарт, болгон мүмкүндүк: *Ушул алымды жолдошторума билгизбейсиңби?* (Турусбеков).

Ал II. 1) (анын, ага, аны, анда, андан) – үчүнчү жакты же тарапты билдирүүчү жактама ат атооч: Ал көргөн жок беле?

2) Көрсөтүү, шилтөө, белгилөө маанисинде колдонулуучу шилтеме ат атооч: *Ал казанга барууга Элемандын сырттаны Эми чыкты камынын* («Эр Төштүк»). Ошондой эле ушул сөзгө байланыштуу *Ал* (же *ол*) дүйнө деген фразеологиялык бирдик да берилген.

Ал III. 1) Бир нерсени кол менен кармоо, кармаган абалда болуу; бир нерсени өз тарабына өткөрүү, өзүнүкү кылуу: Ак шайы көйнөк колго алып, булгасаң боло Алымкан (Токтогул).

2) Илүү, мыкчый кармоо (куштарга карата): *Каркылдаган өрдөктү Качырып тийип куш алса* («Олжобой менен Кишимжан»).

3) Почта, телеграф же башка бирөө аркылуу жиберилген нерсени өзүнө тиешелүү кылуу, колуна тийгизүү: *Кат алды*.

4) Соодалашуу, алмаштыруу ж.б. жолдор менен сатылуучу нерсеге ээ болуу, менчиктөө: *Мал базардан ат алдык*.

5) Бирөөгө үйлөнүү, баш кошуу, жаңы бүлөлүү болуу, бүлө кошулуу: *Ашык болуп жүргөнүн Аламын десе башка адам Адамдын көөнү сүйөбү?* («Олжобай менен Кишимжан»); *Келин алды, аял алды*.

6) Кабылдоо, ишке коюу, белгилүү бир ишти иштөөгө дайындоо: Кызматка алды, мугалимдикке алды.

7) Кызматтан, белгилүү бир иштен түшүрүү, бошотуу: Ишти начарлатып жибергендиги үчүн кызматтан алды.

8) Берилген, туйган нерсесин сезиминде сактоо, сактай билүү; кармап калуу: Эске алды, көңүлгө алды, ойго алды.

9) Пайда болуу, байкоо: Арпа баш алган кез, Дарактар мөмө алды.

10) Бирөө же бир нерсе жөнүндө кеп-сөз кылуу, талкуулоо, сураштыруу: Тергөөгө алды. Суракка алды.

11) Кандайдыр бир натыйжага ээ болуу, жетишүү:

Ар бир койдон 2 килограммдан жүн алды.

12) Жеңүү, жеңип чыгуу: Аламын жоону деп жүрөм Ар ким мага беттесе («Эр Табылды»).

13) Кандайдыр бир курал менен чабуу, кесүү, кырып түшүрүү: Устара менен чач алды. Сакалын алды.

14) Бир сандан экинчи бир санды кемитүү, аны тиешелүү бир санга азайтуу: Жыйырмадан жетини алса, он үч калат.

15) Атооч сөздөр менен айкалыша келген бир катар учурларда ошол айкалышкан сөзүнө байланыштуу болгон абалга өтүүнү, ошондой абалда, көрүнүштө, аракетте ж.б. болууну билдирет: Байыр алды. Тынч алды. Багыт алды. Орун алды.

16) Жөндөмөдөгү бир катар атооч сөздөр менен айкалышып келген учурларда, ошол сөзгө байланыштуу болгон тынчсыздандыруу, козгоо абалын көрсөтөт: Уйкусун алды, Мазасын алды. Тынчын алды.

17) Көмөкчү этиштин милдетин аткарып, негизги этиштин натыйжасын чыгарат: Токтосун ашка кетчүү чыгымдарды эртелеп эл-журтунан жыйып алган (Маликов).

18) Атоочтук формада таандык мүчө менен (алганын, алганың, алганы) заттык мааниде колдонулат: Алганым аман бар бекен? («Ала-Тоо»).

Ошондой эле ушул сөз катышкан төмөндөгүдөй фразеологизмдер берилген: Көңүлүнө алуу (же оюна алып калуу) – капа болуп калуу, таарынуу; кек сактап калуу. Капарына албоо – көңүл бөлбөө, элес кылбоо, тоотпоо, кабагым – кашым дебөө. Алдын алуу – кырсыкты, ооруну ж.б. болтурбай коюунун же болбосо ырбатып, күчөтүп жибербөөнүн аракетин кылуу, кандайдыр бир иш боюнча күн мурунтан аракет кылуу. Ушул эле сөздүн аягында ушул сөз катышкан дагы төмөнкү фразеологизмдер берилген: Ала качуу, оозуна албоо, кой оозунан чөп албаган, колго алуу, моюнга алуу, тил алуу.

Ошентип, жогору жакта аталган «Сөздүктөгү» келтирилген какша жана ал деген сөздөргө карата берилген түшүндүрмөлөргө, аныктамаларга маани жактан – ажыратууларга, ошондой эле алардын маани жактан өз ара катышына таянып туруп: сөздүн көп маанилүүлүгү өз ара өтө чиеленишкен көрүнүш экендигин белгилөөгө болот.

Кыргыз тилинде сөз жасоонун фонетикалык, морфологиялык, аналитикалык деген ыктары бар.

ФОНЕТИКАЛЫК ЫКМА

Фонетикалык ыкма (жол) менен жасалышы

г//б//ж:

ага –

аба –

ажа –

ч//ж//и:

ай+ыр

ач+ыл

аж+ыра

Сөз башында: болук (эттүү, салмактуу, семиз; арык эмес), толук.

* * * * *

Тулук (кишинин денен түзүлүшүн, мүчөсүн сүрөттөөдө, сыпаттоодо). Образдуулукту түшүндүрүүдө: булук.

* * * * *

Чейин

Дейин – аралык мерчемге, өлчөмгө карата.

Фоно-морфологиялык абалда: чолок, чолток (кыска, демейдеги көрүнүштөн башка).

* * * * *

Чакыр, бакыр.

Бакыр, өкүр – этиштик абал-кыймыл: синонимдүү/коннотациялык көрүнүш.

МОРФОЛОГИЯЛЫК ЫКМА

Жаңы сөздөрдүн жасалышында тилде пайда болгон муктаждыкты канаатандыруу үчүн ички грамматикалык мүмкүнчүлүктөр мобилизацияланат. Алардын бири (болгондо да байыркы ыкмалардын бири) – сөздү морфологиялык (структуралык) жагынан өзгөртпөйт эле, жаңы (өтмө) мааниде колдонуу. Бул тил илиминде көп маанилүүлүк же полисемия деп аталат, б.а., айрым сөздөр бир эмес, бир нече лексика-семантикалык мааниге ээ болот.

АНАЛИТИКАЛЫК ЫКМА

Сөздөрдүн сүйлөм тизмегинде өз ара байланышуу эрежелеринин негизинде тизмектешип (ошону менен бирге лексикализацияланып), белгилүү бир түшүнүктү атоо үчүн колдонулат. Бул ыкма сөз жасоонун синтаксистик (б.а., тизмектин ортосунда ажырым болгондуктан) жолу деп аталат.

Ушул жерде айтып кете турган бир нерсе, дүйнөдөгү тилдерди

типологиялык жактан топтоштурууда флексиялануучу тилдердин эң негизгилеринин бири алардын фузия кубулушунун (б.а., мүчө жалганганда уңгунун бузулушунун) мүнөздүүлүгү. Ал эми агглютинациялануучу (мүчөлөнмө же уңгуга мүчөнүн биринин артынан экинчисинин белгилүү бир субардинацияны сактоо менен келе бериши боюнча алсак), аларда фузия кубулушун (көрүнүшүн) айрым гана белгилери байкалат.

Сөздөрдүн көп маанилүүлүгүн билүү практикалык, тажрыйбалык маселелер менен байланышта экендигин көрөбүз. Өз кезегинде практикалык проблемалар лексикографтардан терең филологиялык билимди, теориялык даярдыкты талап кылат. Сөздүн семантикалык кыртышы агглютинацияланма тилдерде прагматикалык абалдын огунда айланат.

СӨЗДҮН НОМИНАТИВДИК, КОННОТАТИВДИК МААНИЛЕРИ

Сөздүн реалдуу орун алышынын (жашашынын) негизги факторлору алардын затты атоо кызматы менен маанинин алчыланышкан өңүтү, нерсенин элеси менен байланышкан шарттуулук туюм. Мисалга жайлоо деген сөздү алсак, кенен аймакты (бөтөнчө мал багууга шарты бар чөлкөмдүү) түшүнөбүз. Бул анын номинативдик мааниси. Ал аймактык багытта (ошондой эле өтмө мааниде) бул жакшы, жыргай турган аймак, кишинин материалдык маданиятынын чордону, очогу катары кабыл алынат. Мындай көрүнүш кишилердин ойлоо сезиминин, андан улам калыптанган түшүнүгүнүн натыйжасы болуп саналат да, лексика-семантикалык туруктуулукту жаратып, коом үчүн кыймылдуу түшүнүктүн алкагын кеңейтип, семантикалык мейкиндикти пайда кылат. Дал ушунун (ушундай көрүнүштөрдүн) коом сыяктуу ар дайыма кыймылда болуп, эволюциялык абалда жашарын билдирет. Мындан сөздүн (ар бир эле сөздүн) кишинин таанып-билүүсүнүн ички-тышкы семантикалык жылышынын алкактык байланышын чиелентет. Мунун өзү сөздүн номинативдик жана коннотативдик маанилеринин лексика-семантикалык талаага (сапарга) алып чыгат.

Семасиология – сөз маанилеринин изилдегендиктен, ал лексикалык бирдиктин семантикалык өңүтүн, анын сөздүк түшүнүк же түшүнүктү атап берүү (денотат) менен карым-катышын жана сигнификат аркылуу лексикалык кордун (уюткунун) маанилик табиятынын, сөздүн типтеринин семантикалык чынжырланышкан (моносемия, полисемия, экспрессивдүүлүк) жактарына үнүлөт да, анын мезгилдик, мейкиндик тилкеси (талаасы, өзөнү) байкалат. Өз кезегинде мунун баары сөздөгү номинативдик жана коннотативдик маанилердин кыртышына барып такалат.

СӨЗ МААНИЛЕРИНИН КЕҢЕЙИШИ

Тилдеги сөз менен анын берген мааниси бири-бирине карым-катышта. Ал эми сөздөрдүн маанилеринин кеңейиши сөздүн составдык байышына түрткү берет жана сөз чеберчилигине, стилдик машыгууларга жол ачат. Өз кезегинде сөз маанилеринин кеңейиши менен колдонулушу коомдук турмуштагы

өзгөрүүлөрдөн (өндүрүштүн, экономиканын, маданияттын, турмуш-тиричиликтин өсүп-өнүгүшүнөн) улам келип чыгат.

Натыйжада сөздүн бир нече же көп маанилүүлүгү жөнүндө негиз түзүлөт, башкача айтканда, сөз болуп колдонулган тыбыштык комплекстин бир топ маани берүүгө базалык кызмат кылат. Аталган учурга бел деген сөздү мисал кылып алабыз. Ал кыргыз тилинде төмөнкүдөй маанилерди билдирет. Анын маанилери «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» (1984, I-том, 150-бет) боюнча келтирилет: Бел: 1) Дененин жамбашка чейин ичкерээк тартып кеткен бөлүгү, арканын жамбашка жакын бөлүгү; 2) Бир нерсенин орто чени, орто бөлүгү; 3) Өтмө мааниде. Жөлөк, таяныч, тирек; 4) Тоо кыркаларынын ашып өтүүгө ылайык келген жери, кайкыраак жери. Ошондой эле бел сөзү катышкан жана компоненти болуп түзүлгөн төмөндөгүдөй сөз айкалыштары менен фразеологизмдер кезигет: бел байлоо – 1) бир ишти иштөөгө, максатка жетүүгө чындап киришүү; 2) медер кылуу - кимдир бирөөгө таянуу, ишенүү; бел алдырбоо – сыр алдырбоо, шек бербөө; белге таңуу – бел тутарлык таяныч (тирек), ишенимдүү жөлөк; бели мертинүү – кырсыкка учуроо, кыйынчылыкка учуроо, кыйынчылыкка, оор абалга туш келүү; бел баскак – орто жери кайкы сымалдуу, кайкыраак; бешиктен бели чыга элек – али жаш, кичине, бойго жете элек, эр азамат боло элек; бел чечпөө - тыным албоо, такай жоо бетинде же иш үстүндө болуу; белди бекем буу – кайраттануу, белсене кайрат кылуу; бел күрөк (диалектилерде) – темир күрөк; бел бакан (же жел бакан) – шамал болгон учурда боз үйдүн ичинен тиреп коюу үчүн колдонулуучу бакан; бел куда – балдары төрөлө электе, энелеринин боюнда (курсагында) экендигинде кудалашып койгондук; бураң бел (бойго жетип калган кыздарга, жаш келиндерге карата) – ичке бел, кыпча бел; бел кайыш – арабага чегилүүчү аттын жонундагы ээрчесинин үстүнөн алып, арабанын жан жыгачына байлануучу кайыш боо.

Экинчи мисал, мүчө - бул сөз мурда адамдын, малдын дене түзүлүшүнө; кишинин сымбатына, келбетине карата колдонулган болсо, азыркы мезгилде ал колхоздун мүчөсү, китеп сүйүүчүлөр коомунун мүчөсү, студенттик курулуш отрядынын мүчөсү, жатакана кеңешинин мүчөсү, жазуучулар союзунун мүчөсү, «Ашар» коомунун мүчөсү, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин мүчөсү; жаратылышты коргоо коомунун мүчөсү; экологиялык коомдун мүчөсү жана башка ушул сыяктуу бир топ аталыштарды түшүндүргөн сөздөрдүн компоненти болуп айтылат же андай атоолордун атын билдирүүгө катышат.

Жогоруда мисал катары келтирилген бел жана мүчө деген сөздөргө, аларга байланыштуу дефинициаларга (аныктамаларга), сөз айкалыштары менен фразеологизмдерге таянып, мындай тыянактарды чыгара алабыз: сөздөрдүн жогору жакта белгилегендей көп маанилеринде семантикалык байланыш болот. Ошол байланыш аларды бир эле сөздүн көп мааниси деп эсептөөгө негиз берет: же болбосо жаңы мааниге ээ болгон сөздөр ошол сөздүн мурдагы маанилерин кошо сактоо менен андагы көп маанилүүлүктү пайда кылат. Жаңы пайда болгон маани менен анын мурдагы маанилеринин катар жашашы ошол сөздүн негизги маанисинин туруктуулугуна жараша болот;

башка сөз менен айтканда, сөздүн маанилери кеңеет.

Адамдын ойлоосунан пайда болгон ар бир түшүнүк тилде сөзсүз түрдө жалаң гана жаңыдан жасалган сөз менен туюнтулбастан, сөздүн жаңы маанилери аркылуу да ишке ашат. Тилдин байлыгы анын сөздүк составындагы болгон сөздөрдүн саны гана эмес, ал сөздөрдүн берген маанилерине да жараша болот.

Ошондой эле жеке маанидеги (моносемия) сөздөр да көп маанилүү сөздөргө өтүшү толук ыктымал. Бул тилдин өзүнүн өзгөчөлүк касиети жана пикир алышуудагы ийкемдүүлүгү, универсалдуу мүнөзү менен түшүндүрүлөт.

Тилдеги сөздөрдүн көпчүлүгү көп маанилүү – бул алардын лексика-семантикалык негизги касиеттеринин бири. Мына ушул касиет тилдеги жаңы сапаттык эволюциялык (акырындык) өнүгүш менен катар сапаттын андан ары акырындык менен толукталышына же сүрүлүп чыгышына алып келет. Натыйжада тилдин адамдар ортосундагы катнаш каражаты катары узакка жашашын жана үзгүлтүксүз аракетте болуусун камсыз кылат. Айталы, эгерде жаңыдан пайда болгон ар бир түшүнүк өзүнчө айрым-айрым тыбыштык комплексти (сөздү) талап кыла турган болсо, анда тилдин сөздүк составы ал тилде сүйлөгөн жамааттын (коллективдин) мүчөлөрү үчүн өздөштүрүүгө күч жеткис зор өлчөмдө болор эле жана тилдеги тез өсүү, албетте, коомдук турмушта пикир алышууга кыйынчылык туудурмак, семантикалык анархия жаратмак.

Жогоруда белгилегендей, тилдеги сөздөрдүн көпчүлүгү көп маанилүү болот. Дал ошол көп маанилүү сөздөрдүн өздөрүнүн да маанилеринин кеңейип, башка сөздөр менен айкалышып, жаңы маани берүү касиетине жетише алат. Демек, жогору жактагы айтылгандардан дагы мындай бир тыянактоого болот: адам түшүнүгү кыймылсыз катып калган кандайдыр бир сенек көрүнүш эмес, тескерисинче ал ар дайым кыймылда турган көрүнүш болуп саналат. Дал ушунусу анын жандуу турмуш менен кошо арымдап, турмушту чагылдырып, коом үчүн кызмат кылып жаткандыгынан кабар берип турат.

Тилдеги мурунтан жашап келе жаткан сөздүн жаңы мааниге өтүшү же маанисинин кеңейиши ошол сөз аркылуу туюнтулган эски түшүнүктүн жаңы пайда болгон түшүнүк менен окшоштук, жакындык ассоциациясынын жана орун басуучулук байланышынын негизинде келип чыгат. Ошентип, сөз маанилеринин кеңейүү жолдору, маанилерди ооштуруу ыктары ар түрдүү, тактап айтканда, ал ыктар м е т а ф о р а, м е т о н о м и я, с и н е к д о х а.

МЕТАФОРАЛЫК ЫК БОЮНЧА СӨЗ МААНИЛЕРИНИН КЕҢЕЙИШИ

Жаңы пайда болгон тигил же бул түшүнүк эски (же колдонулуп жүргөн) түшүнүктү атаган сөз аркылуу туюнтулат да, ошол түшүнүк менен кандайдыр бир белгиси (формасы, келбети, өңү-түсү, сапаты, кыймыл-аракети, мүнөзү ж.б.) боюнча окшош келет. Бул жаңы маанинин метафоралык ык (же көчүрүү ыгы) боюнча пайда болушу деп аталат. Мындай ыкма кыргыз тил илиминде

«кейиптештирип окшоштуруу» деген термин менен да аталат (Ахматов Т., Мукамбаев Ж. 1978. 91-бет).

Аталган учурга мисалдар: 1. *Жакшы жасалгаланган бул татынакай китеп көзгө жакын көрүнүп, окурмандарын өзүнө чакырып тургансыйт* («КМ», 01.03.1990, 7-б.); 2. *Жер тагдыры өзгөчө татаалданып, жалпы адамзаттык маселелер биринчи планга коюлуп жаткан учур* («КМ», 01.03.1990, 7-б.); 3. *Ошондой болсо да жаш акындарыбызга зергерлик, жогорку талап коюуучулук жетишпей жаткансыйт* («КМ», 01.03.1990, 7-б.); 4. *Жаш авторлор М.Жуманова, Б.Чотурова, М.Иманалиевдердин ырларында угут бары байкалат* («КМ», 01.03.1990, 7-б.); 5. *Кезегинде кыргыз журтка бел болгон, арка-жөлөк болгон* («КМ», 01.03.1990, 13-б.); 6. *Чолпонбай Дон дарыясынын жээгинде окко жүрөгүн тоскон* («КМ», 01.03.1990, 13-б.).

Келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай, сөздөрдүн маанилеринин өтүшү абдан чиеленишкен жана татаал процесс. Ага лингвистикалык мүнөздөмө берүү, оошуу жолдорун көрсөтүү бир топ кыйынчылыкка да турат. Анткени метафоралык ыктын өзү дагы башка тилдик мыйзамдар менен байланышта болот. Аталган мисалдар ойду ашыра (күчөтүп) айтуу, апыртып жиберүү түрү менен байланышкан.

Тилдеги метафоралар мүнөзү, стилдик кызматы жана туруктуулугуна, таралышына карай төмөндөгүдөй топторго ажырайт:

1. Теги боюнча образдуулук жана өтмө маани менен байланышкан, бирок азыркы кезде кадыресе көрүнүш катары жолуккан метафоралар. Мисалы, *Чоку*: 1) Адамдын чокусу (башынын эң үстүнкү жери); 2. Тоонун чокусу (тоонун эң бийик жери, асманды тиреп турган учу); *Ийнелик*: 1) Дене түзүлүшү сүйрүрөөк келген, ичке, узун, канаттары абдан жука чымын-чиркейдин бир түрү: *Токтой калып айт берип, ийнелик жүрөт дырылдап* (Жантөшев); 2) Кийимди төөнөчү буюм - *төөнөгүч*.

2. Образдуулук, өтмө мааниси демейдегидей көрүнүшкө айлана элек метафоралар. Мисалы, *Күн жаады*, муну *жамгыр жаады*, *кар жаады* деп айтса боло берет.

3. Автордук же стилге байланышкан индивидуалдык метафоралар. Мисал, 1) *Канча жигит кыялыңда көксөгөн*, 2) *Канча жигит чырайыма ох! деген*. 3) *Кеттик десең, мен даярмын – атка өңөр*, 4) *Билгиң келсе, мен Болотко – Ак Мөөр* (Акмөөр) (Атакул Жакыпов, *Мен сүйбөй, мени сүйгөн кыздын ыры*, 4-куплет // Советтик Кыргызстан. -1990. -8-март, 4-бет).

МЕТОНИМИЯЛЫК ЫК БОЮНЧА СӨЗ МААНИЛЕРИНИН КЕҢЕЙИШИ

Метонимия (термини грек тилиндеги которуп айтуу деген сөздөн алынган) тилдеги мурдагы колдонулган атоолор жаңы атоолорго окшоштук ассоциациянын негизинде жана нерселердин өз ара жакындык (мейкиндик, мезгилдик, логикалык жагынан ички) байланышына карай чынжырланат. Кыргыз тил илиминде бул термин **жакындыштарып ооштуруу** деп да аталат. Мисалы, *айлык* деген сөз мурда: 1) мезгилдик ченемди туюнтуу үчүн

колдонулган болсо; 2) азыр кишинин бир ай ичинде иштеп тапкан маянасына (эмгек акысына) карата да айтылат.

Эгерде кыргыз турмушунда мурда киши, мал, унаа, кээде араба каттаган жерди жол деп атаган болсо, азыр элдин сөздүк составында машина жол, темир жол, суу жолу, аба жолу, космос жолу деген сөз айкалыштары колдонулат.

СИНЕКДОХАЛЫК ЫК МЕНЕН СӨЗ МААНИЛЕРИНИН КЕҢЕЙИШИ

Кыргыз тил илиминде, ага байланыштуу адабияттарда синекдоха деген терминди «көчүрүп ооштуруу» же «метонимиянын өзгөчө бир түрү» деген терминдер менен атап, мындай дефиниция (түшүндүрмө) берилген: 1) «бүтүн нерсенин мааниси бүтүн мааниде; же тескерисинче: бүтүн нерсе бөлүк маанисинде; ошондой эле жалгыз нерсе көп маанисинде жана анын тескерисинче» (Ахматов Т., Мукамбаев Ж., 1978, 95-бет). «Метонимиянын өзгөчө бир түрү» - синекдоха.

Бөлүктүн атынан бүтүндү, жекенин атынан жалпыны туюнтуу үчүн же анын тескерисинче – бүтүндүн атынан бөлүктү, жалпынын атынан жекени туюнтуу үчүн колдонулушу көп маанилүүлүктүн синекдохалык жолу болуп эсептелет» (Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили, 1999. 119-120-б.). Келтирилген аныктама – эрежелерге, ошондой эле аларда берилген мисалдарга таянып туруп, биз төмөндөгүлөрдү кошумчалайбыз: синекдоха үчүн мүнөздүү көрүнүш – эллипсис, башкача айтканда, кыскартып же айрым сөздөрдү контекстке же логикалык ырааттуулукка байланыштуу көмүскөдө калтырып айтуу, мисалы, *эки чыны (же кесе) ичтим* дегенде биз, эки чыны (же кесе) идишти эмес, ошол чынын (же кесенин) ичиндеги суюктукту, затты (айталы, кымызды, шорпону, сууну, чайды) ичкендигин түшүнөбүз.

Биздин топто (группада) экинчи сабак – Жайнакова. Бул мисалда сөз бул мугалим Жайнакова окуган «Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгы сабагы» жөнүндө болуп жатат же болбосо аталган сүйлөм толук түрдө мындайча болуш керек эле: *Биздин топто (группа) экинчи сабакта эжеке Айнек Жайнакова окуган «Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгы» деп аталган сабак болот.*

Дагы синекдоха абалына мисалдар: *Төрт кишиден/ бир табака, машинага/.*

Алып сатар; Кызыл кулак; Ак калпактар; Ак элечектер. Кулагым тешилди /оозум тешилди. Кызарып кетти / татарып кетти. «Жибек жолу»/ «Улуу жибек жолу».

Сөз маанилеринин кеңейишинде жогоруда аталган ыктардын комбинатордук (биргелешип) катышкан учурлары да көп кезигет. Буга төмөнкү мисалдар күбө.

1. *Ал эми А. Акматбеков, А.Акматов, А.Жумалиев, Б.Топчубековдордун калеминде али калыпка түшө элек* («КМ», 01.03.1990, 7-б.).

2. *Максат талантын андан ары өнүктүрүп, өстүрүп, калктын көңүлүнөн түнөк таба тургандай чыгармаларды жаратууда турат* («КМ»,

01.03.1990, 7-б.).

3. *Рамис Рыскулов – аттын кашкасындай таанымал акын* («КМ», 01.03.1990, 7-б.).

4. *Анын поэзиясына кумар болгондор арбын* («КМ», 01.03.1990, 7-б.).

5. *Акын бир ышкысын, жүрөк отун ырларына берет* («КМ», 01.03.1990, 7-б.).

6. *Акын кыялына кылтактап калган ырларын өз үнү менен айтат* («КМ», 01.03.1990, 7-б.).

7. *Он эки жашымда ушул театрда келип, мына бүгүн жетимишти желкелеп отурам* («СК», 08.03. 1990, 2-б.).

8. *Биздин коллектив дайыма көрүүчүлөрдү тейлөө жагынан алдына ат салдырбай келген* («СК», 08.03. 1990, 2-б.).

Сөз маанилеринин кеңейиши адамзаттын көркөмдүккө, чечендикке умтулуусу же өз оюн таамай жеткире билүүсү, көркөм дөөлөттөргө умтулуусу, эстетика-этикалык эргүүсү менен байланышкан.

АЙМАКТЫК СӨЗДӨР, ЖАЛПЫ ЭЛДИК ЛЕКСИКА ЖАНА АДАБИЙ НОРМА

Кыргыз адабий тили – улуттук тилдин өркүндөтүлгөн эң жогорку формасы. Анын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири – нормативдүүлүк касиети. Ар кандай тил өзүнүн системалуу түрдө калыптанып отурган жалпы элдик бирдиктүү нормаларына ээ болмоюнча, ал коомдун бардык өкүлдөрүн толук тейлеген, алар үчүн түшүнүктүү болгон жана өркүндөтүлгөн адабий тилдин деңгээлине көтөрүлө албайт. Ошондуктан сөздөрдүн айтылышы, жазылышы же жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүктөр менен оозеки речте (жөнөкөй сүйлөшүүдө) учураган сөздөрдү, грамматикалык формаларды ылгап колдонуу боюнча адабий тилдин калыптанган жана жалпы элдик көрүнүшкө, коомдук мааниге ээ болуп кеткен бирдиктүү нормалары болууга тийиш.

Улуу Октябрь Социалисттик революциясынан кийин кыргыз калкынын кеңири массасын тейлеген, аларды сабаттуулукка жеткирүүнүн бирден-бир зарыл куралы болуп саналган улуттук жазуунун жаралышы – кыргыз адабий тилинин түзүлүшүнө, жалпы элдик бирдиктүү нормаларынын калыпка салынышына зор мүмкүндүк берди. Мындай жазууга ээ болмоюнча кыргыз эли өзүнүн азыркы кездегидей өнүккөн улуттук адабий тилин да жарата албайт эле.

Адабий тил – алдыңкы кыргыз интеллигенциясы, айрыкча, сөз устаттары тарабынан иштелип чыккан, жалпыга түшүнүктүү болгон, коомдун бардык мүчөлөрү үчүн кызмат кылган жана өсүп-өнүгүү, өркүндөө процессине ар дайыма дуушар болуп турган, ошондой эле ар качан камкордукка муктаж болгон көрүнүш.

Адабий тилдин коомдук функциясы (коомдогу аткарган кызматы же милдети) алда канча кеңири болгондуктан, жергиликтүү диалектилерге жана говорлорго караганда, ал күндөлүк басма сөздүн, үн алгы менен сын алгы берүүлөрдүн, адабий чыгармалардын тилине, мамлекеттик маанидеги ар

кандай документтерди, иш кагаздарын, окуу-тарбия жана массалык саясий, үгүт-насыят иштерин жүргүзүүнүн куралына айланган.

Өз кезегинде кыргыз адабий тили элдик тилдин базасында, анын жалпы элдик орток белгилеринин негизинде түзүлдү. Демек, кыргыз лексикасын окуп-үйрөнүүдө, анын алдында турган максаты менен милдетине ылайык, аймактык (же регионалдык) сөздөргө, диалектилик лексикага, алардын жалпы элдик лексикага болгон катышын билүү зарыл. Өз кезегинде бул маселелер кыргыз адабий тили жана лексикасы менен байланышкан.

Улуттун улут болуп калыптанышынын, өнүгүшүнүн негизги факторлорунун бири – анын тили. Тил – элдин автопортрети, б.а., ал элди бириктирүү, ар тараптан өнүктүрүү үчүн үзгүлтүксүз кызмат кылат. Элдин тилинин эң жогорку чокусу – улуттук адабий тили. Улуттук адабий тил жергиликтүү (территориялык, аймактык) диалектилердин базасында пайда болот да, жалпы журтка пикир алмашууга жаңы деңгээлде кызмат кылат. Мына ошондуктан улуттук адабий тилдин өнүгүшү үчүн жалпы улуттун өкүлдөрү кызыгат жана кам көрөт.

Улуттук адабий тилдин негизин тандап алуу өтө олуттуу маселелерден болуп саналат, анткени улуттук адабий тилдин аткарган кызматы кеңири, багыты масштабдуу жана перспективалуу, келечектүү болот.

Кыргыз улуттук адабий тилинин алгачкы этабында түндүк диалект негиз болуп, анан бара-бара башка кыргыз говорлору да өз үлүшүн кошкон.

Ошентип, улуттук адабий тилдин негизин туура тандап алуу, алгачкы кадам жана анын ички өнүгүшүнүн шарты болуп саналат. Кийинки кадам адабий тилдин нормаларын калыптандыруу, ошону менен катар диалектилерге, говорлорго таасир этүү милдети жүктөлөт. Мунун өзү улуттун ички биримдигинин чыңалышына, карым-катышынын күчөшүнө, улуттук монолиттүүлүккө алып келет. Улуттук тил өзүнүн диалектилери менен говорлорундагы жакшы жана керектүү көрүнүштөрдү, каражаттарды өзүнө сиңирүү менен байып, толукталып, ийкемделип турууга тийиш. Андай болбогон учурда улуттук адабий тил өз милдетин өтөбөй, кыйроого учурайт, аны менен кошо улуттун өзү да жок болот.

Адабий тилдин калыптанышы үчүн мамлекеттин борборунун бул же тигил диалектинин же говордун аймагынан орун алышы да маанилүү роль ойнойт. Кыргыз мамлекети үчүн адабий тил алгач негиз болгон аймакта - түндүк диалектинин территориясында борбордун орун алышы, жагымдуу жагдай болуп эсептелинет.

Бул күндө глобализация (ааламдашуу) агымы күчөп, андан улуу тилдер да, күчтүү тилдер да чочулап, кооптонуп турат. Ага аң-сезимдүү кыргыз интеллигенциясы да даяр турууга тийиш.

Ошентип, бул жерде төмөндөгүдөй негизги маселелерге көңүл бурабыз:

1. Кыргыз тилиндеги аймактык (же регионалдык) лексика.
2. Кыргыз тилиндеги лексикалык (же лексика-этнографиялык) диалектизмдер.
3. Кыргыз тилиндеги кесиптик (же профессионалдык) лексика.
4. Кыргыз тилинин улуттук лексикасы жана анын адабий

нормасы.

1. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АЙМАКТЫК ЛЕКСИКА

Азыркы кыргыз тилинин жалпы элдик орток белгилери жергиликтүү диалектилик белгилерине салыштыра караганда алда канча кеңири. Азыркы кыргыз диалектилери менен говорлорундагы көбүнчө лексикалык жана айрым бир тыбыштык, белгилүү аймакка таралган грамматикалык бөтөнчөлүктөрдүн бардыгына тең адабий норма болуу укугу берилген эмес. Алардын бардыгы адабий тилдин карамагына өтө берсе, анда адабий тил нормативдүүлүк касиетинен ажырап, баш аламандыкка жол берилген болор эле. Кыскасы, кайсынысы диалектикалык белги экендиги жана кандай тилдик фактылар практика жүзүндө сыноодон өтүп, адабий норма катары кабыл алынып, биротоло калыптанып кеткендиги ачык ажыратылбай, бардыгы аралашып калган болор эле.

Дагы бир белгилей турган нерсе, эгерде бирдей түшүнүктү туюнткан сөздөр же бирдей функцияга ээ болгон жергиликтүү диалектилик бөтөнчөлүктөрдүн бир канчасы жанаша жашап келсе, алардын белгилүү бирөө гана адабий тилден орун алып, калгандары, мындай укукка ээ болбой, нукура диалектилик белги боюнча кала берүүгө тийиш.

Кыргыз адабий тили менен анын диалектилеринин ортосунда дагы бир орчундуу катышка көңүл буруу зарыл, тактап айтканда, бул же тигил сөз же дагы башка диалектилик факты адабий нормага түшүп, жалпы элдик болуп кетсе, тилдин мурдагыдай диалектилик бөтөнчөлүгү катары эсептелүүгө тийиш эмес. Демек, андай факт адабий тилдин карамагына өткөн жана коомдун бардык мүчөлөрү адабий норма катары кабыл алган көрүнүш болуп саналат. Мисалы, Чүй, Талас өрөөндөрүндөгү жүгөрү (орусча «кукуруза») деп аталган өсүмдүк (дан эгини) Ысык-Көл аймагындагы кыргыздарда конок, ал эми кыргыз тилинин түштүк чөлкөмдөрүндөгү меке/мѳкѳ деген сөздөр менен туюнтулуп келген болсо, бүгүнкү күндө кыргыз адабий тилине булардын ичинен жүгөрү деген түрү гана өтүп, ушул кезде толук түрдө норма катары кабыл алынып калды. Ошондой эле кыргыз диалектилериндеги шырдак, шырдамал, оймотекей, төрбөлжүн деген бир эле түшүнүктү туюнткан сөздүн шырдак деген гана түрү адабий лексикадан орун алып, калгандары аймактык, диалектилик көрүнүш катары кала берген. Мындай көрүнүштөр кыргыз лексикасында арбын кезигет.

Кыргыз тилинин түштүк диалектилериндеги челек, жааз, бигиз, кылдырек (же гылдырек), тукум, Эсал/асел, илеки (калак), жубалдыз түрүндө колдонулган сөздөр кыргыз адабий тилиндеги чака, желдик, шибеге, дөңгөлөк, жумуртка, бал, элечек, темене деген сөздөргө маани жактан дал келет жана алар адабий нормага жатат. Ал эми жогорудагы түштүк диалектилерден келтирилген сөздөр аймактык, диалектилик көрүнүш катары кала берет. Эмне үчүн андай болот? Анткени, биринчиден, аларды адабий тилге алуунун анчалык зарылчылыгы жок, экинчиден, ошондой эле сөздөр, бир аз пассивдүү

болсо да, ошол эле диалектилердин өзүндө колдонулат.

Бул жерге бир олуттуу маалыматты келтире кетсек. Улутубуздун урматтуу уулу, профессор Жээнбай Мукамбаевдин 40 жылдай эл-жер кыдырып жыйнаган “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү” – 32 000 жакын диалектилик сөздөрдү камтыган залкар эмгеги (2009, 1379 бет) элибиздин колуна тийди. Анын элдик болушуна таанымал окумуштуу Кадыралы Конкобаевдин айтып түгөтө алгыс албан эмгеги бар. Бул эмгек кыргыз маданий дөөлөтү, ырыскысы катары залкар кызмат аткарышында эч кандай шек жок. (Дагы сушусталган адабияттарды карагыла жана таанышып чыккыла).

2. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЛЕКСИКАЛЫК ДИАЛЕКТИЗМДЕР

Кыргыз тилинде, демек, ошондой эле кыргыз адабиятында жазылган ар кандай жанрдагы адабий чыгармалар пайда болгонго чейин лексикалык диалектизмдер жөнүндө сөз болгон эмес жана алар элдик оозеки речте, ошондой эле оозеки түрүндө фольклордук чыгармаларда гана жашап келген. Качан гана кыргыз элинин басмасы, ага жараша жазма адабияты пайда болуп, Кыргызстандын ар кайсы чөлкөмүндө жашаган жергиликтүү калк арасынан сабаттуу адамдар чыгып, алар ар түрдүү жанрдагы чыгармаларды жарата баштаган соң регионалдык жана диалектилик лексика, анын ичинде этнографиялык мүнөздөгү сөздөрдүн колдонулуш чеги мурдагыга караганда белгилүү өлчөмдө кеңеет жана кагаз бетине түшөт. Анткени андай сөздөр адабий каармандардын речтик бөтөнчөлүктөрүн ачып берүү үчүн керектелүүчү тилдик каражат катары кеңири пайдаланыла байштайт.

Ошондой эле адабий чыгармаларда жергиликтүү калктын үрп–адатын, салт-санаасын же жалпы эле турмуш-тиричилик жактарына байланыштуу ар кандай этнографиялык жагдайларын мүнөздөп берүү үчүн лексикалык–этнографиялык диалектизмдер колдонулат.

Атайын белгилей кете турган бир нерсе, регионалдык мүнөздөгү сөздөрдү, диалектизмдерди өз орду менен жана керегине жараша чыгармаларына колдонуп, китебине бастырып чыккан авторлорду ар тараптан колдоо керек. Себеби, мына ушундай жазуучулардын чыгармаларындагы чагылдырылган сөздөр аркылуу биз регионалдык, диалектилик тилдик өзгөчөлүктөр менен таанышып, керек болгон сөздүктөргө материал топтойбуз.

Эми лексикалык диалектизм деген эмне? деген суроого жооп кайтаруу керек.

Лексикалык диалектизм үчүн негизги эки шарт (негизги белги) мүнөздүү: 1) адабий тилде колдонулбаган, бирок бул же тигил диалектиде, говордо учураган сөз болуш керек; 2) диалектизмдин өзүнүн таралуу чеги (изоглоссасы) болуу керек. Мындай эки шартты, негизги белгини эсепке албаганда, диалектизмдерди варваризмдерден, китеп лексикасынан ажыратуу кыйын болуп калат.

Мисалы, аялдардын баш кийимин туюнткан кыргыз адабий тилиндеги элечек деп аталган сөз кыргыз тилинин түштүк-батыш (же ичкилик)

диалектисинде кэлэк деп аталат да, ичкилик кыргыздары жашаган аймакта гана колдонулат. Бул Лейлек районунан тартып, азыркы Ноокат районун Кыргыз-Ата суусуна чейинки аралыкта, ошондой эле ичкилик кыргыздар чогуу, туруктуу жашаган аймактарда колдонулгандыгы менен түшүндүрүлөт. Ал эми адабий тилде шырдак деп аталган үй буюму Ат-Башы, Тогуз-Торо, Ак-Талаа райондору тарапта оймотекей, төрбөлжүн деп аталат да, диалектилик, говордук көрүнүш болуп саналат.

Тилдеги диалектизмдер ар түрдүү болот. Мисалы, алар бул же тигил уруунун тарыхына, таралуу аймагына, куралышына, жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнө жараша бөлүнөт. Жергиликтүү тилдик-лингвистикалык өзгөчөлүктөрүнө карай: фонетикалык, грамматикалык, лексикалык болуп ажырайт. Өз кезегинде лексикалык диалектизмдер мазмунуна карай этнографиялык жана жөнөкөй (же шарттуу түрдө лингвистикалык) болуп эки топко ажырайт.

Этнографиялык диалектизм[дер] жергиликтүү калктын турмуш жагдайын, буюм-тайымдардын аттарына, дагы башка көрүнүштөрнө байланыштуу сөздөр айтылат. Мисалы, кыргыз тилинин түштүк-батыш (же ичкилик) диалектисинде сүмөлөк деген сөз бар. Ал жаңы жылда Ноорузда - 21-22 мартта - күн менен түн теңелген учурда данды идишке өстүрүп, анын майсасын жанчып даярдап жасалуучу азык (оокат). Ал эми Талас тарапта ундан даярдалган тапанча жана бытыра деген нан азыктары учурайт.

Этнографиялык диалектизмдердин синоними дээрлик жок болот жана алар тематикалык жактан ар түрдүү болуп бөлүнөт. Мисалы, үй-жай курулушуна: ноолу – бакты курчай салынган дубал; кол өнөрчүлүккө: папик – кооздук үчүн эшип согулган чачы; буюм-тайымга: шыпак – бутка салгыч (орусча подстилка, под ноги при входе в дом); айыл-чарбасына: ангар – аңыз, талаа ж.б.

Ошентип, этнографиялык диалектизмдер тематикалык жактан ар түрдүү жана бир нече тарыхый катмарга бөлүнөт. Тематикалык этнографиялык диалектизмдер адабий тилдин лексикасын байытууга жарамдуу, өтүмдүү жагы бар.

Этнографиялык диалектизмдерге караганда лексикалык диалектизмдердин синоними учурайт жана алар негизинен көп маанилүүлүк (полисемиялык) касиетине ээ.

Лексикалык диалектизмдердин бир тобун семантикалык диалектизмдер түзөт. Алар жалпы элдик тилге тараган сөздөрдүн жер-жерлерде башка бир мааниде (же кошумча мааниде, коннотациялык абалда) колдонулган учуру менен мүнөздөлөт. Мисалы, орусча тюльпан деген сөздүн маанисинде кыргыз диалектилеринде кызгалдак, жоогазын, мандалак деген сөздөр колдонулат. Чындыгында, алардын ар биринин өзүнчө семантикалык статусу бар жана семантикалык коннотацияны түзөт.

Дагы мисал, жеңе деген сөз кыргыз адабий тилинде агасынын аялын түшүндүрсө, тыншандык кыргыздарда, айрыкча Жумгал тарапта өзүнүн бир тууган энесине карата да жеңе сөзү колдонулат. Бул этнографиялык фактор менен да түшүндүрүлөт.

Жээн деген сөз кыргыз адабий тилинде эжесинин же карындашынын,

ошондой эле эне туугандарынын балдарын айтса, айрым жерлерде кызынын баласын – кыз небересин да *жээн* деп айтат. Кыргыз тил илиминде семантикалык диалектизмдер «мааниси жактан айырмаланган сөздөр, маанилик диалектизмдер» деп да аталып жүрөт жана алар билдирген маанисинин катышына карай: 1) нагыз диалектизмдер жана 2) аралаш (же маанилеш) диалектизмдер болуп бөлүнөт.

Нагыз диалектизмдер дегенде адабий тилдеги колдонулган бул же тигил сөз диалектиде башка сөз менен туюнтулушун түшүнөбүз. Мисалы, адабий тилдеги *босого* деген сөз кыргыз диалектилеринде, айрыкча түштүк диалектилерде, кээде Талас говорунда *астана* деген сөз менен берилет: «*Он эки кыз I-класстын астанасын кошо аттап, үчөөбүз калдык*» (К.Бобулов, Түштүк кызы). Адабий тилибиздеги *эрин* деген сөз айрым кыргыз диалектилеринде жана элдик оозеки чыгармаларда *илеп*, *илди* (*илап*) түрүндө колдонулат. Айтылган учурга таанымал төкмө акын Барпы Алыкуловдун «Мөлмөлүм» деген ыры да айкын мисал боло алат: ...«*Эки илебиң кызыл гүл, ачылгандай Мөлмөлүм*»

Аралаш (же маанилеш) **диалектизм** дегенде адабий тил менен диалектилерде бул же тигил сөздүн кең же тар мааниде колдонулушун айтабыз. Буга *буу* деген сөз кыргыз адабий тилинде бир нерсени бууп байлоо маанисинде колдонулса, айрым региондордо ушул мааниси менен кошо кишини муунтуу маанисинде да кызмат кылат. Кыргыз адабий тилиндеги *карылык* деген сөз улгайгандык, жашы бир топко барып калгандык маанисинде айтылса, айрым кыргыз говорлорунда, бөтөнчө Лейлек говорунда бул сөз *пенсия* маанисинде да пайдаланылат. Ошентип, кыргыз тилинин лексикасы колдонулуш сферасына карай бүткүл улутка бирдей түшүнүктүү болгон жалпы элдик жана регионалдык мүнөздөгү же кесипке байланыштуу чектелүү мүнөздөгү диалектилик лексика болуп бөлүнөт. Кыргыз тилинин сөздүк составынын эң негизги бөлүгүн жамаатка кеңири түшүнүктүү, кеңири колдонулган жалпы элдик лексика түзүп, элдин ортосунда пикир алышуунун эң маанилүү каражаты катары кызматын улантууда. Ошондой эле жалпы элдик лексика улуттук тилдин адабий лексикасын түзүү менен бирге басымдуу көпчүлүгү өтө туруктуу келип, турмуштук зарыл түшүнүктөрдү туюнтуп, бардык стилде бирдей колдонулат.

Ал эми чектелүү менен пайдаланылган сөздөрдү, диалектизмдерди жазуучулар, акындар чындыкты туура көрсөтүү үчүн көркөм каражат катары көбүнчө персонаждардын речинде (кээде автордук баяндоодо да) пайдаланылат. Диалектизмди, айрыкча лексикалык диалектизмди орду менен пайдалануу көркөм жазма адабияттын тилин байытууда чоң өбөлгө түзөт. Демек, көркөм адабияттын тилинде диалектизмди колдонуу жазуучунун дүйнөгө болгон көз карашы, анын чыгармачылыгынын идеялык мазмуну, көркөм дөөлөтү, түшүнүгү менен карым-катнашта болот.

Ч.Айтматовдун чыгармаларында диалектизмдер өтө сейрек колдонулат, бирок алардын айрымдарына мүнөздөмө берсе болот.

Кечит (кечүү, кечмелик, өтмөлүк, суу тайыз аккан жер): *Байдамтал суусу элирген, Абайла түндө кечиштен* (Таластык келиндердин ырынан – элдик ыр).

Аңгүдүк 1. Маңыроо, аңкоо: Таарынып калгандагысы. ..Ээ Танабай, Танабай! Бул турмуштан бир сабак үйрөнбөгөн аңгүдүк байкушум! Эчтеме билбейсиң, эчтемени байкабайсың... (2- том, 2008, 336-б.).

3. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН УЛУТТУК ЛЕКСИКАСЫ ЖАНА АНЫН АДАБИЙ НОРМАСЫ

Кыргыз адабий тили, аны менен бирге лексикалык байлыгы жергиликтүү диалектилер жана говорлор менен ар дайыма карым-катышта болуп келген жана боло да берет. Ошол себептен адабий тилдин лексикасын байытууда да жергиликтүү диалектилер менен говордук лексиканын ролу чоң болот.

Адабий тилди, айрыкча анын лексикасын байытууда, калыпка салып, андан ары өнүктүрүүдө жазуучулар менен журналисттердин, үн алгы, сын алгы жана чыгармачыл басма сөз кызматкерлеринин аракети бөтөнчө орунда турат.

Кыргыздын улуттук лексикасы дегенде жалпы калайык калкка түшүнүктүү болгон жана алар үчүн кызмат аткарган, айтылышы менен жазылышы жагынан бүткүл элге бирдей тараган сөз байлыгын айтабыз. Ушул саналып өткөн касиеттердин, сапаттардын бардыгы анын адабий нормасынын негизин да түзөт, улуттук руханий дөөлөт да болуп саналат. Дал мына ошондуктан ал элдик лексикалык экосистема менен карым-катышта болуп, калктын таанып билүү үлгүлөрү, жаратылышты кабылдоо милдеттеринин алкагында турат да, салт-санаанын чордонунан орун алган болуп саналат.

2010-жылдын башында Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун кызматкерлери тарабынан “Кыргыз тилинин сөздүгү” (2010, 1460 бет) жарык көрдү. Бул улуттук улуу мураска, анын түбөлүктүүлүгүнө көрүлгөн камкордук болуп саналат. Ушундай урматка профессор Кадыралы Конкобаев да арзыйт, себеби ал жакында Жээнбай Мукамбаевдин 32 000 сөздөн турган “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнүн” (2009, 1379 бет) жарык көрүшүнө кам көрдү.

1-көнүгүү. “Сөз маанилеринин түрлөрүнө”, “Аймактык сөздөр, жалпы элдик лексика, адабий норма” деген темаларга карата талдоо.

Кыргыз тили

*Ар улуттун өз тилинде тилеги,
Ар улуттун сактаар булак-мүрөгү –
Ал тил экен. Тил улутту өлтүрбөс –
Ар улуттун согуп турган жүрөгү.*

Тил – сыйкырдуу, улуу, күчтүү жаныбар,

*Тилдин тили, деми, каны, жаны бар.
Тил улуттка жүрөк болсо көөдөндө,
Улут тилге жүрөк болгон жагы бар.*

*Кыргыз тилим, өлбөй турган шартың бар,
Өз жүрөгүң, өнүп-өскөн салтың бар.
Кыргыз тилдин согуп турган жүрөгү –
Кырылбаган “кыр-гыз!” деген калкым бар.*

Жедигер Саалай [Саалаев] (“Кыргыз тили”, 2009, 23-сентябрь, 1-б.).

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КЕСИПТИК ЛЕКСИКА

Кандайдыр бир өндүрүштүн, чарбачылыктын тигил же бул тармагында иштеген адамдар тарабынан ошол өнөрчүлүктө колдонулган сөздөрдүн тобу **кесиптик лексика** деп аталат. Кесиптик лексика кээде диалектилик сөздөргө да окшошуп кетет. Мисалы, килем токууга байланыштуу сөздөр, негизинен Ош (азыркы Баткен) областынын райондорунда жолугат, анткени килемчилик ошол аймакта айрыкча мыкты өнүккөн. Бул кесипке байланыштуу күзүк, токмок, адыргы, кылыч, дүкөн, кажары, канат, нампар деген сөздөр колдонулат. Ошондой эле аталган сөздөр кыргыз килемчилик лексикасынын негизин түзүп, ошол аймактан кыргыз адабий тилине өткөн болуп саналат. Демек, кесиптик лексика адабий тилдин лексикасына кирет. Жогоруда айтылгандарга кошумча дагы бир көрүнүш, пахта негизинен азыркы Ош жана Жалал-Абад областарынын аймагында өстүрүлөт, ошол себептен ушул кесипке байланыштуу чигит (пахтанын уругу), жагана (пахтанын суюлтулушу), кесек (ачыла элек же жарым жартылай ачылган пахта чанагы), чанак (ачылган пахта кутучасы) деген сөздөр бар.

Колдонулуш чөйрөсү чектелгендигине карабастан, кесиптик сөздөр лексикалык диалектизмдерден айырмаланат, башкача айтканда, кесиптик сөздөр шарттуу түрдө гана социалдык чектелиш болуп саналат.

Башка кесиптеги адамдар кесиптик сөздөрдүн бир тобун түшүнүшөт жана кээде сүйлөө речинде колдонулушу да ыктымал, бирок сейрек пайдаланышат. Кесиптик сөздөр термин катары колдонулат, адабий тилинин байышынын ички булагы болуп саналат.

ТАБУ ЖАНА ЭВФЕМИЗМ

Мифтик түшүнүккө, диндик ишенимге, ар кандай ырым-жырымга ишенүүгө, цензуралык тыюу салууга жана орой, осол сөздөрдү сүйлөөдөн оолак болууга байланыштуу пайда болгон жана колдонулган сөздөр **табу** (же кыргызча **тергеме**) сөздөр деп аталат.

Ошондой эле, табынууга, мифологиялык ынанууга байланыштуу затты

(же нерсени) өз аты (мурда берилген аты) менен айтпоо жана олдоксон сүйлөп алуудан, чочулоодон, тыюу салынганды айтып албас үчүн жасалган аракеттерден улам пайда болгон, анткени илгерки адамдар (түрктөр, анын ичинде кыргыздар) дүйнөнү кабылдоодо (алардын туюм моделине – үлгүсүнө ылайык) сөздүн маанилик күчүнө, магиялык маанисине өтө ишенишкен. Ушундан улам кыргыздар *бөрүнү* – *карышкыр*, *аюуну* – *өтөгөн*, *чечекти* – *улуу тумоо*, *кызамыкты* – *гүл (же кызылгүл)*, *кызылча*, *сокурду* жана *жыланды азиз* деп аташкан. Демек, **табу** – тыюу салынган сөз дегенди туюнтат.

Ошентип, **табу** – тарыхый–этнографиялык жана психолингвистикалык (парапсихикалык) категория десе да болуп.

Табу азыркы мезгилде бир катар тилдерде (мисалы, орус тилинде) дээрлик унут болгон, ошондуктан ал тилдердин азыркы кездеги окуу китептери менен окуу куралдарында бул темага анчалык көңүл бурулбайт. Табу азыркы убакта түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде аздыр-көптүр жашап жаткан көрүнүш. Бул көрүнүштү күйөөгө чыккан жаш аялзаттын турмушунан, ошого жараша анын кайын туугандарынын, кээде ошондой эле ошол айылдагы күйөөсүнүн жакын туугандарынын өз атынан атабоо – тергеп айтуу салтынан байкайбыз.

Бул көрүнүш бүгүнкү күндө, кыргыз тил илиминде — кыргыз ономастикасы, анын ичинде кыргыз антропонимикасында демейдеги процесс катары жашап жатат. Аны төмөнкү текст – үлгү далилдейт.

«ЭМНЕ ДЕП ТЕРГЕЙМ?» ...

«Азыркы келиндердин тергегенин айт».

Дүкөндөн лезвие таппай жүрүп, Калыгул сапсыйтып сакал коюп алыптыр. Анысы да элдикине окшоп сыйда өссөчү. Тимеле тикчийет. «Элдiki жүн да уйпаланып. Вот меники – накта сакал», деп мекчейе калмай жайы бар. Келиндери аны «Кактус аке» деп алышыптыр. Качан көрсөң аялы баптыгын көтөрүп, чай издеп базарда жүрөт. «Чай деген базарда болмок беле, дүкөн кыдырып издебейсиңби», - десең: «Ошо дүкөндөгү чайды таап берчи мага» деп кайра өзүңө асылат. Аны «Чайворд жеңе» деп алышты.

Масракун мас болуп келсе эле үйүндөгү чака, чайнегин ыргыта тепмей жайы бар экен. Келиндери аны ырас кана «Футболист аке» деп алышыптыр. Таяк менен койгулабаганына шүгүр. Болбосо «Хоккеист аке» болмок экен.

Өгүнү Ташмамат тамынын шыйпырын жаап атып кулап түшүптүр. Ооруканадан чыгып келээри менен «Космонавт аке» болду да калды.

Качан көрсөң директордин машинесин жууп, тазалап, жүрчү Биалаалы деген бригадир бар. Ал болсо «Комплимент аке», кээде «Салфетка аке».

Бая күнү коңшубуздуң келини, биздики менен шыбырашып, шыңкылдашып эле аш үйдө бир топко отуруп калышты. Ичимден: «Ата-а айланайындар, бир жыл көрүшпөгөнсүп тим эле сагынышкансыңар го. Ии, үйдө кемпир жокто чериңерди бир жазышкылачы» - деп төркү үйдө бутту сунуп жата кеттим.

– *Кечээ «Дефицит аке» келип, мага импортный туфли, «Дон Жуанга» ишляпа, «Радиоого» индий чай апкелиптир, - деп калды коңшумдуку.*

– А «Монументкечи», - дейт биздики.

– Ага бир пальто алып келген экен, кечке тиктеп туруп: -«Мен эмне балто кийгидей бала белем», - деп койду.

«Ий, «Дефицит акеси» соодада иштеген кайнагасы го. «Дон Жуаны» өзүнүн күйөөсү болуш керек». Шуулдаган кайран эме, дурус атка конуптурсуң.. Ташмылтыктай тырсылдаган кайненеси бар эле бу да, үбөлүк жутуп алгансып какыя басчу, кайран коңшум сен да келишкен атка ээ болупсуң», - деп көзүмөн жаш чыкканча ыкшып, моокумум кана боорумду тырмап калдым.

Анан, «атаа – а, кайран келиндерим, мага эмне деп ат койдуңар болду экен. Баягы текшерүүдө коңшумдун огороду меникинен ашык чыгып калып, көп чатакташып жүрүп жарымын кестирип алдым эле». Болду-болбоду «баскынчы аке» же «басмачы аке» дей саласыңар го деп андан ары тыңшап калсам, мени үйдө жок деп ойлоду көрүнөт:

– «Баскынчы акем» кайда кетти эле? – деп калса болобу коңшумдуку.

Биздики да камырабай:

– Ал акең «кыргыздай тийчү чабуулун» пландаштырып жатат төркү бөлмөдө - дейт.

Кудай өзүң сактай көр, көзүм аңтарылып эле жатып калыптырмын.

Бир маалда ыргып туруп:

– Хайт! - деп бакырып калдым.

Аш үй тарап тапыр-тунур эле болуп кетти, терезеден карасам экөө тең көчөдө безип баратышкан экен.

Башымды чыгарып:

– Ээй, арам гана... - деп, андан ары буларды кандай «тергээримди» билбей туруп калдым.

Жогорудагы «Кыргызстан маданияты» (01.03.1990, 16-бет) жумалыгынан алынган «Эмне деп тергейм?» деген макаладагы маалыматтарга караганда, сакалы, мурутту алынбай жүрүп өскөн Калыгулду «Кактус аке» дейт, анткени мында адамдын сакалы лезвия жоктуктан көпкө алынбай жүрүп, түз тикчие өскөндүгү себепчи болгон.

Ал эми чай издеп жүрүп көп кыдырган, бирок чайды таппаган Калыгулдун аялына карата «Чайнворд жеңе» деген ат коюлган.

Мас болуп келип, үйүндөгү идиштеринин тынчын алган Масракунга «Футболист аке» деген сонун ат берилет.

Тамын шыйпырлап жатып, үйдүн төбөсүнөн кулап кетип, ооруканага жатып чыккан Ташмаматка келиндер «Космонавт аке» деген ысым ыйгарышат.

Ар дайыма директорлордун машинасын жууп-тазалап жүргөн Билаалыга «Комплимент аке», «Салфетка аке» деген атактар менен аташат.

Ошентип, жогорудагы мисалдардан төмөндөгүдөй жыйынтыктарды чыгарабыз. Тергеме сөздөр: биринчиден, кыргыз антропонимиясы менен лексикасындагы сөз жасоонун, энчилүү ат берүүнүн салтка айланган үлгүсү сакталып жатат; экинчиден, табу жолу менен пайда болгон антропонимдер

тергөө салтына байланышкан мотивдерди сактоо менен катар, атактардын (орусча прозвище, ылакап аттардын) жасалыш үлгүлөрүнөн да кабарлап турат; үчүнчүдөн, коюлган тергеме аттардын бардыгы турмушубуздагы – кыргыз лексикасындагы интернационалдык лексика менен байланышкан.

Табу кыргыз тилинде көбүнчө кишинин өмүрүнө коркунуч туудурган катуу, жугуштуу ооруларды айтуудан жана жаныбарлардын аттарын атоолордон байкалат жана ошондой эле балага энчилүү ат коюу салттарынан жана мергенчиликке, кыймыл-аракетти туюнтууга карата айтылган сөздөрдөн сезилет. Жогорудагыдай көрүнүштөрдөн улам кыргыз тилиндеги табу сөздөр төмөндөгүдөй топторго ажыратылат:

1. Кишинин (көбүнчө жаш баланын) өмүрүнө коркунуч туудурган коркунучтуу, жугуштуу оорулардын аттарына байланыштуу табу (тергеме) сөздөр: чечек деген ооруну – улуу тумоо; чоң кесел; безгек деген ооруну – калтыратма, ысытма.

2. Оор, жугуштуу жараларга карата айтылган тергеме сөздөр. Мисалы, сыздоок деген сөз – чыйкан, көтү бош деп тергелет.

3. Жаныбарларга карата кыргыздар аюуну - өтөгөн, бөрүнү - кашабан, карышкыр, ит куш, улума; жолборсту – шер деп тергешет.

Кыргыз тилинде табунун үлгүсү катары элибизде айтылып жүргөн, өткөн кылымдын орто ченинде кагаз бетине түшүрүлгөн төмөнкү уламыш мисал болот. Аны келин күйөөсүнө мындай деп айтат: «Шабыраманын ары жагында, шаркыратманын бери жагында, маараманы улума жеп жатат. Сууруманы сууруп ал, жанымага жаный чап». Келтирилген тергемелер мынайча чечмеленет: шабырама – камыш, шаркыратма – суу, маарама – кой, улума – бөрү, суурума – бычак, жаныма – бүлөө.

4. Кыргыз турмушунда табу антропонимдерде, киши аттарын тергөөдө кеңири колдонулат. Мисалы,

Эл арасында айтылып жүргөн адамдын энчилүү аты	Анын тергелиши
1. Кымбатбүбү, Кымбатгүл, Кымбатбек ж.б.	Балы (эжем, акем, кайним ж.б.).
2. Козубай, Козубек, Козуке, Козугүл, Козутай ж.б.	Марка, Маркабай (аке, аба, кайним, жездем ж.б.).
3. Арыкбай	Өстөн (тийиштүү тууганчылык термини кошулуп айтылат).
4. Сайра, Сайракан, Сайрагүл ж.б.	Булбул (эже, эжем ж.б. тууганчылык жана кишинин жаш өзгөчөлүгүнө ылайык сөз жанаша айтылат).

Адамдын атын тергеп айтуу эмне менен түшүндүрүлөт ?

Кыргыз тилчи, профессор Карбоз Дыйкановдун пикирине караганда, «Кыргыз элинде улууну урматтоо, кичүүнү кадырлоо себебинен ат тергөө

пайда болгон. Ат тергөө менен ошол ысымга уйкаш сөздөрдү да тергешет» (Дыйканов К. Кыргыз тилинин таблицалары. –Фрунзе: Мектеп, 1971. -186-бет).

Биздин пикирибизче, бул маселе мындайча түшүндүрүлөт: Улууну урматтоонун эң алгачкы түрү жана көчмөндүктүн маданиятынын өлөндүү формасы.

Орус тилинде табу: *Отдать богу душу, протянуть ноги, скончаться – вместе умереть* деген лингвистикалык мисал менен берилет.

ЭВФЕМИЗМ

Бул термин грек тилинен **euphemismos**: **eu** – жакшы + **pheme** – сүйлөймүн деген сөздөрүнөн алынган. Бизче орой, одоно кептерди «назик, жумшак, сылык, сынаа айтамын, жагымдуу сүйлөө» дегенди билдирет да, коом турмушундагы этика (адеп-ахлап) нормалары, адептүү, маданияттуу сүйлөө далалаты менен түшүндүрүлөт. Мисалы, бала төрөбөгөн аялга карата: согончогу канабаган, бала үнүн укпаган, туюксыз как баш, куу баш, жеке макоо, багар-көрөрү жок деген эвфемизмдер – сылык сөздөр колдонулат.

Кыргыз тилиндеги эвфемизмдер колдонулуш кырдаалына жана азыркы кездеги калыптанган абалына карата: нукура (же өзүнчө, жеке колдонулган) эвфемизмдер жана контексттик эвфемизмдер болуп бөлүнөт.

Нукура (же накта, нагыз) эвфемизм дегенде эч кандай текстсиз эле мааниси түшүнүктүү болгон, ар дайыма туруктуу колдонулган сылык сөздөрдү айтабыз. Мисалы, жаңыдан күйөөгө чыккан жаш аял затка карата: *турмуш курду, турмушка чыкты, баш кошту, күйөөгө чыкты, күйөөгө тийди, күйөөлүү болду, тагдыры бирикти, коломтосунан түтүн булатты, турмуш сапарын улантты (дагы жогорудагыдай эле мааниде, бирок бир аз ороюраак түрүндө: эрге тийди, эрдүү болду деп да айтабыз).*

Ал эми өз алдынча турганда эвфемизм катары колдонулбай, сүйлөм тизмегинде гана сылыктык касиетке ээ болгон сылык сөздөр да учурайт. Буларга көбүнчө индивидуалдык мүнөздөгү (же болбосо айрым авторлордун чыгармаларынан кезиккен) көрүнүшкө ээ. Мисал (акын Барпы Алыкуловдун «Мөлмөлүм» деген ырынан): *Эки илебиң ачылган кызыл гүлдөй, Мөлмөлүм.* Мында бир эле учурда: салыштыруу, ал аркылуу ойду күчөтүү-оргуштатып, ономастикалык сылыктык-назиктик орун алган. Демек, эвфемизм категориясы орун алып жатат. Бул Чыгыш поэзиясындагы залкар акындардын азаптуу-академиялык ашыктыгы, анын субтропикалык эвфемизми жайгашкан.

Тематикалык жактан алганда кыргыз тилиндеги эвфемизмдер төмөндөгүдөй топторго ажырайт:

1. Адамдын мүнөзүнө карата колдонулган эвфемизмдер: жайдары, кичи пейил, ак жүрөк.

2. Кишинин сырткы көрүнүшүнө карата пайдаланылган эвфемизмдер: болук, эткел, толмоч (бочка, былтыгый, чанач, меш ж.б.).

3. Кишинин сапатына карай айтылган эвфемизмдер: жылдыздуу, кулагы катуу, каңырыш, бойго жетти ж.б.

4. Адамдын касиетин баяндоодо колдонулуучу эвфемизмдер: маңдайы жарык, ичкен ашын жерге койгон ж.б.

5. Психологиялык абалга, эмоционалдык жагдайга карата айтылган эвфемизмдер: табы жоқ, көзү түштү, жылдызы өчтү, нуру кетти, сынынан ажырады, жакшы көрүп калды, жүрөгүнө түйүп (сактап) жүрөт ж.б.

Дагы белгилөөчү бир факты, кыргыз тилинде эвфемизмдер көбүнчө поэзияда, анан прозада, драмалык чыгармаларда кеңири кезигет.

Ошентип, эвфемизмдер речтин (сүйлөнүүчү сөздүн) сылыктыгын, жатыктыгын, эмоционалдуу көркөмдүгүн, эстетикалык даражасын, жагымдуулугун арттырат, чөйрөдөгү ылайыксыз нерселер жөнүндө, ыңгайсыз одоно (же экстремалдуу) абалдан таттуу сөздөр менен сүйлөп чыгууга, көңүл оорутпоого түрткү берет. Ошол эле учурда автордук-чечендик өнөрүнүн түйүнү да байкалат.

Орус тилинде эвфемизм: 1. *Он в почтенном возрасте – вместе он стар*; 2. *Он пороха не выдувает – вместе он неумен*. 3. *Не сочиняйте – вместе не врете* деген лингвистикалык мисалдар менен коштолот.

Табу менен эвфемизмдин окшоштугу жана айырмасы

Табу менен эвфемизм сөздөрүнүн мүнөздүү бир өзгөчөлүгү - алар билдирген мааниси жана сөздөрдүн өз ара ширелишип-биригиши боюнча бир жагынан фразеологизмдерге жакындап, синонимдик катарды түзөт. Мисалы, демейдеги, нейтралдык речтеги өлдү деген сөз: О дүйнө (же а дүйнө) кетти, келбес сапарга аттанды, кайтпас сапарга узады, көз жумду, каза тапты, жан (же жаны) таслим болду, дүйнөдөн өттү (же кайтты), ичер суусу, көрөр күнү түгөндү (же бүттү) жана башка сөз айкалыштары, фразеологизмдер менен берилет. Ал эми согуш майданында өлгөн жоокерге карата (жогоруда келтирилген мисалдар менен катар) кара кагаз келди, окко учту, жаздым болду, туулган жердин топурагы буюрбады, киндик каны тамган жерге кайтып келбеди деген дагы бөлөк сөз айкалыштары менен фразеологизмдер колдонулат. Ушул мисалдардан тергеме сөздөр менен сылык сөздөрдүн өз ара ички маанилик жана чыгыш жагынан жакындыгы бар экендигин көрөбүз.

Демек, табу менен эвфемизмдин дагы кандай айырмасы жана жакындыгы бар деген суроо туулат.

Айырмасы – биринчиден, чыгышы жагынан, табу мурда, ал эми эвфемизм кийин чыккан деп болжолдонот. Буга кандай далил бар? Жооп: илгери адамдар сөздүн магиялык маанисине (кудуреттүү – күчүнө) абдан катуу ишенишкен. Ал турсун, сөздүн өзүнө өзгөчө бир сыйкырдуу, кереметтүү көрүнүш катары мамиле жасашкан, сөздүн маанисин ант катары карманып, тумар түрүндө сезишкен. Эвфемизм (сылык сөздөр болсо) адамдардын аң-сезиминин жогорку баскычка көтөрүлүп, эстетика-этикалык нормаларынын калыптана баштаган доору менен кошо жаралат.

Экинчи айырмачылык, табу акырындык менен жоюлуп бара жаткан көрүнүш, ал эми эвфемизм болсо байып, жайылып бара жаткан, күндөлүк

турмушта активдүү колдонулган процесс.

Үчүнчү жагынан, табу тергелген сөздү айтпай, аны башка синонимдер, метафора, метонимия, снэкдоха жолу менен айтууга түрткү берет, натыйжада тергелип жаткан сөздүн маанисине синонимдеш сөз жаралат. Мисалы, мурда кыргыздар *Алтын* деген антропонимди *Мүрөң* (монголчо «алтын», орусча «золото»), *Күмүш* деген ысымды *Мөңгүн* (монголчо «жалтырак», орусча «серебро»), *Түлкүбай* деген адам атын *Кыса* деп тергешкен.

Ошентип, мындайча тергөө - тилде негизинен лексикалык синонимдердин жаралышына жол ачат. Ал эми эвфемизм көбүнчө синтаксистик синонимдерди, фразеологизмдердин пайда болушуна себепчи болот.

* * * * *

2-көнүгүү. Табу жана эвфемизмдерди окууда, ажыратууда пайдалангыла.

1. *Эси арамза болсо, аты котур болот.* 2. *Эн көлдү шайтан ээлейт.* 3. *Эшек семирсе, ээсин тебет.* 4. *Эчки эгизди тууйт, жолборс бирди тууйт, бир жолборс миң иттин жолун бууйт.* 5. *Эчки тууй албай жатып, койго арачы болуптур.* 6. *Этим тургай табагымды таппай жүрөм.* 7. *Этеги шалтак болсо да, бай катыны эмеспи.* 8. *Эт көрбөгөн чоң сугунат.* 9. *Эт жебесем, таши жейин, этегиң жапчы кудагый.* 10. *Эт жебеген куш болбойт, эки жакшы туш болбойт, эки жакшы туш болсо, чамгарагы ыш болбойт.* 11. *Эт - этке, сорпо – бетке.* 12. *Эстүү киши элим дейт, эл жактаган жеңилбейт.* 13. *Эски дос эстен кетпейт, жаңы дос кадырга жетпейт.* 14. *Эси жок элчи эки элди бузат.* 15. *Эсептүү дос айрылбайт, эсепсиз дос кайрылбайт.*

(Мисалдар М.Ибрагимовдун «Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү» (Кара-Балта, 2005) деген жыйнагынан алынды).

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СӨЗДӨРДҮН МААНИЛИК КАТЫШЫ БОЮНЧА ТОПТОРУ

Сөз эң кичинекей тилдик бирдиктен же бөлүктөн (каражаттардан) турат, башкача айтканда, тыбыштан же тыбыштардан куралган тилдин маани берүүчү бөлүгү – сөз. Ал өзүнчө бөлөк түрдө (абалда) жашабайт, тескерисинче, ар бир сөз башка бир сөз, сөздөр же сөздөрдүн айкалышы менен тыгыз байланышта болот. Ошол себептен сөздөрдүн маанилеринин катышы алардын жөнөкөй гана бир тизмеги эмес, бөтөнчө бир татаал - өзүнчө тилдик кубулуш, чынжырлашкан маанилик өз ара мамиленин түйүнү. Бул көрүнүштү тил илиминде сема, семантика, семантизация жана бир аз кыйыр катышта парадигма, парадигматика деген бөлүмдөр изилдейт.

Ошентип, кыргыз тил илиминдеги сөздөрдүн маанилик катышын үйрөнүүдө (же сөздөрдү маанилик катышы боюнча классификациялоодо) төмөндөгүдөй лексикалык категорияларга – синонимдерге, омонимдерге, антонимдерге, неологизмдерге, архаизмдерге жана алардын өз ара маанилик жактан мамилелерине токтолуу керек.

СИНОНИМДЕР

Кыргыз тилиндеги синонимдер жөнүндөгү адабияттарда бир нече аныктамалар бар, алардын ичинен «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» (Жапаров, Сейдакматов, 1984, 3-б.) деген эмгекте мындайча жазылган: «Айтылышы ар башка келип, бирдей же бири-бирине жакын түшүнүктү билдирген сөздөр синонимдер» деп аталат. Синонимдердин мүнөздүү белгилери төмөнкүлөр:

- а) семантикасы бирдей түшүнүктү же бири-бирине жакын кубулушту, көрүнүштү, нерселердин, буюмдардын аттарын билдириши;
- б) морфологиялык жактан бир сөз түркүмүнө таандык болушу;
- в) тыбыштык түзүлүшү жана морфемалык куралышы боюнча ар башка болушу;
- г) синтаксистик жагынан бирдей сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарышы.

Кыргыз тилиндеги синонимдерге карата айтылган бул төрт аныктамага адам - киши, сакта - корго деген синонимдерди алып, мисалдар менен иллюстрациялайбыз.

Адам – киши:

Адам сөзүнөн сынат, үй мүйүзүнөн сынат (макал). Артыбыздан атчан, тебетей кийген кара мурут киши келди («Ала-Тоо»). Келтирилген мисалдардагы адам - киши; 1) мааниси боюнча бирдей түшүнүктү билдирет; 2) морфологиялык жактан зат атооч сөз түркүмүнө кирет да, ким? деген суроого жооп берет; 3) аларды өз ара салыштырганда тыбыштык жана морфемалык түзүлүшү боюнча ар башка; 4) синтаксистик жагынан келтирилген сүйлөмдө - «Адам сөзүнөн сынат» деген сүйлөмдө «адам» ээлик милдетти аткарып турат, б.а., бул сүйлөмдөгү «адамды» «киши» деген сөз менен алмаштырсак же анын тескерисинче, кийинки сүйлөмдөгү «киши» деген сөздү «адам» менен ооштурсак, сүйлөмдүн мааниси грамматикалык жактан эч кандай (олуттуу) өзгөрүүгө учураган жок.

Экинчи мисал, сакта - корго.

Аталары менен улуу агаларынын улуу мурастарын көздүн карегиндей сакташат («Ленинчил жаш»). Өзүлөрүнүн ата журтун көкүрөктөрү менен коргошту («Ленинчил жаш»). Келтирилген мисалдардагы сакта - корго деген синонимдерди талдап көрсөк: 1) семантикалык (лексикалык же лексика-семантикалык) мааниси боюнча бири-бирине жакын түшүнүктү билдирет; 2) морфологиялык жактан этиш сөз түркүмүнө кирет да, кыймыл-аракетти билдирип, эмне кылат? кантет? эмне кыл? деген суроолорго жооп берет; 3) тыбыштык жана морфемалык түзүлүшү жагынан ар башка; 4) синтаксистик жагынан баяндоочтук милдетти аткарып турат.

Тилдеги синонимдик мааниси ар түрдүү жол менен туюнтууга болот. Мисалга, айт деген сөздү алсак, ага жакын мааниси сүйлө - де – баянда деген синонимдер түшүндүрүлөт: Тууган күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат (макал). Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө (макал). Саламат көрдүң шүгүр де, алыска кеткен уулуңду. Билген - көргөнүңдү эл-журтка баянда («Ленинчил

жаш»). Ошондой эле келтирилген лексикалык синонимдердин билдирген маанисин сөз тизмектери менен да туюнтууга болот: сөз сал, кеп сал, сөз айт, кеп айт, сөз кыл, кеп кур, кеп кыл ж.б. Жогорудагы синонимдер билдирген маанисине жакын ойду алтын шилекейинди чачырат деген фразеологизм да туюнтат. Ал эми какша, безелен, келжире, былжсыра деген сөздөр да аталган синонимдерге жакын ойду билдирет, бирок алардын бардыгында (айт-сүйлө-де-баянда деген синонимдерди салыштырганда) кандайча сүйлөнгөндүгү кошо айтылып жатат, ички сезими (эмоция) кошо чагылып жатат. Мына ошондуктан лексикалык синонимдик маани бир сөз менен экинчи сөздүн ортосундагы маанинин бирдейлиги же жакындыгы боюнча аныкталат. Ошол себептен кыргыз тили боюнча түзүлгөн сөздүктө сөз тизмектеринин, б.а., синтаксистик синонимдердин маанилери эмес, сөз менен сөздүн өз ара маанилери, катышы эске алынат жана стилистикалык категория катары көңүл бурулат. Көркөм текстке лингвистикалык иликтөө ишинде назар салынат.

Сөздөрдүн тилдеги жашап жаткан абалына жана бирдей кырдаалда туруп, биринин ордуна экинчисин алмаштырып айтууга болгон жөндөмдүүлүгүнө, колдонулуш бөтөнчөлүгүнө карай алардын синонимдик катышы аныкталат.

Бул катыш боюнча алар шарттуу түрдө толук жана жарым жартылай синонимдер болуп ажырайт. Өз кезегинде толук синонимдер (шарттуу түрдө) жакын жана чала (алыс) маанилеш деген топторго бөлүнөт.

Толук синонимдер өзүнчө турганда да, сүйлөмдүн тутумунда да, сөз айкалыштарында да бирин экинчиси менен толук алмаштыра алат. Мисалы, амал – айла-арга, карма – тут, тез – ылдам – бат – бачым – дароо – чапчаң, ук – тыңша – эшит ж.б.. Мындай синонимдер сөздүн составында анчалык көп эмес. Сөздөрдүн стилдик–эмоционалдык жеке касиеттерине ар бир синонимдин өзүнө таандык кошумча кең жана тар экендигине, жыш (көп) жана сейрек (аз) колдонулушуна жараша бирде жекече турганда да, сөз айкалышынын тутумунда да, сүйлөмдүн тутумунда да бирин экинчиси алмаштыра берүүгө мүмкүн болсо, бирде контексттик абалда гана мындай абалга жетише алат. Алардын дал ушул жагдайына карап чала маанилеш деп аталат.

Мисалы, чой – соз – кер, чоку – дөбө – дөң, тамак – азык (же азык-түлүк) – аш. Келтирилген чой – соз – кер деген синонимдерде: жипти чой-соз-кер деп, чоюлган – созулган, керилген кыз ж.б. ушундай жагдайларга карата айтабыз. Ал эми ишти чой – соз (создуктуруу, аткарбай эле шылтоолорду айтып жүрө берүү маанисинде) деп айтышыбыз мүмкүн. Ишти кер деп айтпайбыз. Элибиздин сөздүк курамынан, айрыкча географиялык термин жана топоним Бишкек шаарында «Керме-Тоо» деген дүкөндүн атын жолуктурабыз. Бирок чоймо же чоюлма тоо, созмо (же созулма) тоо деп айтпайбыз. Айтпасак да керилип, созулуп, чоюлуп жаткан жапыз тоолор массивин түшүнөбүз. Мындай топтогу синонимдерге жалпылык маани менен жекелик маани болжолдуу түрдө бирдей болот.

Жогоруда эскерткендей жартылай маанилеш синонимдер алыс жана контексттик синонимдер деген топторго ажырайт да, ушул семантикалык илеби менен жашайт.

Мисалы, *үй курдук, там тургуздук, үй салдык* деп айтабыз. Мында *кур, сал, тургуз* деген сөздөр синоним. Ошондой эле *жол курдук, жол салдык* деп айтабыз, бирок *жол тургуздук* деп айтпайбыз. Дагы мисал, килем (чий, таар, тор, өрмөк) *токудук – соктук* деп айтабыз. Буга салыштырмалуу *ат токудум* деп айтабыз да, *ат соктум* деп айтпайбыз. Келтирилген мисалдардан байкалып тургандай, сөздөр өз ара айрым учурда синоним болсо, кээде андай касиетке ээ боло албайт, б.а., алардын синоним же синоним эмес экендиги сүйлөм тизмегинде байкалып турат. Булар кыргыз тил илиминде маанилеш синонимдер деген термин менен аталат. Алыс синонимдердин жалпылык маанисине караганда, жекелик мааниси басымдуулук кылат. Алардын биринин ордуна экинчиси колдонула албай калганы, синонимдик ажыроо чегине жеткендиги болуп саналат.

Өзүнчө жеке турганда синонимдик мааниси байкалбаган, бирок контекст ичинде (кептин кичинекей бир бөлүгүндө гана) сөздөрдүн өтмө, оошмо жана комбинатордук маанилеринин таасиринде жакындаштырылып алынган, айтылган сөздөр контексттик синонимдер деп аталат. Мисалы, контексттик синоним:

*Элестеп жоодур кезиңди,
Эстеймин жылгын кезиңди.
Байырлап турбай жаштык кез,
Бат эле өтөт шекилдүү*

(Б.Сарногоев. Ашуудан берген отчетум. - Фрунзе, Кыргызстан, 1984, 109-б. «Акың жок эрте карууга» деген ырынан).

Бул куплеттеги *жылгын* деген сөз *бетиңден нуруң чачырап, абдан көркүңө чыгып турган кезиң деген мааниде* (б.а., кызгылт түстө болуп чыгуучу, өсүүчү чырпык сыяктуу бадал өсүмдүгүнүн өтмө туютмасында) айтылып, *күлгүн - бажырайып ачылган* деген сөздөргө ушул ыр саптарынын алкагында – булл контекстте гана синоним болуп жатат да, контексттик маани байкалат.

Экинчи мисал:

*Бетинде эми мезгил салган чыйыр бар,
Улгайдым деп улутунба сулуу жар.
Жаш кезинде жалындашып жүрбөйбү,
Биз эле эмес, бизден бир топ улуулар*

(Б.Сарногоев. Ашуудан берген отчетум. - Фрунзе: Кыргызстан, 1984, 112-б. – «Өткөндөрдү элестеп» деген ырынан).

Мында *Бетинде эми мезгил салган чыйыр бар* деген сап *жүзүңдү эми бырыш баскан, карылыктын белгиси байкалган, картайгансың* деген мааниде ушул ыр сабында гана, ушул контекстте гана айтылып жатат. Аны *карылыгы жеткен, бир топ жашка барган* деген ж.б. сөздөр же сөз айкалыштары менен алмаштырып айтууга болот. Дагы мисал, Капсалаңдын кызынын жылдызы жок (оозеки речтен). Бул сүйлөмдөгү жылдызы жок дегенди: *өңү серт, сулуу эмес, көрксүз, чырайсыз* деген синонимдер алмаштырууга болот жана ал ушул сүйлөмдө гана ушул маанилерди билдирип турат. Көптөгөн кылымдар бою

көркөм маданиятын сөз аркылуу өнүктүргөн калктарда (анын ичинде кыргыздарда) контексттик синонимдер ойдун өтө тереңинде жашайт.

(I) СИНОНИМДИК КАТАР

Мааниси жагынан жакын сөздөрдүн бир кылка катышы синонимдик катар деп аталат. Мисалы:

- атак-даңк – мартаба – даража – авторитет – аброй – абийир – бедел;

- жолугушуу – учурашуу – кезигишуу – кездешүү - көрүшүү - жүздөшүү - беттешүү;

- чака – челек – бакыр - көнөк.

Синонимдик катарды түзгөн сөздөр бир түшүнүктү же бир нерсени туюнтушу боюнча сигнификаттык синонимдер жана денотативдик синонимдер болуп экиге бөлүнөт. Сигнификаттык синонимдер бири-бирине жакын түшүнүктү билдирет, бирок ар бир синоним өзүнө таандык боекчосу (мааниси) менен өз катарлашынан айырмаланып турат. Буга жогоруда келтирилген синонимдик катардын ичинен чака – челек – бакыр - көнөк деген бир кылкасына токтолобуз. Булар жалпысынан «суу (дагы башка суюктук) алуучу, ташуучу идиш» деген бир түшүнүктү билдириши менен тутумдашып, катарлашып турат да, төмөнкү белгилери боюнча айырмаланат: чака – металлдан, калайдан, темирден ж.б. катуу заттан жасалганы; челек – жыгачтан жасалганы; көнөк – шириден жасалганы; бакыр – (диалектилерде) каңылтыр (жука темир тунуке) темирден жасалганы. Ошондой эле азыркы учурда пласстмассадан жасалганы (орусча «ведро» деп аталган үй буюмдары да) чака деп аталат.

Ошентип, көпчүлүк учурда алардын эмнеден жасалганы көңүлгө алынбай, алар бирдей түшүнүктү (азыркы учурда суюктукту, айрыкча суу алуучу, ташуучу, куюучу идишти) туюнтуу үчүн колдонула берет. Кээ бир говорлордо челек, чака деген сөздөр кыргыз адабий тилиндеги чака сөзүнө дал келет жана диалектилик мүнөздөгү синонимдердин берилиши, бир жагынан ушундай жагдай менен да шартталган. Экинчи жагынан синонимдик катар алыстаган сайын анын алгачкы синоним сөзү менен кийинки синонимдик катардагы сөздүн синонимдик касиети жоголот же ыраактап кетет.

Ал эми денотативдик синоним дегенибиз заттын өзүн туюнткан сөзгө байланыштуу пайда болот. Мисалы, орусча «тазик» деген сөздү кыргыз говорунда тагыра (дагара), лепши (депши, тепши), чылапчын ж.б. аталышы.

Кыргыз тил илиминде синонимдик уя деген термин колдонулат. Ар бир сөздүн айланасына топтолгон маанилеш сөздөрдүн биримдигине карата айтылат жана бир жагынан толук жана жартылай маанидеги синонимдерге жакын турат. Мисалы, жолдош - курдаш - курбу - курбалдаш - теңтуш - замандаш - дос - сырдаш; жолдош - чоро - нөөкөр - жан жоокер; жолдош - тилектеш - санаалаш.

(II) СИНОНИМДЕРДИН ПАЙДА БОЛУШУ ЖАНА БАЙЫШЫ

Кыргыз тилиндеги синонимдер төмөндөгүдөй жолдор менен жасалат:

1. Уңгу түрүндө турган маанилеш төл сөздөрдүн катышынан: бут - аяк, кек - өч, кекеч - сакоо - чүчүк, иш - кызмат - жумуш.

2. Метатезалык көрүнүштөгү сөздөрдүн маанилеш катышынан: кыс - сык, чыкыр - кычыр. Бул көрүнүш сөз маанисинин кеңейишинин эң байыркы ыгы болуп саналат.

3. Сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу:

а) бир уңгудагы маанилеш мүчөлөрдүн жалгануусу менен: -лык жана -чылык: жоктук - жокчулук, эсендик - эсенчилик, жолдоштук - жолдошчулук;

б) -сыз мүчөсүнүн, -бей префиксинин жалгануусу менен: күнөөсүз - бейкүнөө; камсыз - бейкам, капарсыз - бейкапар;

в) -чы жана -кер мүчөлөрүнүн жалгануусу менен: кызматчы - кызматкер, пактачы - пактакер;

г) ар башка уңгуларга бирдей мүчөлөрдүн жалгануусу менен.

-чы: кароолчу - күзөтчү, аңчы - мергенчи, жардамчы - көмөкчү, жүргүнчү - жолоочу;

-чылык: айырмачылык - өзгөчөлүк - бөтөнчөлүк;

-ыч: кубаныч - сүйүнүч - таяныч - жөлөгүч;

-лык: кооздук - сулуулук;

-ла: далдала - калкала;

-ыш: бурулуш - имерилиш ж.б.

4. Жергиликтүү диалектилердеги сөздөрдүн маанилик катышынан. Мисалы, кыргыз адабий тилинде: жумуртка («яйцо»), уй («корова»), жоолук («платок»), темене («большая шило») – түштүк диалектилерде тукум, сыйыр, оромол, жувалдыз.

5. Башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн катышынан: киши (төл сөз) – адам (араб сөзү), көк (төл сөз) – асман (араб сөзү), эс (төл сөз) – акыл (араб сөз), көгүчкөн (төл сөз) – кептер (иран сөзү), токоч (төл сөз) – нан (иран сөзү), ээ (төл сөз) – кожоюн (орус сөзү).

6. Башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн өз ара катышынан: шекер (араб сөзү) - кант (араб сөзү), кыш (иран сөзү) – шлакблок (орус сөзү), мугалим (араб сөзү) – педагог (орус сөзү).

7. Лексикалык бирдик менен фразеологизмдердин айкалышынан: бат - тез - ылдам, дароо - бачым - чапчаң - көз ачып жумганча - бир заматта - алеки заматта - айта - буйта дегиче - каш-кабактын ортосунда.

8. Лексикалык бирдик менен тергеме (табу), сылык (эвфемизм) сөздөрдүн катышынан: өлдү – курман болду - көз жумду - көзү өттү - дүйнөдөн өттү - дүйнөдөн кайтты – о (же а) дүйнө кетти – келбес сапарга (жолго) аттанды – каза тапты (болду) – жер жазданды – жаны таслим болду – жаны үзүлдү - жүрөгү сокпой калды – жер жазданды ж.б.

Синонимдердин сөздөрдүн курамына жана түзүлүшүнө карай бөлүнүшү

Уңгу (корк - үрк - чочу, ич - же), туунду же мүчөлүү (тамактан - оокаттан, амандаш - эсендеш - саламдаш), татаал (тыңша - кулак сал, сүйлө - кеп ур - сөз кат) болуп бөлүнөт.

Таралыш чегине, аймагына (ареалына) карай синонимдер говордук, диалектилик, жалпы элдик – адабий тилдик болуп бөлүнөт.

Белгилүү бир кичинекей аймакта колдонулган маанилеш сөздөр говордук синонимдер деп аталат. Буга кыргыз тилинин говорундагы айтылган төмөнкү синонимдер мисал болот: элпек (адабий тилде, Лейлек говорунда) – кавлы (Лейлек говорунда), кызык (адабий тилде, Лейлек говорунда) – анайы (Лейлек говорунда), дөңгөч (адабий тилде, Лейлек говорунда) - дөңгөлөк (Лейлек говорунда).

Говорго салыштырмалуу кеңири, адабий тилге салыштырмалуу тар чөйрөгө тараган маанилеш сөздөр диалектилик синонимдер деп аталат. Буга кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде азыркы кездерде колдонулуп жүргөн төмөнкү синонимдер мисал болот. Кыргыз адабий тилинде жана аталган аймактарда колдонулган маанилеш сөздөр: жай – акырын – шашылбай – аста – секин (же аста – секин - соңку асты сызылган синонимдер түштүк диалектилерде, жетим - дарбадар (ддрбддр) – кийинки сөз түштүк диалектилерде (ошондой эле бул сөздө кара ниет деген кошумча мааниси бар), жууркан - көрпө (түштүк диалектилер жууркан, төшөк маанисинде), бышык – тың - тетик – чыйрак – мустакам (түштүк диалектилерде). Говордук жана диалектилик синонимдер – тарыхый категория. Алар керегине жараша адабий тилди байытат, дагы бир сөз менен айтканда, адабий тилдин запасы, резерви (фонду, банкы) болуп саналат.

Ушул жагдайга байланыштуу айтылуучу бир ой, адабий тил өсүп-толукталып бара жаткан көрүнүш болгондуктан, кээде айрым диалектилик көрүнүш менен адабий тилдин толукталып бара жаткан материалдарынын ортосуна чек коюу кыйын болуп калат.

Жалпы элге бирдей тараган синонимдер – ж а л п ы э л д и к с и н о н и м д е р деп аталат. Мисалы, кадам – арыш - адым, ороо - чулга, ором - түрмөк, ор - чункур.

Адабий тилде говорлор менен диалектилерден же сөздөрдү жаңы мааниде колдонуунун эсебинен пайда болгон, азыркы кыргыз окурманына газета-журнал, үн алгы менен сын алгы жана окум (окуу китептери) менен окума (окуу куралдары) аркылуу кеңири тарап жаткан маанилеш сөздөр а д а б и й т и л д и к с и н о н и м д е р деп аталат. Мисалы, ага – аба – аке – байке. Кийинки регионалдык мүнөздөгү аке, байке деген сөздөр, ошондой эле жалпы элде сейрек колдонулуп, Ысык-Көл, Лейлек говорлорунда активдүү айтылган жана элдик оозеки чыгармаларда белгилүү даражада колдонулуп жүргөн аба сөзү азыркы учурда жогорудагы сөздөр менен синонимдик мааниде колдонулууда.

Оору – дарт – илдет – сыркоо – кесел – ноокас деген синонимдерди ала

турган болсок, булардын кесел - ноокас дегендери бирде чектелип колдонулгандыгына карабастан, кийинки мезгилде жогоруда аталган массалык-информациялык каражаттардын жардамы менен адабий тилден орун алууда.

Келтирилген мисалдарга таянуу менен, адабий тилдин синонимдеринин өзү да тарыхый көрүнүштүн айрым абалын кучагына аларын көрөбүз.

Синонимдердин сөз түркүмдөрүнө карай бөлүнүшү

Бул багытта кыргыз адабий тилинде дээрлик бардык сөз түркүмдөрү, бөтөнчө зат атоочтук, сын атоочтук, этиштик, тактоочтук синонимдер арбын кезигет. Мисалы, бул-ушул, канча-нече (ат атооч), жакшы-ийги-сонун, жылдыздуу-ажарлуу-сүйкүмдүү-татынакай (сын атооч), сындыр-талкала-бүлдүр, саба-ур-сок-төпөштө (этиш), кубаныч-сүйүнүч-шаттык (зат атооч), баса-айтмакчы (кызматчы сөз).

Синонимдердин сөз түркүмдөрүнө карай бөлүнүштөрүнө карай токтолгондо дагы бир жагдайды эске алуу зарыл, тактап айтканда, кыргыз тилинде элестүү жана тууранды сөздөр көп. Алар бири экинчисинен бир аз гана семантикалык мааниси боюнча айырмаланат. Ошол себептен алар өзүнчө бир синхрондук катмарды түзүп, сөздөрдүн фонетикалык, орфографиялык жана сөз варианттарына жакын көрүнүштү элестетет. Мисалы, аксай-саксай-үксөй, далдай-делдей, элеңде-тепеңде-чепеңде-жепеңде, мыкчий-тыкчий, мыкчында-тыкчында ж.б. Бул көрүнүш азыркы учурда кыргыз тил илиминде колго алынып, изилдене элек (эскертүү: Бул багытта профессор С.Кудайбергеновдун «Кыргыз тилиндеги элестүү этиштери» (Фрунзе; Илим, 1981, 81 б.) деген эмгеги менен студент катары да, педагог-окутуучу-окумуштуу катары да таанышуу зарыл).

Синонимдердин стилдик мааниси жана алардын колдонулушу

Сүйлөгөндө синонимдерди өз ордуна, ыгына ылайык пайдалана билүү – кепти – сүйлөгөн сөздүн көркөмдүгүн арттырат, чечендик бедел жаратат. Ал эми стилистикалык синонимдер белгилүү бир чөйрөдө гана колдонулат. Кыргыз тилинде алар нукура түрүндө сейрек кездешип, көбүнчө экспрессивдик (ойду таамай, так, ошондой эле көркөм сүйлөөгө багытталган) синонимдер менен биригип, жалгашып айтылат. Ошондой болсо да стилистикалык синонимдер нагыз түрдө айтылганы балдар речине таандык болгон жакшы – аяй, жаман – быкый - кых жана тергеп айтылуучу козу - марка, кара - ымырт, аюу - өтөгөн, кенже - марка, бөрү – улума – карышкыр – ит - куш сыяктуу сөздөрдө кездешет.

Синонимдер эне тилдин стилдик байлыгы болгондуктан, максат аларды өз орду менен пайдалана билүү. Өз кезегинде бул маселе тил маданияты менен тыгыз карым – катышта турат.

Күндөлүк турмуштагы ар дайыма жыш жана сейрек колдонулуш абалына карай активдүү жана пассивдүү болуп ажырайт. Мисалы, аскер – армия –

кошун – кол деген синонимдердин биринчилери аскер - армия дегендери активдүү, ал эми кошун - кол дегендери пассивдүү, тарыхый жагдайда пайдаланылат.

3-көнүгүү. Синонимдерди сөз түркүмү боюнча (жана жалпы эле синонимдерди) талдоо.

Куш ысымдуу Лейлек жергеси Баткен облусунан орун алган. Түштүк-батышынан жана түндүк жагынан Тажикстан менен чектеи. Керемет Лейлек жергеси деңиз деңгээлинен 394 метр бийик. Анда Агача-Булак, Кызыл-Булак, Ак-Булак жана Козу-Баглан суулары бар. Ушул аймакта элибиздин эң кадырлуу уулдарынын бири Исхак Разаков [Ысак Ыразаков] туулган.

Илгертен мээнеткеч эли, берекелүү жери менен даңктанып келген бул чөлкөмдө кыргыз элинин бир бөлүгүн түзгөн ичкилик тобу жашайт. Ичкиликтер кыргыз урууларынын эң байыркыларынан. Алар: кесек, тейит, абаат, каңды, найман, чапкылдык уруулары. И.Разаковдун теги мына ушул кесектердин кызыл аяк уругунун таң атар тобунан [топчосунан – Ж.Ш., Т.С.] болот.

Коомдук - мамлекеттик жана саясий ишмер И.Разаков жана анын чоң атасы Берк азыркы Лейлек районунун Коросон айылында (Сүлүктү шаарынын күн чыгыш жагында) төрөлгөн. Энеси Сайып кызы Жамыйла да ушул аймактын кызы. Турмуштун азабынан Берк ата Сүлүктүгө көмүр кенине ишке кирген. Аялы Жамыйла да талаадан машак терип, күйөөсүнүн оорун колдон, жеңилин жерден алып күн көрүшөт...

(Мисалдар Б.Абдразаковдун «Исхак Разаков» (Б., 2003, 3-5-б.) деген эмгегинен алынды).

Синонимдерди окутуунун максаты

Синонимдерди окутуу, үйрөтүү иштери студенттердин, окуучулардын түшүнүгүн кеңейтип, өз оюн таамай жана так кыска айтуусуна, сөзүнүн көркөм болушуна, сөз байлыгынын маданияттуу жаралышына шарт түзөт. Синонимдер бир пикирден экинчи пикирдин айырмасын ажыратып же ар бир түшүнүктүн чегин бөлүп, же алардын аз да болсо айырмачылыгын көрсөтүү үчүн эмоционалдуу - көркөм каражат болуп саналып, тил илиминин стилистика бөлүгү менен тыгыз байланышта турат. Өз кезегиндеги эне тилдеги синонимдер азыркы кездеги лексикалык системада аткарган функциясы боюнча ар бир өзүнө тиешелүү орундарга жайгашат. Ошол функциясына жараша: 1) мааниси же системасы боюнча айырмаланган; 2) экспрессивдүүлүгүнө карай бөтөнчөлөнгөн; 3) стилистикалык жактан айырмаланган синонимдер болуп үчкө ажырайт. Мааниси же боекчосу-оттенкосу боюнча айырмаланган синонимдерге жогоруда көрсөтүлгөн сигнификативдик (чака-челек-бакыр-көнөк) синонимдер кирет. Ал эми

стилистикалык жана экспрессивдик жактан айырмаланган синонимдерге сокур-азиз-көр-олок деген сөдөр кирет, башкача айтканда, тергеп же сылык айтыш үчүн азиз, одоно түрдө кемсинтип сүйлөгөндө көр, орой жана образдуу айтканда сүйлөөчүнүн жеке мамилеси кошо чагылдырылбайт. Ошондуктан ал нейтралдуу (бейтарап) абалда турат.

Ошентип, кыскартып-корутундулап айтканда, синонимдер көркөм каражат катары окутулат жана изилденет.

Кыргыз тилиндеги синонимдер боюнча изилдөөлөр жана кыргыз тилиндеги синонимдик сөздүктөр

Бул багытта кыргыз тилинде төмөнкүдөй эмгектер жарык көргөн:

1. Жапаров Ш., Сейдакматов К. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү – Фрунзе, Илим, 1984, 470 бет (2000 нуска, ошол кездеги баасы 255 тыйын). Бул эмгекте биринчи жолу кыргыз тилинин синонимдери толук, кеңири жана академиялык мүнөздө камтылат. Ар бир синонимдик катарга түшүндүрмө берилип, мисалдар менен шөкөттөлгөн (иллюстрацияланган). Китептин аягында синонимдердин көрсөткүчү (индекси) берилет жана башка керектүү маалыматтар менен жабдылат. Бул сөздүк Кыргызстандан тышкары жерлерге (Кытайга, Германияга) да тарайт. Кытайда – Үрүмчү шаарында синонимдик сөздүк катары кыскача кыскартылган вариант болуп басылып чыгат. Ошондой эле бул китепте 1984-жылга чейинки кыргыз тилинин синонимикасына байланыштуу негизги маалыматтар камтылат.

О М О Н И М Д Е Р

Омоним гректин *homos* - “окшош, жакын, бирдей” жана *onomia* - “ атоо, ат, аталыш” деген сөздөрүнөн алынган, чечмелеп айтканда, тыбыштык турпаты (түзүлүшү) бирдей, бирок бири - экинчисине мааниси жагынан жакын, кескин айырмаланбаган сөздөрдү (эң кичинекей лексикалык бирдикти) айтабыз. Тыбыштык түзүлүшү бирдей, бирок маанилери ар башка сөздөр омонимдер деп аталат. Бул аныктама мектеп окуучуларынан тартып, атайын омонимдер боюнча изилдөөлөрдө да кеңири колдонулуп жүрөт. Ушундай эле аныктамаларды тектеш тилдерден, ошондой эле орус тилиндеги омонимдерди изилдөөгө, окутууга багытталган китептерден да жолуктурууга болот.

Чындыгында, окумуштуулар жогорудагы аныктаманын биринчи бөлүгү менен макул болушкан. Ал эми «маанилери ар башка сөздөр» деген аныктама боюнча көп талаш-тартыштар бар. Бирок такталып, жыйынтык чыгарууга мүмкүн болгон корутундулар бар. Биз дал ошолорго токтолобуз.

1. Омонимдер лексикалык мааниси боюнча ар башка, бирок грамматикалык маанилери боюнча андай сапат ээ эмес болот, мындайча айтканда, кийинки белгиси боюнча бүтүндөй бир жалпылыгы бар сөз түркүмүнө таандык сөздөр болот: аба I - (өзүнөн улуу эркек бир тууган); аба II – (атмосфера, аба ырайы).

2. Лексикалык маанилеринде байланыш бар экендиги сезилген, бирок грамматикалык маанилери боюнча бири экинчисинен айырмаланып, ар башка сөз түркүмдөрүнө кирген сөздөр болот: ач I - курсагы ач; ач II – эшикти ач; көч I –көч келе жатат; көч – бир жерден экинчи жерге көч.

Ошентип, грамматикалык маани дегенибиз – сөздүн бул же тигил сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүнө, парадигматикалык жана синтагматикалык катыштарына ылайык аныкталуучу жалпыланган маани. Мындай маани жалпы категориялык маани менен жеке грамматикалык маанини өзүнө камтыйт. Ал эми омонимдер болсо жалпы грамматикалык категориялары бирдей сөздөрдөн да, бирдей болбогон сөздөрдөн да түзүлө берет. Мисалы, аңыз I – (жыйналган эгиндин орду); аңыз II – (даңаза сөз); аңыз III – ушак сөз. Мында омонимдердин жалпы грамматикалык категориясы бирдей – үчөө тең заттык түшүнүктү билгизет. Ал эми айт I – (орозо айт); айт II – (сөз айтуу) – мында омонимдердин категориялык маанилери ар башка (бири затты, экинчиси кыймыл-аракетти туюндурду).

Дагы бир бөлөк аныктамаларда омонимдер мындайча мүнөздөлөт: «Айтылышы жана жазылышы бирдей, бирок маанилери ар башка сөздөр». Бул аныктаманын эң негизги өзгөчөлүгү жана максаты – омонимдердин бирдей жазыла тургандыгын атайы белгилегендигинде турат жана жазуу-сызуунун пайда болушу, өнүгүшү тил каражаттарын оозеки гана эмес, кат жүзүндө да пайдалана билүү мүмкүнчүлүгүнүн зарылдыгын көрсөтөт.

Дагы бир изилдөөлөр боюнча омонимдерге мындай мүнөздөмө берилет: «Айтылышы боюнча дал келген, формасы жактан бирдей болгон, бирок маанилери боюнча өз ара байланышпаган, б.а., маанилик жалпы элементи болгон сөздөр». Бул аныктаманын максаты менен милдети бир, тактап айтканда, мындай омонимдер менен полисемиянын өз ара айырмасын ачыгыраак белгилөө аракети коюлган. Демек, бирдей форма аркылуу туюндурулган болсо – полисемия деп аталат, эгерде байланыш болбосо – омоним катары каралат. Бул белги (же критерий) боюнча бир тилдин же ар башка тилдердин материалдарынан жасалып (уюшулуп же кабыл алынып), лексикалык маанилери боюнча байланышпаган омонимдерди полисемиядан айырмалоого мүмкүндүк берет. Мисалы: март I – (берешен), март II – (жалган куран же азыркыча үчүнчү март айы); май I – (сары май), май II – (бугу, азыркыча бешинчи айдын аталышы).

Ошентип, омонимдер жөнүндөгү илимий адабияттардагы пикирлер төмөндөгүчө жыйынтыкталат:

1. Семантикалык жактан гана айырмаланган омонимдер: так I – (такка отуруу), так II – (так түштү); жар I – (сүйгөн жар), жар II – (отунду жар).

2. Семантикалык да, грамматикалык да айырмачылыгы бар омонимдер: кара I – (жоолугу кара), кара II – (тигини кара); кал I – (оң бетинде калы бар), кал II – (сен ушул жерде кал).

Дагы башкача айтканда, омоним болуш үчүн төмөнкү белгилер болуш керек:

1. Орфоэпиялык белги (айтылышы бирдей);
2. Графикалык белги (жазылышы бирдей);

3. Семантикалык белги (лексикалык маанилердин кандайдыр бир жалпылыкка ээ болбостугу);

4. Семантика-грамматикалык белгилер (лексикалык маанилердин арасында кандайдыр бир жалпылык болсо да, алардын ар башка сөз түркүмүнө кириши).

5. Жогоруда саналып өткөн белгинин кийинки эки пункту тууралуу белгилей турган ой мындай, алгачкы омонимдер семантикалык жактан өз ара тыгыз байланышта болгон. Муну *тын* I (дыхание, вздох), *тын* II – (дышать, отдыхать, остановливаться, прекращаться) деген мисалдар менен бекемдөөгө болот. Ал эми лексика-грамматикалык маанилеринин кийинчирээк пайда болушу – сөздүн лексикалык маанисинин мурда пайда болгондугун, анан грамматикалык маани жаралгандыгын жана сөздөрдүн ички туюм (эмоционалдык) маанилеринин боло тургандыгы, ошондой эле жалаң грамматикалык мааниде жашаган сөздөрдүн болушу көңүлгө тутулат.

Омонимдердин табиятын аныктап, мүнөздүү белгисин көрсөтүүдөгү дагы бир татаал, бөтөнчө олуттуу мааниге ээ болгон маселелердин бири – алардын көп маанилүүлүк (полисемия) менен катышын ажырата билүү. Ал үчүн төмөнкүлөрдү эске алуу зарыл.

1. Байланышкан маанилердин бир сөз түркүмүнө же ар башка сөз түркүмүнө тиешелүү экендиги. Мындайча айтканда, омонимдик маанидеги сөздөр бир сөз түркүмүнүн чегинде турса – анда ал полисемия, ар башка сөз түркүмүнө туура келсе – анда ал омоним, анткени ар башка сөз түркүмүнүн жалпы категориялык маанилери бир сөздүн чегине сыйбайт.

2. Парадигматикалык жактан ар башка сапатка ээ болсо, анда омоним, эгерде андай көрүнүшкө ээ болбосо – полисемия: -ыш: барыш (жөндөмө), -ыш (иштеш, бирге иштеш).

3. Алардын синтагматикалык көрүнүшүн да эске алуу керек.

Омонимдердин пайда болушу жана түрлөрү

Кыргыз тилинде омонимдер төмөнкүчө пайда болот:

1. Төл сөздөрдөн алардын тыбыштык өзгөрүшүнөн же деформациясынан пайда болгон омонимдер: бек I - (бектин буйругу, титулаторалык термин), бек II - (бек, катуу, чың, чыйрак, киши); ээ I - (сырдык сөз), ээ II – эге, кожоюн; ат I - (жылкы), ат II - (ысым - < ад); аяк I – (кесе, идиш), аяк II – (< адак, бут).

2. Полисемиянын (көп маанилүүлүктүн) өнүгүшүнөн сөздөрдүн айрым маанилеринин өз ара байланышы үзүлүп же биротоло алыстап кетишинен (же конверсия процессинин натыйжасында) пайда болгон омонимдер: көк I - (түс, көк асман, сын атооч), көк II - (чөп, көк чыкты, зат атооч), көк III (көк мүнөз, көк мелтей, зат атооч); кош I - (атты арабага кош, этиш), кош II - (кош колдуу, кош колдоп, кош ооз, сын атооч), кош III - (бирди экиге кош, этиш). Омонимдердин пайда болушундагы бул жол (ык) эң байыркы жана өтө туруктуу белги деп эсептелет.

3. Төл сөз менен кабыл алынган сөздөрдөн пайда болгон омонимдер:

айран I - (сүт азыгы, кыргызча), айран II - (айран калуу, арабча **heyran**); бал I (кыргызча, аары жыйнаган азык), бал II - (арабча фал: бал ачуу, бал көрүү, бал китеп), бал III - (орусча, бийлеп көңүл ача турган оюн-зоок).

4. Кабыл алынган сөздөрдөн пайда болгон омонимдер: абал I - (арабча, мурда, илгери), абал II - (арабча ал-жайы, ал-абалы); баян I - (арабча - баяндоо, баяндап берүү), баян II - (орусча, баянда, музыкалык аспапта ойноо).

4-көнүгүү. Омонимдерди тапкыла жана аларды пайда болушуна карай ажыраткыла.

БЕЛСЕМДҮҮ АДАБИЯТЧЫ

Көрүнүктүү кыргыз адабиятчысы - калемдеши иним Камбаралы Бобулов элүүгө толду. Ушуга байланыштуу ага багыштап эки ооз кеп айта кетүүнү эп көрүп турам.

Камбаралыга карата мен коомдук көп түрдүү мааниси бар «адабиятчы» деген сөздү кокусунан айтып жатканым жок. Чындыгында эле анын чыгармачылык өнөрү «акын», «прозачы», «сынчы», «котормочу», «журналист» деген демейдеги сөздөр менен мүнөздөө кыйын, себеби ушул өнөрдүн баары акындын шыбагасына тийиштүү. Ооба, адабияттын бир катар жанрларында көзгө толорлук ийгиликтерге жетишкен көп кылдуу өнөрдүн ээси.

Мисалы, анын 50-60-жылдардын аралыгында кыргыз адабиятынын эстетикалык жаңы сапаты үчүн жаштыкка мүнөздүү өткүрдүк менен жан-жигерин үрөп күрөшкөн учурлары, ошол кездеги сын макалалары жанында бар. Ушул мааниде алганда Камбаралынын менин алгачкы адабий тажрыйбаларымды активдүү колдоого алганын алиге чейин ыраазы болуп эстеп жүрөм. Ал ошондо эле 50-жылдардын этегинде, 60-жылдардын башында өзүнүн көптү үмүткөр кылган демдүү прозачы катары көрүнгөн. Анын «Кыямат», «Түштүк кызы» аттуу повесттери биздин Республикабызда турсун, Москвада, башка аймактарда да кызыгуу туудурганы белгилүү... (Ч. Айтматов чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. 8-том.- Б.: Бийиктик, 2008.- 188-б.).

АНТОНИМДЕР

Антоним (гректин anti – “каршы, тескери/теңирден тетири, онума – “ат, аталыш, атоо”) – сөздөрдүн маанилеринин мамилелик тетирилиги, поляризациялуулугу менен ажырымдалып, бир сөз түркүмүнө кирет да, жуп-жубу менен керектелет: *жыргал-куурал, дос-душман, батыш-чыгыш, ичкери-сырткары, арык-семиз, бай-кедей, өзөн-аска, терең-тайыз, орой-сылык, сулуу-серт ж .б.*

Антонимдер дегенде алардын ортосундагы абсолюттук тескеричилик тууралуу эмес, шарттуулук (карама-каршылык) жалгашып жашарын, колдонууларын ойго тутуу оң болот же алар бирин экинчиси жокко чыгарат

деген түшүнүк калыптанбас керек.

Антонимдер түзүлүш курамына, тыбыштык турпатына карай: түрдүү уңгулуу антонимдер (же алар карама–каршы мааниде колдонулган уңгулуу) жана морфологиялык жактан тубаса жана туунду түрүндө учурайт: *урматта-кордо, келекеле-сыйла, ызатта-шылдыңда, толук-арык, таттуу-даамсыз, кедейлик-бардык* ж.б. Түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тили агглютинацияланма тилдерден болгондуктан, мындай антонимдер арбын кезигет, колдонулат жана алардын аң-сезиминдеги алгакы категориялардын фундаменти - денотациясы болуп саналат.

Антонимдердин антонимдик-маанилик даражасы ар дайыма эле бирдей боло бербейт: *эже-сиңди* (жаш мерчеми боюнча жалпы элдик түшүнүктүн алкагынан караганда), *ысык-суук* (жылуулук өлчөмү боюнча жана такталып-ченелген бирдик жок).

Антонимдерди бардык сөздөрдөн, сөз түркүмдөрүнөн издөө анчалык натыйжа жаратпайт. Айталы, мезгилдик, ал-абалдык, жагдай-шартты, кыймыл-аракетти чагылдырууда кескин-чечкиндүү өлчөм бирдиги, демек, антонимдер, антонимдик бирдиктер пайдаланылбайт: *кечээ-бүгүн, аз-көп, жакшы-жаман, акырын-бат, чапчаң-жсай, алыс-жакын, ысык-суук* ж.б.

Антонимдердин жасалышында, уюшулушунда иран-тажик тилдеринен кабыл алынган **на-**, **бей-** сыяктуу префикстер, интернационалдык термин сыяктанган сөздөрдө (алардын курамында, уюшулушунда): **супер**, **мини** өндөгөн каражаттар да керектелет: *Бул иш натуура болду го, менин баамымда* (Н.Саади). *Бейтааныш кишиге чеки сөз айтууну эп көрбөдүк* (А.Жанынбеков). Супермаркеттин жанынан жолуктук (“Кыргыз туусу”). Миникананын күн чыгыш жагында (“Кыргыз туусу”).

Антонимдер тексттин (айрыкча көркөм тексттин) алкагында учурайт, пайдаланылат. Ошондуктан аларды **контексттик антонимдер** деп атайбыз, окуу-усулдук эмгектерде да ушундай алкакта керектелет.

Антонимдер – лексика-семантикалык, лингвистикалык кубулуш, алардын өзөгүндө объективдүү көрүнүштөрдүн шарттуу чагылышы орун алгандыктан, көбүнчө сын-сапатты, өң-түстү билдирген сөздөрдө арбын учурайт да, дүйнөнүн түзүлүшүнүн маңызы менен чечмеленип, ойду окурманга образдуу стилдик багытта, максатта керекке жаратылат: *“Айылга кайтып бара жатып, жол катары бирибиз да ооз ачып сүйлөгөн жокпуз. Данияр үчүн бул көнүмүш иш,- ал ансыз да сөзгө сараң, ошондой болсо да, бүгүнкүсү бизге катуу тийип жатты”* (Ч.Айтматов). Келтирилген мисалда антонимдердин контексттик өңүтү: [сөзгө] сараң - [көп сүйлөбөгөн] – *тантырак, келжирек* сөздөргө антонимдик катыш жаратып турат, б.а., салыштырмалуу контексттик антоним болуп колдонулду. Мындай семантикалык жагдай айрыкча синонимдерде арбын учурайт.

Антонимдер ойду окурманга образдуу берүүдө стилдик багытта, максатта керекке жаратылат. *“Ай Чоро кыска сүйлө, башка сөзгө чаргыба”* (Ч.Айтматов). *“Көөдөңүндө жаның турганда, турмушту ийиндеп, дамаамат түртүп жүрүп отуруш керек экен”* (Ч.Айтматов).

СӨЗДӨРДҮН ХРОНОЛОГИЯЛЫК МЕРЧЕМИ БОЮНЧА БӨЛҮНҮШҮ

Сөздөрдүн хронологиялык мерчеми жана колдонулуш активдүүлүгү менен пассивдүүлүгү боюнча неологизмдер жана эскирген сөздөр деген топторго ажырайт.

Эскирген сөздөр ич ара эки түргө бөлүнөт. Алар: архаизмдер жана тарыхый сөздөр.

Архаизмдер (гректин archalos - «байыркы, мурдакы, эски» дегенди билдирет), чечмелеп айтканда, ар кандай турмуштук жагдайга: илим-билимдин, экономиканын, маданиятын өсүп-өнүгүшүнө ылайык турмуштук оош-кыйыштыр мурдагы (салттуу колдонулган) сөздөрдүн айрым тобунун колдонулушун солгундатат, натыйжада сөздөрдүн архаизм категориясын жаратат.

Т а р ы х ы й с ө з д ө р; лексика-фонетикалык, лексика-морфологиялык болуп бөлүнөт. Архаизмдердин бир түрү историзмдер (же тарыхый сөздөр). Алардын жашашы ар кандай факторлорго байланыштуу болот же алардын жашашына экстралингвистикалык да, интерлингвистикалык да себептер таасир этет.

Н Е О Л О Г И З М Д Е Р

Неологизм (< гректин neos – «жаңы» + logos – «сөз»). Ар кандай жаңы сөз колдонулушунун баштапкы учурунда ошол тилде сүйлөгөн жамаат үчүн экендиги сезилип турган учурда гана неологизм (жаңы сөз) боло алат. Качан гана жамаатка кеңири тарап, активдүү колдонулганда неологизм болуудан калат. Демек, белгилүү бир мезгил үчүн гана жаңы сөз, анын ал (алар) бул сапатынан алыстап, демейдеги эле көрүнүшкө айланат.

Бүгүнкү күндөр (2010-жылдын аягында) үчүн глобализация/ааламдашуу, сертификат, маңкүрт (маңкүртчулук) жана башкалар.

КӨРКӨМ ТЕКСТКЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫК АНАЛИЗ

Кыргыз тилинин лексикасы өзүнө тиешелүү болгон лингвистикалык өзгөчөлүктөрү, касиеттери менен жашап келе жатат.

Кыргыз филологиясында көркөм (поэтикалык) текстке лингвистикалык иликтөөгө карата төмөнкү окумуштуулар салым кошушкан жана кошуп да келе жатышат. Ала турган болсок:

А.Жалилов “Т.Сыдыкбековдун романдарындагы эскирген сөздөрдүн лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү” (1988);

С.Мусаев “Кеп маданиятынын маселелери” (1993);

С.Өмүралиева “Азыркы кыргыз тили: Лексикология” (2009);

Б.Усубалиев “Кыргыз филологиясы жана филологдору” (2007);

Т.Маразыков “Кыргыз тилиндеги текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар” (2005);

А.Абдыкеримова “Лингвистикалык поэтика” (2008);

Т.Сыдыкова “Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили”(3 томдуу, 2004,2005,2006);

А.Оморов “Жолон Мамытовдун поэтикалык айрым маселелери” (Сөз маанилери, троптун түрлөрү, фоностилистикалык каражаттар жана ыр түзүлүшү)(2004);

И.Жороев “Диалектизмдердин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү” (2009) ж.б.

Улуттук дух (рух) жүзүнүн ар дайыма жарык болуп келгендиги, дагы деле болсо андай маанай улана бере тургандыгын анын көркөм мурастарынын муундарды тарбиялоодо талыкпай кызмат кылып жаткандыгын туябыз.

Элдин көркөм мурастарынын өзөгү же көрөңгөлүү кубулжума кыртышы сөзгө мамиле жасоодо экендигин баамдайбыз. Мына ушундай мамилеге контексттеги-текст ичиндеги, өзөгүндөгү ойлор менен чырмалышкан. Алардын өзөктүү (айрыкча кызыгууну жараткан) категориялары: оксюморондор, энантиосемиялар, паронимдер.

О К С Ю М О Р О Н Д О Р

О к с ю м о р о н д о р (< гр. охуμογον – чечендик - дөөпөрөстүк; акылдуулук-кейбирлик) оппозициялык (кээде антонимдик) мааниде турган сөздөрдүн (сөз айкаштарынын) лексика-семантикалык жактан уюмдашуусунан, жалгашуусунан улам пайда болгон стилистикалык көркөм сөз каражаты, кубулжума тилдик бирдик, филологиялык контоминация. Мисалы: *Күйбөгөн жери күл болуу* - эч жери күйбөсө (күйбөй туруп эле) кантип күл пайда болот?! *Суудан кургак чыгуу* - суу нымдуу (ным жарата турган суюктук) зат болсо, ага салганда андан кантип эле кургак чыгууга болот?! Мында сыртынан формалдуу логикалык карама-каршылык пайда болгону менен ички семантикалык, лингвистикалык уюмдашуу жатат.

Оксюморондун лингвистикалык табияты кубулжума, татаал келгендиктен, аны ажыратууда, өздүк түзүлүшүн көрсөтүүдө микротекстке (ошондой эле контекстке, подтекстке) кайрылып, сөздөрдүн моносемия жана полисемия сыяктуу өңүтөрүнө токтолуп, семантикалык синкретизм менен коннотациялык универсализмди жетекчиликке алуу, таянуу керек. Оксюморондордо бир эле учурда антонимдин, омонимдин, синонимдин, полисемиянын бирин-экинчиси жокко чыгарбаган өзөктөш семантикалык жалгашма касиети болот.

Мен сенсиз жашай албай, жашап жүрөм (“Ак бата”). Айрыкча бүркүттүн балапанын алыш оңой-олтоң иш эмес. Ага аракеттенгендер жанын оозуна тиштеп, өлөөр-тирилээрине карабайт. Даана жан кечти деп ошолорду айт (Рыскулов С.).

Биздин колдо болгон (көркөм адабияттан, утурумдук басма сөздөн, макал-ылакаптардан, учкул сөздөрдөн топтогон) маалыматтарга таянсак, кыргыз тилиндеги оксюморондор өздөрүнүн тутумуна (составына) жана колдонулушуна карай төмөндөгүчө бөлүнөт:

1. Фразеологиялык мүнөздөгү оксюморондор.
2. Контексттик мүнөздөгү оксюморондор.
3. Сүйлөм тибиндеги (же синтаксистик) оксюморондор.

1. Фразеологиялык мүнөздөгү оксюморондор

Мындай оксюморондордо (маанилик катышына карай) фразеологиялык идея басымдуулук кылат да, оксюморондук кыртыш семантикалык өзөктү кармап жана курчап турат: Мисалы: *өлүк жан* (жөн эле бир зат; саны - бар, сапаты - жок; ага назар салбай койсо да болот). *Каргайын десем – жалгыз, каргабайын десем – байкуш. Өлөйүн десем – жан таттуу, өлбөйүн десем – жер катуу.* Соңку эки мисал – макалда логикалык контаминация көрүнүшү орун алган.

2. Контексттик мүнөздөгү оксюморондор

Алардын лингвистикалык турпаты тексттин ичинде аныкталып, оппозициялык биримдиги байкалат: *Билип-билбей* (көзү жетпей, түшүнүп-түшүнбөй, натыйжасын ажырата албай): Мисалы: *Ар бир улут өзү билип-билбей ошого умтулганы умтулган* (“КТ”). *Эрке тана* (өктөм, шар, өтүмдүү, чечкиндүү): *бул жигит эрке тана турбайбы!?* (“БТ”)

3. Сүйлөм тибиндеги (же синтаксистик) оксюморондор

Алардын составы экиден көп сөздөн куралат да, лексикалык синонимдер менен аныкталат: Мисалы: *бара элек дооруна барган* (улгайган, узак жашаган), *жакын турган менен алыспыз* (кайдыгерлик, чечкинсиздик), *эшек такалап жүрөт* (бекер, кыларга иш таппаган), *көзү чанагынан чыкты, чыгып кетти* (коркутуу, эси эки болду), *ай десе аркы жок, күн десе көркү жок* (сулуу, керемет, жамалдуу), *көзгө сайса көрүнгүс* (карангы), *таз тарангыча, той таркайт* (кыбыр, өзүнчө убаралана берген).

Жогорудагы мисалдарга таянып, оксюморондорду сүйлөм ичиндеги грамматикалык сырткы абалына, конкреттүү шартка жараша сөз айкалышынын чегиндеги, сүйлөмдүн деңгээлинде да кароого болот жана алардын мүнөздүү белгиси акыркы компоненти этиш сөздөн турат: суудан кургак чыгуу, күйбөгөн жери күл болуу, укпаганды угуу.

Оксюморондордун компоненттеринин жанаша, ыкташа келиши, байланышы боюнча төмөндөгүчө бөлүнөт: а) багыныңкы байланыштагы оксюморондор; б) тең байланыштагы оксюморондор; в) ыкташуу байланышындагы оксюморондор; г) башкаруу байланышындагы оксюморондор; д) таандык байланышындагы оксюморондор: *Укпаганды угузуу; көрбөгөндү көрсөтүү; эскинин жаңысы; пайданын зыяны; бардын жогоу; ачтын тогу; көргө көргөзбө; дүлөйгө угузба; жаман жакшы.*

Кыргыз ономастикасында (айрыкча антропонимиясында) да оксюморондор жолугат. Аларды лексикалык же жөнөкөй антропонимдик жана татаал (же эки компоненттен турган, кишинин фамилиясы менен атынан турган) антропонимдик оксюморондор деп бөлөбүз.

Лексикалык же жөнөкөй антропонимдик оксюморондор эки (өтө сейрек үч) антропонимдик курамдан биригип, бир кишинин энчилүү аты катары колдонулат: *Кедейбай* (< кедей - кембагал, колунда жок, жарды +бай - колунда бар, бардар, эр аты), *Бешкемпир* (< беш+кемпир — аял заты жөнүндө эмес, эр кишинин энчилүү аты), *Үчкемпир* (<үч+кемпир - эр кишинин энчилүү аты), *Уулкыз* (<уул+жан — кыз баланын энчилүү ысымы).

Татаал антропонимдик оксюморондор көбүнчө сатиралык чыгармаларда колдонулат да, каармандын мүнөзүндөгү (кылык жоругундагы сапаттарды) көрүнүштөрдү ашкерелөөчү каражат катары жана ойду күчөтүп, оргуштатып берүү үчүн колдонулат. Мисалы:

1. *Бурулбасова Бурулча - институттун кирүү сынагын алып бүтүп, үйүнө кирди... (“Чалкан”).*

2. *Жетээр Жетпесович - алтын башы аман турганда, сөгүш деген кеп бекен?! Андан көрө өскөндү өстүрбөй толгото чаап, ордун бат эле тартып алыш керек... (“Чалкан”).*

Бул мисалдардагы каармандардын жеке керт башындагы сапаттар - эгоисттик турпаттары, коомдук турмуштагы социалдык автопортреттери көрсөтүлдү, чечмелеп айтканда, *Бурулча Бурулбасова* - сыртынан калыс, принципиалдуу көрүнгөнү менен өзүнүн кызыкчылыгы үчүн бат эле каалаган багытка бурулуп кетет. Экинчи мисалдагы *Жетээр Жетпесович* - жөндөмсүз бир пенде. Канчалык жогорку кызмат үчүн жан талашпасын, баары бир өйдөлөй албайт. Мындай маани текст аркылуу жана каармандардын энчилүү аттары - антропонимдик оксюморондор аркылуу байкалып турат.

Күчөтмө оксюморондор. Мындай оксюморондор күчөтмө же жөн эле сын атооч сөздөрдүн айкашуусунан пайда болот. *Жаман жакшы, иттей жакшы* (өтө мыкты, аябай сонун), *иттей жаман* (өтө оор, бөтөнчө кыйын), *жаман жеңил* (оңой, кыйын эмес), *жаман* (бат) көтөрүлдү (оңой, бат, тез).

Оксюморондор сүйлөмдүн башында, ортосунда жана аягында колдонула берет. Андай учурларда алардын мааниси, касиети, эмоциалык кызматы макротекст менен тыгыз каралып, алар менен айкалышта чечмеленет, түшүндүрүлөт.

Оксюморондор **-ба** (варианттары менен), **-да** деген формалардын/мүчөлөрдүн, ооба, жок, бар деген сөздөрдүн катышуусу менен жана алардын энантиосемиялык жагдайы аркылуу уюшулат:

-ба: *Күйбөгөн жери күл болуу* (абдан уят болуу, катуу кайгыруу). Айтпаганды айтуу (ар кандай ыплас сөздөрдү сүйлөө).

жок: *Мен сизден кол булгалап кетким жок.*
Үн катпастан карек албай барам узам.
Бизди бөлгөн тагдыр, бөлө албады жүрөктөрдү,
Биздин жолдор узак-узак... (“Кт”).

Оксюморондор компоненттеринин саны боюнча **эки тутумдуу** (көздүү сокур, тилдүү дудук, кичинекей али), **үч тутумдуу** (тирүү туруп өлүү, көзүңө карап бас), **төрт жана андан көп тутумдуу** (таз таранганча той таркайт, ыргыткан ташы өйдө кулады) болуп бөлүнөт.

Пайда болушунча карай оксюморондор төмөндөгүчө бөлүнөт:

а) антонимдик курамдан тургандары (*далилсиз далил*).

б) антонимдик идеядагы сөздөрдүн тутумунан тургандары (*арбын туруп аз болуу, түгөл туруп кемүү, күндүз күнү-түн болуу*).

Уюмдашуусу жагынан антонимдер менен оксюморондордун ортосунда бир аз окшоштук жана айырмачылык да бар. Антропонимдер карама-каршы түгөйдөн туруп, бир сөз түркүмүнө таандык болсо, оксюморондорго мындай белги мүнөздүү эмес. Чечмелеп айтканда, оксюморондордун пайда болушуна, жаралып-калыптанып жашап калышына тил менен ойлоонун жана тил менен логиканын өз ара бирдиктүү айкалыш мыйзамдары орун алган. Мисалдарга кайрылалы: 1. *Оозуңа карап сүйлө*. 2. *Көзүңө карап бас*. 3. *Буту жерге тийбей чуркап бара жатат*. 4. *Ыргыткан ташы өйдө кулады*. Мисалдарды чечмелесек. Биринчи мисалды алалы (*оозуңа карап сүйлө*) - ооз өзү сүйлөө мүчөбүз (органыбыз) болсо жана аны түз (күзгүнүн жардамысыз) көрүүгө мүмкүн болбойт, практикада аны карап туруп, анан сүйлөөнүн зарылдыгы пайда болбойт. Экинчи мисалда (*көзүңө карап бас*) - көз өзү түздөн түз көрүү мүчөбүз (органыбыз) болсо, аны кантип көрөбүз, кантип аны карап туруп басабыз? Үчүнчү мисалда (*буту жерге тийбей чуркап бара жатат*) - бутуң жерге тийгенде чуркайсың (бут басуу мүчөбүз да), басасың, бутуң жерге тийбесе - кантип басасың, алга жылысың, кыймылдайсың? Төртүнчү мисал. Физиканын мыйзамы боюнча ташты (ар кандай оордукту, затты, салмакты) өйдө-асманды карай ыргытсаң, ал ылдый-жерге түшөт (асманга-өйдө көтөрүлүп кетпейт).

Тарыхый жактан жана колдонулушуна карай оксюморондор байыркы, салттуу жана автордук болуп бөлүнөт.

Байыркы оксюморондорго: кыргыз жомокторунда (жомоктун башында эпиграф катарында айтылуучу) - *ач экен, ток экен, бар экен, жок экен илгерки өткөн заманда ж.б.* кирет.

Салттуу оксюморондорго: ***жоктон бар кылуу***: *Болот ага ошондо жоктон бар кылып, окуучуларынын жигерин көтөргөн* (“Асаба”), *Жаман (иттей) жакшы көрүү ж.б.* кирет.

Автордук оксюморондорго:

Турмуш мени таштап таман астына,

Кабыргамды кайыштыра басты да.

Тирүү туруп, көрдүм нагыз тозокту.

Үмүт оту өчүп-күйүп үлпүлдөп,

Даяр эле жан да менден качууга.

Эгер билсе, баштан өткөн бир билет,

Тозок күндөр кумга айлантат ташты да. ж.б. кирет

(“Эт”, Жапаркулов А.).

Келтирилген ыр саптарындагы мисалдар - оксюморондор автордун поэтикалык дараметин да сездирип, сөзгө мамиле кыла билүүдөгү кудуретин да көрсөтүп, изденүүчүлүк-новаторчулук түйшүктү, оригиналдуулукка болгон аракеттен баян берет. Демек, оксюморондор - көркөм кудуреттүү, такай кубулжума аракеттүү лингвистикалык каражат.

Оксюморондор - образдуулук үчүн, автордук чыгармачылык менен чынжырланышкан көркөм кубулуш. Айтылган пикирди кубатташ үчүн кыргызга таанымал таланттуу акын Акбар Рыскул[ов]дун “Камыштын дилдирегиндей” аттуу ырын мисалга алалы:

* * * * *

*Камыштын дилдирегиндей,
Каакымдын үлбүрөгүндөй,
Кыялда турат бир сезим
Төгүлүп барып, төгүлбөй.*

* * * * *

*Булуттун буурул көгүндөй,
Булактын тунук өңүндөй,
Кыялда турат бир сүрөт
Көрүнүп келип, - көрүнбөй.*

* * * * *

*Чыгыштын буурул таңындай,
Чымчыктын балапанындай,
Чырлыттап келип бир обон
Жаңырып турат - жаңырбай.*

* * * * *

*Арзыбай туруп аныма
Ак сүйүү арнабагыла,
Алсаңар мейли, - а бирок,
Кол менен кармабагыла!*

(Акбар Рыскул[ов]. Кудурет.-Б., Бийиктик, 2003, 264-б.).

Мында акын жандуу-жансыз жаратылыштын түзүлүшүндө ушунчалык бир назик, бүлбүлдөгөн көрүнүштөр жашап жаткандыгын (ошолордун арасында, ортосунда биз бар экендигибизди) айтып, андай жагдайды (көрүнүштөрдү) сезе билип, ага өтө эле аяр мамиле жасоого үндөйт (чакырат). Бул жерде автордук изденүүчүлүк, новатордук сапат орун алган.

Тилдик өңүттөн караганда, автордун оюнун көркөм тексттин алкагына жалгашып турушуна сын атоочтун -**дай** мүчөсү чырмалыша турат. Дал мына ушундай айкалыш куплеттик (ырдын) лингвистикалык энантиосемиясын жаратты. Мындай көркөмдүктүн пайда болушуна фонетика-фонологиялык жалгашуу да таасир жаратып турат.

Аталган акындын сөз болгон китебинин ошол эле 264-бетинен “Ошондо” деген дагы бир чыгармасы поэтикалык (куплеттик) оксюморонго мисал болот:

*Бийик сезип, ыйык сезип өзүмдү
Тик кароого көзүңдү
Кантип эрким жетти экен?
Каплеттен тосуп чыгып жолуңдү.
Кармалоого колуңдү
Кантип эле батындым?
Буйдалбастан бүт тыбышын атыңдын,
Кантип гана чакырдым?*

Мен ошондо эссиз, көзсүз экенмин.

Мен ошондо эстүү, көздүү экенмин.

Акбар Рыскулов акындын филологиялык изденүүсүн, бул аракет ага чыгармаларына жаңыча мамиле жасоого, поэтикалык кыртышта аракеттернүүгө, эл көрбөгөндү көрө билүүгө, туюмундагы уюткуну кең мейкиндикке, өлөңдүү жана өзөңдүү жайыкка алып чыгууга чакырык таштайт да, Чыгыш поэзиясындагы салттуулук сапарды урматтоого үндөйт жана дагы бул жерде (чыгармада) акындын уюткулуу психологиялык уйгу-туйгу, поэтикалык толгонуусу жатат, турмуштун өзүнүн, ошондой көп кырдуулугунан жарыя кылууда. Демек, чыгармада **д и х о т о м и я л ы к с и н к р е т и з м** жана **э к с п р е с с е м а** орун алган, поэтикалык парасихологизм жаралган.

Оксюморондордун пайда болушунда ырааттуулуктун ажырагысыз биримдиги орун алган. Дал мына ошондуктан аларда логикалык ички шайкештик сакталып, эмоционалдык боёкчо данакерлик кызмат кылат да, образдуулук менен көркөмдүк үчүн милдет өтөйт. Өз кезегинде мындай көрүнүш оксюморондордун компоненттик макросистемасын жаратат да, элдин айлана-чөйрөнү кабылдоо, жаратылыш жөнүндөгү түшүнүк модели-үлгүсү менен байланышат, элдик сөз менен айтканда, жибектей жумшактыкты пайда кылат.

Ошентип, оксюморондор - маанилик жактан фразеологизмдер менен семантикалык деңгээлдеги шарттуу жана формалдуу байланышкан лексикалык көрүнүш. Анын компоненттери өз ара үстүрттөн гана уюмдашат да, ойду күчөтүп-көркөмдөтүп берүүчү лингвистикалык каражат катары кызмат кылат.

Сөздүн маанилик катышы боюнча топторуна, бөлүнүшүнө таянып, оксюморондорду (омонимдер, антонимдер, синонимдер сыяктуу эле) өзүнчө лексикалык категория катарында караса болчудай.

Оксюморондордун уюшулушунда, пайда болушунда антонимдердин катышы анчалык деле зарыл эмес. (Биз талдоого алган мисалдарды караңыз).

Чыгармалардагы көркөм текст өөдүк-сөөдүк сыяктуу сезилгени менен, алардын маңызында өтө терең (байкалып-байкалбаган) оксюморон, энантиосемия, пароним жайгашкан. XX-XXI кылымдардагы акындар - (биз билгенденден) мурдагылар: Бай Калыгул уулу, Молдо Ныяз, Алыкулов Барпы; азыркылардан: Кожомбердиев Т., Мамытов Ж., Муканов Т., Дүйшөев Ш., Эрматов Э., Акбар Рыскул, Саади Нооман ж.б. Албетте, алардын поэзиясында Чыгыштын салттуу уюткулуу-көрөңгөсү көбүрүп-жабырып турат.

ЭНАНТИОСЕМИЯЛАР

Энантиосемия (англисче – enantiosemy - карама-каршы маани) бир эле сөздүн (лексикалык бирдиктин) контекстке жараша оппозициялык (бинардык) мааниде колдонулушу. Энантиосемияда семантикалык маани горизонталдык (синонимдик) да, вертикалдык (антонимдик жана омонимдик) да деңгээлдеги катышта туруп, карама-каршылык кырдаалда биригип, синкретизм абалында

керектенилет да, мындай көрүнүш негизинен бир эле сөздө жана сөз айкашынын (фразеологизмдин) чегенде ишке ашат. Мисалдар:

Мээнет I - жыргал, жакшылык: *Адамды эмгек гана бактыга жеткирерин, мээнетке жараша атак-даңк келээрин жакшы билет* (“СК”).

Мээнет II - кыйналгандык, кыйындык: *Ошондон көрө үйүбүз менен биригип, бир короо кой алсак, мүмкүн, мээнетибиз текке кетпей, көзгө көрүнөт, - деп, аталык кеңешин салган* (“СК”). *Жайлы жайлата, кышты-кыштата кылган эмгегине мээнет акыбети кайтып, дасторкон данга толуп турган маалы* (“КТ”).

Энантисемия кубулушу маанилик структурасы жана семантикалык катышы, мүнөзү, пайда болушу, ошондой эле функционалдык табияты боюнча ар кыл, көп жактуу көрүнүшкө кирет да, негизинен төмөндөгүдөй лексикалык жолдор аркылуу пайда болгон: 1) сөз маанилеринин өнүгүшү (жылышы); заттарды, нерселерди салыштыруу-теңдештирүү аркылуу.

Саратан I: кышкы саратан - кыш мезгилинин эң суук кези.

Саратан II: жайкы саратан - жай мезгилинин өтө ысык кези.

Чилде I: кышкы чилде - кыш мезгилинин абдан суук учуру.

Чилде II: жайкы чилде - жай мезгилинин эң ысык учуру.

Энантисемияларда омоним менен антонимдин - омоантонимдин ширелишкен касиети орун алган. “Сөз маанилеринин өз ара антонимдик катышы алардын биринчи учурдагы өзөктүк маанилеринин негизинде пайда болгон жаңы, кошумча маанилердин өнүгүшүнөн жана алардын элдик мүнөздө калыптанышынан келип чыккан” (Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы.-Б.: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1997.-143-б.). Демек, сөздүн семантикалык структурасында алгачкы же биринчи (уютку) маани өзөктүк (денотаттык) маани, ал эми ага карама-каршы келген маани - кийинки, туунду же жаңы маани болуп саналат. Мисалдар:

Байы I - көбөйүү, мол болуу: *Жай өтүп, күз да жетип, канат жайып, эмгекке дагы абалар калды байып* (Ж. Турусбеков).

Байы II - азаюу, тартылуу, кемүү: *Берекелүү, ширелүү жүгөрүдөн сүт келет, байып кеткен жегиче* (А.Токомбаев). *“Жандуу эненин кулунтайынын чычаңын жыттап мээрленип турчу эле. Эми кээде жинине тийгенде ыйык жалдан оорута тиштеп алчу болду. Жини кичирейди, сүтү байыды. Кула кулун эми чөп оттошко көндү”* (Ч.Айтматов, 2009, 2-том, 229-б., “Түлсарат”).

Биздин пикирибизче, энантисемиянын ар бир түгөйү сөздүктөрдөн өзүнчө макала түрүндө орун алууга, сөздүк статусуна ээ болууга тийиш. Мындай абалды “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн” (1969, жайра, саратан ж.б. сөздөргө берилген түшүндүрмөлөрдөн) байкоого болот.

П А Р О Н И М Д Е Р

Маанилери ар башка, айтылышы (кээде тыбыштык курамы) боюнча бири экинчисине фонографиялык жактан жакын турган сөздөр п а р о н и м д е р деп аталат. Ал гректин para “жанаша, жакын”, onoma “ат, нерсе, зат” деген сөздөргө берилген түшүндүрмөлөрдөн) байкоого болот.

Паронимдер кыргыз тил илиминде али кеңири изилдене элек. Ошондуктан чакан, жупуну маалыматты А.Жалиловдун “Азыркы кыргыз тили” (1996, 146-б.) деген эмгегинен жолуктурабыз. Ошондой эле Ж.Мукамбаев, Т.Ашырбаев, А.Абдыкеримова, И.Жороев жана башкалар учкай кайрылышкан. Бирок бүгүнкү күнгө чейин аталган илимпоздордун козголгон багыт боюнча илимий көз караштары жакындаша элек (ошондой эле бирин илимий көз карашын экинчиси жокко чыгара да элек).

Паронимдер пайда болушуна жана түзүлүшүнө карай: ар түрдүү уңгулуу, бир уңгулуу паронимдер болуп бөлүнөт (*кайра - кайта*). Паронимдердин семантикалык мейкиндигинде синонимдүүлүк менен көп маанилүүлүк жакын, жалгаша жашайт. Ошондон улам алар стилдик көркөм каражат катары да пайдаланылат. Андай абалды новатор акын Ж.Мамытовдун, Э.Эрматовдун, А.Рыскуловдун, Ш.Дүйшөевдин ж.б. ырларынан жолуктурабыз.

Бир уңгулуу паронимдер сөз жасоо аракетинде (процессинде) пайда болот: *турактуу* (бир жерде көчүп-конбостон жашаган) - *туруктуу* (бир калыпта турган), *айлана* (айланып, тегеренип өтмө багыт, жол) - *айланма* (багыт, маршрут), *башкы* (алгачкы, жогорку) - *баштагы* (мурунку, илгерки), *дале, деле* (дагы, кызматчы сөз).

Паронимдер кептин таасирдүүлүгү үчүн кызмат кылат: *Бакай абасына таң берип тим болбостон, чындап эле таң калды* (А. Жакыпбеков).

Паронимдер курамдык жагынан эки түгөйлүү жуптуктан турат: жатак (жалкоо) – чатак (жаңжал): *Жалкоолуктун белгиси жатак болот/Жаңжалчынын белгиси чатак болот.* (Н.Сайдуллаев – Н.Саади). Паронимдер лексема (лексикалык бирдик) катары к а л а м б у р да, уйкаштык үчүн кызмат кылат: *Танамайрам* (жар, никелүү аял) – *канабайрам* (кыйрагандык, талкалангандык). Паронимдер поэтикалык стилистикада, бөтөнчө поэзияда саптардын муун өлчөмдөрүн, ассонанс сыяктуу көркөм каражат катары керектелет.

А р а л а ш паронимдердин бири адабий тилде (*тана – үй-мал, жаныбар*) – *танаа* экинчиси регионалдык мүнөздө (жеке, өзү, жалгыз, диалектилик көрүнүш) болушу мүмкүн.

Демейдеги эле сөз көркөм тексттин (айрыкча поэзиянын) алкагына түшкөндө семантикалык жактан кубулууга, ыргалууга кабылат. Аларды мындай өзөндүү абалга акын (анын потенциалдык дараметине жараша) жеткирет.

Тилдин ушундай өлөңдүүлүгүнө кыргыз тил илиминде (лингвопоэтикада) Б.Усубалиев, С.Мусаев, А.Оморов, Т.Сыдыкова, А.Абдыкеримова, И.Жороев жана башкалар кайрылышкан. Алардын бир топтору бул багыттагы илимий ойлорун дагы да тереңдеттишүүдө.

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН ТАРЫХЫЙ КАТМАРЛАРЫ

Тилдин материалдык жактан функцияланышына тарыхый-социалдык чөйрө курчаган – кишилердин жүрүм-туруму, психологиясы өтө эле тыгыз байланыштуу болуп саналат. Адамдын тили өзүнчө курамга, андан сызылып чыккан мааниге ээ болгон сейрек жана татаал кубулуш. Тил адамдардын бирин экинчиси менен өз ара байланыштырып туруучу негизги курал болуп саналуу иретинде конкреттүү бир тилде сүйлөгөн элдин, улуттун тарыхын, маданиятын, адабиятын, каада-салтын, нарк-насилин, педагогикасын, психологиясын камтыган курулуш (Азыркы кыргыз адабий тили, Б.- 2009).

Кыргыз тилинин (бери эле дегенде) алты миң жылга жакын тарыхы бар калк. Демек, кыргыз калкы - өзүнүн узак тарыхы бар эл. Бүгүнкү күндөгү окумуштуулардын (Н.А.Баскаковдун, Б.М.Юнусалиевдин, Э.Р.Тенишевдин, Б.Ө.Орузбаеванын) эсептөөсү боюнча, кыргыз тилинин пайда болуу жана өнүгүү этабы негизинен 7 (жети) доорго бөлүнөт:

1. Алтай доору, эң байыркы доор (мезгили, жашаган аймагы азырынча тактала элек).

2. Шумер доору – биздин заманга чейин 6-кылымдан – биздин замандын I кылымына чейин (Ушул китептеги “Шумер-кыргыз-орус сөздүгүнө” 73-б. көңүл буруңуз).

3. Хун (гунн, сюнь) доору - биздин заманга чейинки I кылымдан – биздин замандын IV-V кылымдары. (Монгол талааларында, Байкал көлүнүн айланасында көчүп-конуп жашашкан).

4. Байыркы кыргыз доору. Биздин замандын V-X кылымдарына туура келет. Сибир аймагында мекендешкен.

5. Орто кыргыз доору. Биздин замандын X-XV кылымдары. Сибир – Борбор – Орто Азия чөлкөмдөрү.

6. Соңку кыргыз доору. XV-XX кылымдардын аралыгы. Негизинен Орто Азия аймагы.

7. Жаңы кыргыз доору. XX кылымдын 20-жылдарынан тартып (Азыркы кыргыз адабий тили, 2009, 7-19-б.).

Тилдин тарыхы элдин тарыхына караганда алда канча мурда башталат. Ушундай эле көрүнүшкө кыргыз тили да кирет жана дагы тилдин тарыхы менен элдин тарыхы тыгыз байланышта болот. Бир элдин тарыхындагы тилдин башка катмарларына караганда «эң бат өзгөрүлмөлүү болуп» анын лексикасы эсептелинет. Себеби, лексика турмушта болуп жаткан бардык жаңылыктарды оперативдүү, тез жана ийкемдүү түрдө чагылдырып туруу жөндөмдүүлүгүнө ээ.

Кыргыз элинин сөздүк составы көп кылымдар бою өзгөрүп, толукталып – байып келет. Кыргыз лексикасынын негизи, башаты, бир жагынан, түрк тилдеринин, элдеринин сөздүк байлыгы менен өзөктөш, экинчи жагынан, азыр-көптүр өзүнө эле таандык болгон айрым бир бөтөнчөлүктөрү да бар.

Кыргыз тилиндеги сөз жасоо ырааттуулуктары (системалары) жана анын мурдагы, азыркы кездеги түрлөрү дээрлик жакын жана алыскы тектеш түрк тилдеринде бирдей. Муну биз сөздөрдүн маанилеринин туруктуулугунан,

сөздүн түз жана өтмө маанилеринин пайда болушунан, семантикалык, ошондой эле тыбыштык структурасынын окшоштугунан, сөз жасоонун жана сөз айкашынын парадигматикалык, синтагматикалык дагы башка жолдорунан байкайбыз.

Жогоруда айтылгандарды *баш*, *ата*, *күн*, *койон* (*коён*), *шыбак*, *жамгыр*, *марал*, *саз*, *туман* деген сөздөрдүн түрк тилдеринде айтылышы, билдирген мааниси, сөз айкаштары, фразеологиялык бирдиктеринин колдонулушу, алардын туюнткан маанисинин суммасы (жалпы негизи) боюнча кыскача баяндап берүүгө болот. Мисалы, орусча *голова* деген сөз кыргызча *баш*, башка түрк тилдеринде *наш*, *бас* жана башка түрүндө айтылат. (Калган маалыматтар ушундай тартипте оозеки чечмеленет).

Ошентип, кыргыз лексикасы, анын жасалышы, уюшулуш структурасы башка түрк тилдеринен кескин айырмаланбайт.

Ошону менен катар кыргыз тилине тиешелүү өздүк өзгөчөлүктөрү да бар. Алар төмөнкүлөр:

Эмоционалдык сөздөр боюнча.

Алкоо, каргоо, жалгоо сөздөрү.

Образдуу этиштер, алардын варианттары боюнча:

Малың менен мамыраң калгыр!, *Эт-мет.*

Сүтүң менен сүмүрөң калгыр! *Чай-пай*, *май-сай.*

Кыргыз тилинин сөздүк составы мезгил агымына жараша өзгөрүп келген: турмушта бул же тигил нерсенин колдонулбай калышына байланыштуу айрым сөздөр унут болгон; тарыхый доорго ылайык кээ бир сөздөрдүн маанисине өзгөрүү кирген; дагы бир топ сөздөр байыркы маанисин сактоо менен кошумча маңызга ээ болгон, элдин жашосундагы экономикалык, маданий, тарыхый факторлорго ылайык башка калктардын сөздөрү кабыл алынат, ошондой эле турмуш-жагдайга байланыштуу жаңы сөздөр пайда болот. Натыйжада элдин сөздүк курамында тарыхый жагынан бир нече катмар пайда болот.

Ошентип, элдин тарыхы менен тилдин тарыхынын тыгыз байланышта экендигин эске алып, кыргыз тилинин лексикасын тарыхый жактан төмөндөгүдөй катмарларга бөлөбүз: кыргыз тилинин төл сөз лексикасы жана башка тилдерден кабыл алынган сөздөр.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭҢ БАЙЫРКЫ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК КӨРҮНҮШТӨР

Кыргыз тилинин лексикасы же улуттук сөз байлыгы тээ байыркы замандан бери – аз дегенде шумер доорунан тартып (биздин заманга чейин VI кылымдан – биздин доордун I кылымына чейин) Кош-Өзөн дарыяларынын боюнда жашап келе жаткан мезгилге туура келет.

Аталган замандагы сөз болуп жаткан көрүнүштөр (категориялар):

Полиндромдук;

Редукциялык;

Метатезалык көрүнүштөр болуп ажырайт.

ПОЛИНДРОМДУК КӨРҮНҮШТӨР

ПОЛИНДРОМДУК көрүнүш дегенибиз - сөздү башынан (оң көрүнүштө окуса да), аягынан (артынан) окуса да бирдей эле тыбыштык турпатты (көрүнүштү) билдирет да, сөздүн маанисине (маңызына) өзгөрүү, өзгөртүү болбойт.

Мындай көрүнүштөр, лингвистикалык турпаты боюнча жана структурасы менен системасына ылайык жоон үндүүлөрдөн – беш тыбыштан тургандар (кабак, казак, калак, качак, кудук, курук, кызык, кыйык, кылык, кырык, кысык, кычык, созок, сөзөк, табат, тыбыт ж. б.), ичке үндүүлөрдөн – беш тыбыштан тургандар (кебек, кезек, керек, кийик, кичик, күйүк, күкүк, күлүк, күчүк, төрөт ж. б.). Өз кезегинде мындай көрүнүш жоон үндүүлөрдөн – эки тыбыштан (туут, уулуу ж. б.) куралгандар жана үч тыбыштан – ачык муундан (аба, аза, ала, апа, ата, ача, ини, ири, ичи, өлө, өтө, учу, үкү, эже, эле, эне ж. б.), үч тыбыштан – жабык муундан (как, көк, кык, кыт ж. б.) тургандар болуп бөлүнөт.

Кабыл алынган сөздөрдүн, терминдердин арасынан да полиндромдук кезигет: **казак** (буюртма), интернационалдык сөз, **SOS** (шашылыш билдирүү), **нан** (токоч, азык – араб сөзү) ж. б.

РЕДУКЦИЯЛЫК КӨРҮНҮШТӨР

Мындай көрүнүштөр өзүнүн тыбыштык турпаты, көрүнүшү боюнча экиге бөлүнөт:

1. Бир ачык муундуу сөздөрдүн кайталанышынан (сөздүн пайда болушу):

Баба (←ба+ба) – тууганчылык термини (атадан улуу тууган киши);

Бүбү (←бү+бү) – билимдүү, көзү ачык аял зат;

Кака (←ка+ка) – бала сөзү, лексикасы (кир, булганыч, таза эмес дегенди билдирет).

2. Бир туюк муундуу сөздөрдүн эки ирет кайталанышынан улам пайда болгон (жаралган) сөздөр:

Айай (←ай+ай) – бала сөзү (кооз, татына маанисинде);

Акак (←ак+ак) – кооздук, асыл зат;

Байбай (←бай+бай) – чочуганда айтылуу, сырдык сөз;

Балбал(←бал+бал) – жагымдуу көрүнүш;

Борбор (←бор+бор) – орто, ортосу, орто жери;

Булбул (←бул+бул) – үнү мукамдуу угулган, кичинекей куш, чымчык;

Жолжол (←жол+жол) – сулуу, жарашыктуу жагдай, көзүнө карай жылдыздуу;

Келкел (←кел+кел) – пайда болуу, жаралуу, жоктон жаралуу;

Кеткет (←кет+кет) – жоголуу, көзгө көрүнбөө;

Коркор (←кор+кор) – угулар-угулбас бир аз көтөрүңкү, жай добуш;

Маймай (←май+май) – жагымдуу, жарашыктуу көрүнүш, абал;

Мөлмөл (←мөл+мөл) – сүйкүмдүү, сулуу шарт;

Саксак (←сак+сак) – 1. Үлпүлдөгөн жумшак көрүнүш; 2. Арттан калбай, тынбай ээрчип жүрүү;

Тартар (←тар+тар) – куштун түрү, орусча: коростель, дергач. (Ч.Айтматовтовдун чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы, Бишкек: Бийиктик, 2008, 3-том, 42-бет; Д. Жапаров “Жоголгон ырлар” (Бишкек, Турар, 2013, 62-бет):

“Үргүлөйт дайра акырын,
 Караңгы токой шуулдабайт.
 Сагызган, булбул, **тартар** да
 Сайрабайт дагы, чуулдабайт.”

Бүгүнкү күндүн дэнгээлинен караганда редукциялык сөздөрдү да учуратууга болот:

бекбек (+ей) – элдик эски ырдын аты;
илегилек (лейлек) – куш (синоними – турна).

МЕТАТЕЗАЛЫК КӨРҮНҮШТӨР

МЕТАТЕЗА көрүнүшү кыргыз тилинде бир сөз ичинде (ошол эле сөздүн чегинде) учурдан караганда (синхрондуу абалда, тыбыштардын орун алмашылып калышы (которулуп колдонулушу) айтылат:

асман (көк, бийиктик);
Манас (энчилүү ат, антропоним, мифперсоним) ж.б.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТӨЛ СӨЗ ЛЕКСИКАСЫ

Кыргыз элинин жана кыргыз тилинин тарыхы түрк элдери менен түрк тилдеринин тарыхынан башталгандыктан, кыргыз лексикасынын тарыхын баба түрк лексикасы, байыркы түрк лексикасы, орто кылымдагы кыргыз лексикасы, жаңы доорлордогу кыргыз лексикасы, азыркы мезгилдеги кыргыз лексикасы деген топторго бөлөбүз.

Азыркы кездеги биздин лексикабыздагы учураган (айталы, тууганчылык терминдерин, жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн аттары, жаратылыштын көрүнүштөрү менен кубулуштары, мезгил агымын, эсен-кысапты, өңдү-түстү билдирген ж.б. топтогу) сөздөр байыркы баба (пратюркский язык) түрк тилинде жана андан кийинки доорлордо да колдонулган, колдонулуп да жүрөт, учурайт жана жалпы түрк тилдерине байланыштуу фондуну түзөт да, алар жаңы сөз жасоодо, ойду түшүндүрүүдө уютку (кор) болуп берет. Ушул фактылардын өзү түрк тилдеринин тектештигин билдирип, бул тилдерде сөз маанисинин туруктуулугунан аян берет.

Ошондой эле азыркы кыргыз лексикасынын фонетикалык (тыбыштык) курамы (структурасы), сөздөрдүн маани берүүчү, өтмө маани туюнтуу ырааттуулугу да көп кылымдык элдик аң-сезимдин, чыгармачылыктын жемиши, үлүшү. Ошол себептен төл сөз лексика (кабыл алынган лексикага салыштырмалуу) сөздүк составда негизги орунду ээлейт жана башка тилдерден сөздөрдүн оошуна каршылык көрсөтпөйт, тескерисинче кабыл алынган сөздөр менен айкалыш жашап, эл үчүн кызмат кылуу жөндөмдүүлүгү дагы артылып, лексикалык табигый көркүнө дагы түс кошулат.

Дүйнөлүк маданий практикада сөздөрдү кабыл алуу - жер каймактагандан бери болуп келген, болуп жаткан, боло бере турган көрүнүш, тынымсыз болуп турган процесс же болбосо дүйнөлүк демейдеги эле илимий дагы, маданий дагы табигый аракет болуп саналат.

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНДАГЫ КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыз лексикасы кабыл алыныш тарыхый катмары боюнча негизинен үчкө бөлүнөт: 1. Байыркы мезгилдеги санскрит, тибет, кытай жана монгол тилдеринен; 2. Орто кылымдардан баштап, иран, араб тилдеринен; 3. Кийинчерээкте славян (орус) тилдеринен кабыл алынган лексика болуп бөлүнөт. Ошондой эле кыргыз адабий тилиндеги орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кабыл алынган интернационалдык лексика же терминдер өзгөчө бир топту түзөт.

Дүйнөдөгү бир дагы тил өзүнчө (башка тилдер менен байланышпай) өнүккөн эмес, андай болушу мүмкүн да эмес, б.а., кандай гана тил болбосун ал өзүнүн тарыхында - өнүгүү жолунда сөзсүз түрдө тектеш жана тектеш эмес тилдер менен карым-катышта өнүгөт. Демек, тилдик карым-катыштын артында элдин маданий-экономикалык, тарыхый мамиле жатат.

Ошентип, кыргыз тилине төмөнкүдөй тилдерден лексика оошкон:

1. Кыргызча-шумерче лексикалык жакындыктар;
2. Санскрит, тибет, кытай тилдеринен;
3. Монгол тилдеринен;
4. Перс, иран (тажик), араб тилдеринен;
5. Славян (орус, украин) тилдеринен;
6. Дүйнө тилдеринен өткөн (же интернационалдык) терминдер (лексика).

1. КЫРГЫЗЧА-ШУМЕРЧЕ ЛЕКСИКАЛЫК ЖАКЫНДЫКТАР

Кыргыз-шумер тилдериндеги лексикалык жакындыктарга шумер дооруна мүнөздүү төмөнкү сөздөр күбө, чечмелеп айтканда: “Шумер-кыргызча-орусча сөздүк” мисал болот. Бул мисалдар профессор Осмонов Өскөндүн материал-маалыматы боюнча алынды: “Кыргыздардын байыркы шумер жана сак элдери менен тектештиги//Кыргыз туусу, 2008, 14-17-ноябрь”.

Шумер-кыргыз-орус сөздүгү

Шумер сөздөрү	Кыргыз сөздөрү	Орусча котормосу	Шумер сөздөрү	Кыргыз сөздөрү	Орусча котормосу
Аз	аз	мало	жаз	жаз	писать
Ава	аба	старший брат	жюн	жүн	шерсть
Ме	мен	я	жол	жол	дорога
Не	не (эмне)	что	жыр	ыр	песня

Ер	эр	воин,мужчина	жарым	жарым	половина
Ту	туу	родить	чолпан	чолпон	звезда
Үш	үч	три	чибин	чымын	муха
Уд	от	огонь	кур	кур	сооружать
Узун	узун	длинный	кан	кан	кровь
Ешик	эшик	дверь	сан	сан	число
Аур	оор	тяжесть	икка	эки	два
Жау	жоо	враг	буз	буз	ломать
Жер	жер	земля	юз	үз	рвать
Кал	кал	оставаться	алты	алты	шесть
Кыз	кыз	девушка	ул	өл	умри
Куш	куш	птица	сен	сен	ты
Жарык	жарык	светло	сок	сок	бей

Мисалдардагы (зат, этиш, сан, сын, тактооч) сөздөрдөн, алардын семантикасы менен тыбыштык турпатынан (курамынан) байкалгандай, сөздөр (миң жыл аралагында) дээрлик аз өзгөрүүгө учураган.

САНСКРИТ, ТИБЕТ, КЫТАЙ ТИЛДЕРИНЕН ООШКОН ЛЕКСИКАЛЫК КАТМАР

Кыргыз эли байыркы доордо (I – XI к.) чыгыш калктары - санскрит, тибет, кытай, монгол ж.б. элдери, тилдери менен мамиледе болгон. Натыйжада ал тилдерден бир топ сөздөр кабыл алынган.

Санскрит, тибет тилдеринен кыргыз тилине төмөндөгүдөй сөздөр өткөн, тактап айтканда:

Арашан (кырг. – минерал суу, дары суу, жер астынан чыккан касиеттүү суусундук, монголчо аршан, калмакча аржан, санскрит. гаѳауна – «кудайдын суусундугу, нектар»).

Черик (кырг. – уруунун аты, этноним), байыркы түркчө *ġeria*, монголчо цери «аскер, армия», <санскрит ksatrika «армия». Бул сөзгө байланыштуу кыргыз тилиндеги «Чегирткени минип черүүгө аттандым» деген макал (сөз тизмеги), Талас говорундагы Шерик (Шерикбай) деген эр баланын (кишинин) аты да мисал болот.

Луу//улуу (кырг., «Манаста» - жылаан)< тибетче *klu* «дракон».

Аспи (кырг. – диалект. эспи – ат, жылкы) < ир.-таж. аспа<санскрит *asv* «ат». Диалектилерде: аспи – госпан, хамдуна мург (марг).

Кыргыз ономастикасынан да (анын ичинен поэтикалык ономастикасынан да) санскрит, тибет, кытай тилдеринен оошкон маалыматтарды жоолуктурууга болот. Мисалы: Зымырык (кырг. мифоним – «куштун аты») <иран-тажик симург < санскрит seamurg «мифтик куш».

Сумар тоо («Манаста» - топоним, жер аты, географиялык координат)< санскрит «дүйнө борбору деп эсептелген мифтик сумер тоо», геоним.

Ныл//Нылды (Талас өрөөнүндө Нылды деген суунун жана жердин аты бар) – бул дагы санскрит, тибет, кытай тилдеринин кыргыз тилине өтү деп айтууга

болот, мааниси «суу» («агын суу»). Муну Египеттеги Нил дарыясы менен салыштыруу кызыктуу жана маанилүү.

Биздин оюбузча, кыргыз тилиндеги арча (дарак, өсүмдүк, жыгач), топоз//котоз (мал, жаныбар) сөздөр да аталган тилдерден өткөн деп болжолдоого болот.

Абишир (Ноокат районундагы) < таж. об. – «суу»+шир – «таза» = шаркыратма; Баткен<таж. бод-«шамал»+кент – «мекен, орун» = шамалдуу аймак, Шамалды.

Ырчы (кырг. – обон салып – созолонтуп ырдаган киши), байыркы түркчө гʻи – «байыркы ыйык гимндерди ырдоочу киши, ырчы, акын, ыйык адам»< санскрит гʻи «байыркы ыйык гимндерди ырдоочу киши».

Шуру (кырг. – баалуу минерал зат, бермет)<калмакча шур «коралл»<тибетче буі-гі «коралл».

Санскрит, тибет тилдеринен өткөн – «Манас» эпосунда жолуккан, азыркы учурда речибизде сейрек колдонулган дагы төмөндөгүдөй мисалдарды келтирүүгө болот.

Улама < лама> ылама (эпоним) – кырг. <калмакча лам, блам «лама, монах»< тибетче bla-та «лама, жогорку даражадагы дин кызматкери». Ушул сөзгө байланыштуу кыргыз тилинде (оозеки кепте), «Манас» эпосуна байланыштуу айтымдарда «Уламадан уккан сөз, улуулардан калган сөз» деген сөз тизмеги кезигет.

Сай (кырг. – көп, көп сандаган) < тибет sa – ya «миллион»

Канжа (кырг. чылым чеге турган ичке түтүк) < калмакча < hanz< тибетче Qana-zag «тамеки чекчү трубка».

Эскертүү: Тибет, санскрит тилдерине байланыштуу мисалдар төмөнкү эмгектен алынды: Боронов А.А., Жунусбаева Т.Ж. «Манастагы» санскрит, тибет сөздөрү жөнүндө // «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына карата. – Бишкек, 1994. -71-73-б. Толуктоолорду өзүбүз (авторлор - Ш.Жапаров, Т.Сыдыкова) коштук.

Санскрит, тибет тилдери менен түрк тилдеринин (анын ичинен кыргыз тилинин) байланышы көп жактуу, ар түрдүү мүнөздө жана бири-биринен аздыр-көптүр айырмалуу. Мисалы, санскрит тилинен кабыл алынган сөздөр кыргыз тилине түздөн-түз эмес, перс, тажик (байыркы – тохар, согду, сак, ягма, чигил ж.б. уруулары, алардын тилдери, ошондой эле), монгол, уйгур тилдери аркылуу кирсе, ал эми тибет тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр негизинен эки жол менен өткөн:

1. Түз карым-катыштын таасиринде, б.а., кыргыз-тибет элдеринин түздөн-түз маданий-экономикалык байланыштарынын натыйжасында;

2. Монгол тилдери аркылуу.

Бир топ сөздөр, мисалы: ырчы, арашан, черик ж.б.у.с. сөздөр санскрит тилинен түрк тилдерине эң байыркы кездерде эле өткөн. Буга келтирилген сөздөрдүн байыркы жазма эстеликтеринде колдонулгандыгы далил. Ошондой эле жогорудагыдай сөздөрдүн кыргыз тилине киришине, биринчиден, перс, тажик тилдери гана эмес, байыркы тохар, согду, чигил, ягма тилдеринин да ролу бар.

Экинчиден, айрым сөздөр, айталы – сай, аспи, ылама (лама, улама), Сумар тоо ж.б. «Манас» эпосунда гана кезигери байкалат. Мунун өзү бул сөздөрдүн бизге чейин келип жетишинде эпостун кызматы, жалпы эле чыгыш элдеринин эпикалык чыгармаларынын таасири менен ролу (аракети) деп билүүгө болот.

В.Котвичтин «Алтай тилдери боюнча изилдөөлөр» («Исследования по алтайским языкам», М., 1962, 30-б.) деген китебиндеги айтылган пикирге караганда, кытай тилинен түрк тилдерине (анын ичинде кыргыз тилине) сөздөр байыркы доорлордо түрк, монгол уруулары жанаша жашап турушканда, тактап айтканда, түрк уруулары батышты карай жыла баштаган мезгилде өткөн. Кытай сөздөрү түрктөргө (анын ичинде кыргыздарга) түздөн-түз пикир алышууда жана монголдор аркылуу өткөн.

Кытай тилинен өткөн сөздөрдү ажыратуу кээде өтө эле кыйын, себеби алар тыбыштык жагынан да, мааниси жагынан да бир кыйла өзгөрүүгө учураган. Ошондой болсо да айрым сөздөрдү көрсөтүүгө болот.

Даңк < кыт. жаңжаң+ «конг, коңгуроо, угулуу», чү<кыт. «башкаруу» (малды айдаганда) чычаң+да.

Чыбык<кыт. чжибу – «чырпык, таякча»

Жалаа<кыт. чжа «алдоо, калп».

Шуй < кыт. суу

Дүң < кыт. дунь «жалпысынан», жүн <кыт. жун «түк, өсүндү».

Фонетикалык структурасы жагынан алганда кытай тилинен оошкон сөздөр Г, СГ, ГС, СГС, [С] ГСС тибинде болгон.

Кыргыз тилиндеги кытай лексикасынын изи тарыхый маалыматтарга караганда, байыркы түрк элдери Борбордук Азияда жашап турганда Улуу Жибек жолу аркылуу кытай эли менен ар кандай экономикалык, маданий, саясий байланышта болгон мезгилге таандык. Натыйжада, кытай тилинен түрк тилдерине чоң, жамбы, чы сыяктуу сөздөр өткөн. Аталган мисалдардын ичинен –чы формасы бүгүнкү күндө кесипти билдирүүчү мүчө катары көп жолугат жана өзүнчө лексикалык бирдик катары колдонулбайт. Ал эми чоң болсо түрк тилдеринин ичинен кыргыз жана уйгур тилдеринде гана кезигет. Алтын маанисиндеги жамбы сөзү жөнүндө окумуштуулардын арасында ар түрдүү пикирлер бар, мисалы, илимпоз А.Бороновдун байкоосуна караганда, бул сөз, ага байланыштуу антропоним кытай тилинен (монгол тилине, анан түрк тилдерине (ошонун ичинде кыргыз тилине) өткөн.

Ошондой эле кыргыз лексикасынын курамына кытай тилинен өткөн дотай (Шинжанда – Синьцзянда округдун – чөлкөмдүн начальниги, губернатору, Юдахин, 1965, 197-б.), жың (азыркы биздин алты граммга барабар тараза салмагы, Юдахин, 1965, 283-б.), канжа (тамеки тартуучу түтүк: канжа тарт, Юдахин, 1965, 339-б.), Улуу («ажыдаар» айбанат циклиндеги 12 жылдын – 5-жылынын аты, Юдахин, 1965, -275-б. жыл I 2), шаң («улууулук салтанаттуулук, мактоо, мактоочулук», Юдахин, 1965, 900-б.), шаң I-I; (кымбат баалуу кездеменин аты, Юдахин, 1965, 900-б. шаң III), шаңыя (Шинжанда – Синьцзянда отурукташкан мусулман калктарынын арасында башчы – старшина маанисинде, Юдахин, 1965, 901-б.), ыламчук (орус тили аркылуу өткөн нанбук – «кездеме» деген сөздөн, Юдахин, 1965, 929-б.) деген сөздөр

бар.

А.Токомбаевдин «Таң алдында», «Кандуу жылдар» чыгармасында төмөндөгүдөй кытай сөздөрү учурайт:

Төлөктүн күнү тууган, адам сатат,

Шаңыя, доотайына жүзү жарык...

...Алыкул Үрүмчүгө кетти дегин,

Доотайга билдирем деп элдин жайын.

Жана дагы кыргыз тилине санскрит тилинен *арашан, чоро //жоро, бакшы, бодо*; Тибет тилинен *ылама* (лама, *топоз, бозо* сөздөрү да ошол тилден өткөн болушу ыктымал); дунган тилинен *ашлямфу, лагман, кокоза, чанжы* сөздөрү оошкон.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ МОНГОЛ ТИЛДЕРИНЕН ӨТКӨН ЛЕКСИКАЛЫК КАТМАР

Тарыхый көз караш менен алганда (Рамстед Г.И., Баскаков Н.А. ж.б. окумуштуулардын пикирине караганда) монгол тилдери менен түрк тилдери алыскы тектеш тилдеринен болуп саналат.

Муну түрк-монгол тилдериндеги (ошонун ичинде кыргыз тилиндеги) окшош сөздүк фонду далилдейт. Аталган тилдердеги сөздүк окшоштуктар түп жана уңгу сөздөрдөн да байкалат. Мисалы, *аяк, аймак, бараан, тулга, талкуу, унаа, шыралжын, сала, келегей, каалга, дүлөй, белек, топчу, керээз, кылжыр, таар, босого, кыргоол, кулан* ж.б.

Түрк жана монгол тилдериндеги окшоштуктарды окумуштуулар да өз ара башкача түшүндүрүшөт: кээ бирөөлөрү түрк-монгол лексикасындагы окшоштукту тектештик белгиси катары карашат; башка бирөөлөрү монгол тилдеринен оошкон белги катары санашат. Биз кийинки көз карашты жактайбыз (демек, айрым учурда өзүбүзгө өзүбүз каршы чыккан да болобуз, чындыгында, бул окуу процессинин логикалык жалгашмасы).

Ошентип, биз «Кыргыз тилиндеги монгол лексикасынын катмары» дегенде түрк-монгол тилдеринин ортосундагы тарыхый жалпылыктан кийинки доорлордогу кыргыз тилиндеги «нагыз монголизмдерди» түшүнөбүз жана ушул багытка көбүрөөк көңүл бөлөбүз.

Кыргыз тилиндеги монгол тилинен кабыл алынган лексикалык катмарларды Б.М.Юнусалиев бир топ терең изилдеген. Ошондой эле бул багытта И.А.Батмановдун, С.Сыдыковдун, Ж.Мамытовдун жана башкалардын эмгектери бар. Аталган окумуштуулардын, айрыкча, Б.М.Юнусалиевдин пикирине караганда, кыргыз тилиндеги монгол лексикасы, ар кандай доорлордо, ар кандай региондордо, ар кандай шартта оошкон.

Монгол тилдеринен лексикалык оошуулардын негизги мүнөздүү бир белгиси мал-чарбачылыгына, анын азыктарына жана жүндөн, териден жасалган буюмдарга байланыштуу сөздөр. Мисалы, *кунаажын, мегежин, шыралжын, таар, шилең, төрбөлжүн*.

Дагы экинчи өзгөчөлүк – мурунтан элде колдонулуп келе жаткан төл сөздөргө маанилеш (синонимдеш) бир топ сөздөрдүн оошуп келип, активдүү

колдонулушу. Мисалы, эшик – каалга, тоскоол - кедерге, көп - арбын, баштык – торбо, таңылчак - бокчо, жалчы - малай, шорпо - шилең ж.б.

Кыргыз тилиндеги монгол лексикасы тууралуу сөз болгондо жергебиздеги топонимдерге жана антропонимдерге көңүл буруу зарыл. Мисалга топонимдер үчүн *Боом* (монг. «капчыгай»), *Улакол* (монг. ула «кызыл»+кол «суу»= «Кызыл суу»), *Аламүдүн* (монг. ала «тоо»+мед (он)+«токой»), Ж.Мукамбаевдин пикири боюнча: (Ахматов Т., Мукамбаев Ж., 1978, 128-б.). *Корумду*, *Даркан* деген жөнөкөй топонимдер жана *Баш-Нура*, *Орто-Нура* (мында нура монг. «көл, суу» маанисинде, Нура сөзү (жана топонимдер ушул кезде Алайдан, Нарындан учуратабыз), *Көкөмерен* (монг. мерен «суу, дарыя») деген татаал жер-суу аттары учурайт.

Ушундай эле көрүнүш адам аттарынан-антропонимдерден да байкалат, тактап айтканда, кыргыз (антропонимиясында) чыгыш теги боюнча монгол тилдери менен байланышкан төмөндөгүдөй адам аттары учурайт: кыргызча *Баатыр* (<монг. батыр «богатырь»), кырг. *Мерген* (<монг. мэргэн «меткий»), кырг. *Темир* (<монг. тумур «железный»), кырг. *Чолпон* (<монг. Цолмон «Венера»), кырг. *Баян* (<монг. Баян «богатый»), кырг. *Долдой* (<монг. Долдой «болтун, говорун, пустомеля»), кырг. *Теке* (<монг. Техэ «козел»), кырг. *Ногой* (<монг. Нохой «собака»), кырг. *Мадай* // *Матай* (<монг. Мадай «прямой, несгибающийся») ж.б. Келтирилген мисалдардай дагы ушул сыяктуу онимдер жалаң гана ушул турушунда эле эмес алар дагы көптөгөн татаал аттардын компоненти болуп да катышат. Мисалы, *Ногойбай*, *Ногойбек*, *Бектемир*, *Темирбек*, *Байбаатыр*, *Баатыралы* ж.б.

Болжол менен мындай кабыл алуулар X-XV кылымдардын аралыгында (балким андан да мурда) болушу ыктымал.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ПЕРС (ИРАН, ТАЖИК), АРАП ТИЛДЕРИНЕН ООШКОН ЛЕКСИКАЛЫК КАТМАР

Эгерде кытай тилинен оошкон сөздөр кыргыз тилинде бирин-серин гана болуп саналса, монгол лексикасынын катмары ага салыштырмалуу, арбын. Ал эми иран тилдеринен келген лексикалык катмар (жогорудагы аталган эки катмарга караганда) бир кыйла көп жана тематикалык жагынан ар түрдүү, ошондой эле эне тилде сөз жасоого активдүү катышат.

Кыргыздардын иранча (башка илимий адабияттарда фарсча, персче, орус илимий адабияттарда персидский) сүйлөгөн элдер менен болгон карым-катышы, болжол менен VI кылымга туура келет. Бирок иран-тажик сөздөрүнүн кабыл алышын окумуштуулар XVI кылымдан баштап эсептешет, себеби бул мезгилде кыргыз уруулары Фергана, Памир, Гисар аймактарынан кеңири орун алып, байырлашып, иран тилинде сүйлөгөн тажик калкы менен тикеден-тике байланыш жасайт. Азыркы күндө да иран-тажик тилдеринен сөздөрдүн оошуу процесси уланууда. (Салыштырыңыз, Тажикстандагы кыргыздардын иран тилдү калкка жанаша, аралаш жашашы).

Иран сөздөрү кыргыз тилине төмөндөгүдөй жолдор менен өткөн:

1. Кыргыздардын тажиктер менен тикеден-тике байланышы аркылуу;

2. Орто Азиядагы башка элдер (өзбектер, уйгурлар) аркылуу;

3. Тажикче китеп окуй алган сабаттуу кишилер аркылуу.

Ошентип, иран тилдеринен кирген сөздөрдү колдонуш сферасына (тармагына) карай мындайча топторго бөлүштүрөбүз.

а) соода-сатыкка, коммерциялык жагдайга байланыштуу сөздөр: соода, баа, нарк, баа (акча), тараза, пайда, базар ж.б.;

б) курулуш терминдери: дубал, ылай, терезе, такта, уста, устакана, чатыр, шып, мык, устун ж.б.;

в) бакчачылыкка байланыштуу сөздөр: дарбыз, коон, бадыраң, пияз, шалгам, түрп, анделек, анар, алмурут ж.б.;

г) эгинчиликке жана техникалык өсүмдүктөргө байланыштуу терминдер: дан, пахта, жүгөрү, күрүч, зыгыр, мурч, калемпир, беде ж.б.;

д) календарлык сөздөр: жекшемби, дүйшөмбү, шейшемби, шаршенби, бейшемби, ишенби, нооруз, бешим ж.б.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АРАП ЛЕКСИКАСЫНЫН КАТМАРЫ

Кыргыздардын арабдар менен тикеден-тике мамиледе болгондугу жөнүндө тарыхта маалыматтар жок. Демек, араб тилинин таасири кыргыздарга түз арабдардын өздөрү аркылуу эмес, алардын таасирин VIII кылымдан бери көрүп келе жаткан согдулар (кийинчирээкте – тажиктер, уйгурлар, өзбектер, татарлар, казактар ж.б.) аркылуу тийген. Ошол себептен болуш керек, кыргыз тилинде учураган араб сөздөрүнүн бардыгы аталган тилдерде кезигет.

Кыргыз элинин Борбордук Азиядан Борбордук Тянь-Шанга – Теңир -Тоого оошуп келиши менен коңшу элдер аркылуу ислам дини кыргыздардын арасына тарай баштайт. Мунун өзү кыргыз тилине араб лексикасынын тарашына түрткү болот. Ушул жерде таанымал аалымдарыбыз, залкар инсандарыбыз Махмуд Кашкары, Жусуп Баласагындын олуттуу таасирин да эстен чыгарбашыбыз керек.

Арап тилинен кыргыз тилине өткөн сөздөрдү негизинен төмөнкү топторго бөлүүгө болот:

1. Ислам (же мусулман) динине байланыштуу сөздөр: дин, калга, иман, казы, садага, кураң, бата, келме, дуба, жаназа, битир, шайтан, сыйкыр, жин, арбак, ант, намаз, Мекке, Медина ж.б.

2. Абстрактуу түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр: айла, ал, акыйкат, азап, бала (же балээ), баам, дүйнө, далил, зээн, кайрат, касиет, куса, калп, максат, милдет, тарбия, табият, убайым, убада, укук ж.б.

3. Илимге, сабаттуулукка, маданиятка байланыштуу түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр: маданият, укук, урмат, алиппе, арип, адабият, кат, китеп, мектеп, мугалим, нуска, сабат, таалим, эсеп ж.б.

4. Буюмдардын, нерселердин, көрүнүштөрдүн аттарын туюнткан сөздөр: аба, аспап, набат, шекер, сунура, шам, саат, седеп, шамал, нөшөр ж.б.

5. Коомдук саясий түшүнүктөргө байланыштуу терминдер: мамлекет, мекеме, милдет, арыз, коом, саясат ж.б.

6. Мезгилдик – мейкиндикке байланыштуу сөздөр: убакыт, жума, тарап

ж.б.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СЛАВЯН ТИЛДЕРИНИН ЛЕКСИКАЛЫК КАТМАРЫ

Кыргызстан менен Россиянын ортосунда байланыш XVIII кылымдын экинчи жарымынан башталат. 1861-жылдын башынан кыргыз жергесине орустар аз-аздан көчүп келишет. Натыйжада, кыргыз тилине орус сөздөрү өтө баштайт жана бул процесс бүгүнкү күндө да уланууда. Ошентип, орус тилинен өткөн сөздөр тарыхый жактан: 1) Октябрь социалистик революциясына чейинки жана 2) Октябрь социалисттик революциясынан кийинки болуп эки топко бөлүнөт.

Октябрь социалисттик революциясына чейинки кабыл алынган орус сөздөрүн тематикалык жактан төмөндөгүдөй топторго ажыратабыз:

1. Башкаруу ишине, административдик абалга карата: ачаңдик (<орус. начальник), сот (<орус. суд), бесир (<орус. писарь), губурнадыр (<орус. губернатор), болуш (<орус. волосить), ойоз (<орус. уезд) ж.б.

2. Дыйканчылыкка, илим менен мадандыкка байланыштуу сөздөр: саржан (<орус. саржень), бричке (<орус. бричка), кезит // гезит (<орус. газета), соко (<орус. соха).

3. Үй тиричилигине, үй буюмдарына байланыштуу сөздөр: көлөч (<орус. галоши, калош), бөз (<орус. бязь), бөлкө (<орус. булка), ширенке (<орус. серники), керебет (<орус. кровать), самоор (орус. самоварь) ж.б.

Бул мезгилдеги ошкон сөздөр сан жагынан да, таралышы жагынан да чектелүү болгон жана кыргыз тилинин орфоэпиялык законуна толук баш ийген.

Октябрь социалисттик революциясынан кийин кабыл алынган орус сөздөрү өздөштүрүлүш мүнөзү, кабыл алуу темпи, көлөмү жана колдонулуш тармагы менен тематикасы боюнча ар түрдүү: революция, социализм, коммунизм, совет, коммунист, комсомол, совхоз, колхоз, пионер, трактор, космос, компьютер, электроника ж.б.

Тарыхый шартка жараша кыргыз адамдарынын кулакка тартылып, Украинага сүргүнгө айдалышы, ошого жараша ар кандай байланыштар украин сөздөрүнүн көп жана ыкчам таралышын шарттаган.

КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ ДҮЙНӨ ТИЛДЕРИНЕН ӨТКӨН ЛЕКСИКА

Кыргыз тилиндеги интернационалдык (же эл аралык) терминдер көп. Алар илим-билимдин, техниканын, маданияттын, экономиканын өсүшүнө байланыштуу кабыл алынган жана алар бүгүнкү күндө лексикабызда, турмушубузда кеңири колдонулуп жатат. Мисалга ала турган болсок, теннис, волейбол, футбол сыяктуу сөздөр англис тилинен өткөн. Ошондой эле терминдер немец (бухгалтер, фартук), француз (сезон, балет, киоск, ресторан), грек, латын (геология, теория, фонетика) жана башка тилдерден өткөн. Мындай лингвистикалык жагымдуу жагдай азыркы мезгилде да уланууда.

Ошентип, кыргыз тилиндеги сөздөр теги жагынан бир кылка эмес. Алар:

1. Төл сөздөр - өтө байыркы – уютку катмарлар.
2. Өздөштүрүлгөн сөздөр – кийинки катмарлар.
3. Ал эми структуралык жагынан алганда татаал көрүнүштөгү сөздөр, лексемалар болуп бөлүнөт, тактап айтканда, морфологиялык түзүлүшү боюнча ар түрдүүчө айкаштагы элементтерден турган сөздөр, алар төмөндөгүчө мүнөздөлөт:
 - а) байыркы сөздөр же алгачкы уңгулар;
 - б) татаал лексемалар – маанисинен ажыраган сенек уңгулар;
 - в) туруктуу айкаш түрүндөгү лексемалар;
 - г) түзүлүшү жагынан жиктөөгө кыйынчылык туулган түзүлүштөгү сөздөр;
 - д) алгачкы семантикасы сакталбай, жаңы мааниде колдонулуп жаткан сөздөр;
 - е) маанилери таптакыр жакындашпаган – сырткы окшоштуктан пайда болгон омонимдер;
 - ж) мааниси окшошуп - өздөрү теги жагынан ажырым сөздөр - синонимдер ж.б.

Ошентип, сөздөр – тилдин тарыхый өсүшүнүн жыйынтыгы, көрсөткүчү, продукциясы, б.а., ар бири лингвистиканын тарыхынын күзгүсү.

Тил өзүнүн ээсин – элдин (улуттун, уруунун) тарыхый өнүгүшү менен тыгыз байланышта жашагандыктан, анын сөздүк составында ошол тарыхый өнүгүштүн кырдаалдары сөзсүз чагылдырылат, из калтырылат.

Ар түрдүү тилдерде сүйлөгөн элдердин өз ара карым-катнаштарынын натыйжасында башка тилдерден ошкон сөздөр (ошондой эле элементтер) аларды өздөштүргөн (же кабыл алган) тилдин фонетикалык (сейрек морфологиялык) эрежелерине баш ийип, анын грамматикалык кызматчы каражаттары менен айкалышып, табигый өз сөз байлыктарындай эле муктаждыкка жараша кызмат аткара берет.

5-көнүгүү. Сөздөрдү, терминдерди кабыл алынганы боюнча талдоо жүргүзгүлө

АК-ТАЛААЛЫК АЛП

«Биз сөз кылалы деген алп Жеңишбек Ырайымбай уулу 1979-жылы 9-майда Улуу Ата мекендик жеңиш күнү төрөлгөн. Ушул тапта Жеңишбектин боюнун узундугу 2 м.36 см., салмагы – 135 кг. Азыркы мезгилдеги Орто Азиядагы эң узун киши. Дүйнө жүзүндөгү миллиарддаган адамдардын ичинен бешинчи же алтынчы орунда турган узун инсан. Бул - биз үчүн сыймык. Биздин байкашыбызча, бир жүз жылдыкта, кыргыз элинде Кожомкул алп – Кааба уулу менен ушул Жеңишбек Ырайымбай уулу жарык дүйнөгө келиптир.

Өткөн кылымдын орто чендеринде жашап өткөн суусамырлык Кожомкул өз доорунун белгилүү алпы-балбаны, таанымал инсан катары чоң аброй менен атагы бүтүндөй кыргыздын түндүк-түштүгүнө, казак, өзбек элине, а түгүл кең аймактуу орус калкына таанымал болуп, армансыз жашап өтүптүр»... («Эркин тоо», 2009, 1-декабрь, 11-бет).

ЭТИМОЛОГИЯ

Этимология – эне тилдеги сөздөрдүн, морфемалардын пайда болушун, тарыхын (келип чыгышын), тегин изилдейт, ошондой эле ал эне тилдеги сөздөрдүн башка тилдердеги сөздөр менен чыгышы жагынан болгон катышын да иликтейт.

Сөзгө, морфемага (мүчөгө) теги жагынан талдоо жүргүзүү иши өтө татаал жана көп кырдуу проблема, анткени бул же тигил сөздүн, морфеманын пайда болушун, калыптанышын түшүндүрүү, иликтөө үчүн тилдин, элдин тарыхына, бүгүнкү абалына, маданий-экономикалык факторлорго кайрылууга туура келет.

Өз кезегинде тилдин тарыхы, элдин тарыхы дегендин өзү – узак мезгилди кучагына камтып, өтө татаал жана улам акырындык менен өнүгүп, калыптанып турган система, тилдин универсалдык мыйзамдары менен байланышкан процесс.

Бул же тигил сөзгө, морфемага этимологиялык изилдөө жүргүзүү үчүн ошол материалы тандалып жаткан тилдин (айталы, кыргыз тилинин) тарыхын, фонетика-морфологиялык (фонологиялык) структурасын, системасын жана алардын эволюциялык мыйзамын билүү зарыл. Демек, бул же тигил сөзгө, морфемага этимологиялык илик жүргүзүү үчүн чоң лингвистикалык даярдык жана көп жактуу илимий база болуу керек, ошондой эле окумуштууну лингвистикалык фантазия (кыялдануу) коштоп турушу абзел.

Этимологиянын эки түрү бар: элдик (же жалган) этимология жана илимий этимология.

Элдик (же жалган) этимология деп тилдин ички закондоруна, лексика-семантикалык реалдуу абалга таянбастан туруп, тыбыштык (сырткы) форманын негизинде божомолдоолорго, ар кандай уламыштарга, санжыраларга же интуицияга негизделип түшүндүрүүгө жасалган аракетти айтабыз. Мындайча этимологиялык илик жүргүзүү көпчүлүк учурда чындыкка туура келбегендиктен, ал жалган этимология деп айтылат. Мисалы,

Жети - Өгүз, Ош (Өш),

Ысык-Көл, Эне- Сай (Ээн-Сай),

Кыргыз, Камчатка, Тору-Айгыр, Кочкор.

Апиче (апа - эже).

Оңгор (бут кийимди оңгор), салышт.: *Жунгар, Хунгар, Лянгар*. Жогорудагы мисалдарды жөнөкөй тил менен түшүндүрүү.

Илимий этимология салыштырма-тарыхый маалыматтарга, илимий негизге, байланышы айкын фактыларга таянып жүргүзүлөт.

Сөзгө илимий этимология жүргүзүү үчүн биринчи кезекте ага фонетикалык (тыбыштык), лексикалык (семантикалык), грамматикалык талдоо жүргүзүлөт. Анан салыштырма-тарыхый метод колдонулат. Мындай маалыматтар бир тилдин ички даректери, тектеш жана тектеш эмес (бирок тарыхый-маданий жактан байланышы, катышы бар) тилдердин фактылары менен салыштырылат. Мисалга,

Бөбөк – бөжөк – бөлтүрүк – бөкчөйүү – бөк (түшүү);

Бөлмө - бөлчөк – бөл – бөтөн – бөлө - бөлөк. Бул мисалдардагы бө - элементине көңүл бөлсөк, андагы бө - бөлүк, чакан (олчойгон эмес) деген мааниде керектелип жатат.

Быйыл ← бул жыл ← бул + йыл;

Бүгүн ← бул күн ← бу + күн → бүгүн;

Кыс+сык – метатеза компоненттүү этимология;

Тегерек – төгөрөк – тоголок – томолок;

Орусча ряд → кыргызча ирет;

Кум шекер ← шекер ↔ сахар → Сахара чөлү. Окурман өзү ой жүгүртүп, Арабия өлкөсүндөгү ушундай аталыштагы чөл менен байланыштыра кароого багыттайбыз жана Иллич-Свточтын, К.Сейдакматовдун «Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгүн» (1988), И.Абдувалиевдин «Этимология жана лексикография» (2007), Б.Ө.Орузбаеванын “Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгүнө материалдар”(2010) деген эмгектерди кароого сунуштайбыз.

Этимологиялык изилдөө ишиндеги эң орчундуу аракеттердин бири сөздүн уңгусун (этимонун) таап, анын азыркы кездеги колдонулуп жүргөн сөздөр менен байланышын аныктоо маселеси. Бул багытта төмөндөгү мисалдарга токтолобуз: эгиз – эки, көз - көр (көңдөй), уйку – укта – уйкаш – уюл – уютку – уюш (тур) – уюм – ук; ысык – ытык – ыдык – ызык – ыйык (Ысык-Көл, Ысык-Ата, Кыргыз-Ата), Сүлүктү ← Сүлүк + ты.

Илимий этимологияга бир нече жөнөкөй чечмеленген мисалдар:

Көгүчкөн ← (көктү карай учкан куш) ← көк+уч+кан, мында эки үндүүнүн ортосунда [к] тыбышы [г] тыбышына өттү; үндөштүк мыйзамынын негизинде [ө] тыбышынын таасиринде [у] тыбышы [ү] тыбышына өттү. Натыйжада көгүч болду, андан кийин кан элементиндеги [а] тыбышы – сөздүн мурдагы башындагы [ө, ү] көгүч тыбыштарынын таасиринде [ө] гө өттү да, эриндүү, ичке үндүүлөрдүн таасиринде: көгүчкөн болду. Бул жерде бир нече фонетика – морфологиялык мыйзам аракети болду.

Ыштан ← ич+тон: бул жерде [т] тыбышынын таасири менен [ч] тыбышы [ш] тыбышына өттү. Тон деген сөздөгү [о] тыбышы [а] тыбышына өттү да, ошол өткөн [а] тыбышы ич деген сөздөгү [и] тыбышын [ы] тыбышына өткөрдү. Натыйжада – үндүү жана үнсүз тыбыштардын комбинаторлордук (кошулма-жалгашма) мыйзамдарынын алкагында ыштан деген жаңы сөз пайда болду.

Белес ← деген сөз: бел (ашуу) + аш (ашуу) деген синоним сөздөрдүн, географиялык-координант түшүнүктөрдүн негизги алкагында жаралды.

Этимологияга дагы мисалдар:

Байбиче//апче//эже//эпчи//бичик//бычмачы (аял заты тууралуу сөз болуп жатат).

Аба//Обо//авиа (айлананы курчап турган аба агымы – массасы жөнүндө сөз болуп жатат).

Кулач//кол ач (колуңду ач; элдик эски ченем).

Орус тили менен кыргыз тилинен салыштырмалуу мисалдар:

Кыргызча *сеп* – орусча *сеять*.

Кыргызча *мурун* (мурду) – орусча *морд*.

Шумер деген сөздүн этимологиясы түпкү теги абдан кызыктуу, тактап айтканда, *шу*→(байыркы түрк тилдеринде: *суу+мер* (мурен), монгол тилдеринде: - суу, чечмелеп айтканда: суу (түркчө)+мурен (монголчо) «суу». Мындай семантикалык редупликалык (H²O+ H²O) лексиканын (айрыкча ономастикалык алкакта) дүйнөлүк лингвистикада, ономастикада арбын учурайт. «Манас» эпосунда Шумер тоо деген ороним кездешет. Талдоого алынган мисалга үндөш.

Бир тилдеги (айрым мааниси же формасы) учурда кызыгууну жараткан сөздөрдүн пайда болушуна көңүл бурулуп жазылган эмгек. Ал мазмуну жагынан тарыхый-салыштырма сөздүккө жакын болуп, студенттин лингвистикалык билимин тереңденишине жана чың болушун шарттайт. Бул эмгек филологиялык сөздүктөрдүн ичинен өтө татаалы, бирок абдан баалуу болуп саналат. Буга К.Сейдакматовдун «Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү» (Фрунзе, «Илим»1988,335 б.) мисал болот.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

Фразеология гректин < phraseos- “айтылыш” + logos – “окуу, илим” деген сөздөрүнөн алынган, б.а., нускалуу сөздөр, алардын курамы, мааниси, колдонулушу тууралуу лексикология илиминин бир тармагы.

Фразеологизмдер эркин сөз айкашынан төмөнкү белгилери менен айырмаланат:

1. Курамы боюнча 2 (эки) же андан ашык сөздөрдөн турат;
2. Курамындагы сөздөрдүн орун-тартиби, синтаксистик байланышы жагынан дээрлик туруктуу болот;
3. Курамындагы бардык сөздөр (ал сөздөрдүн семантикалык суммасы) өтмө мааниде колдонулуп, ойдун көркөм (образдуу) болушун шарттайт.
4. Жеке сөз сыяктуу бир гана денотатты туюнтуп, сүйлөмдө анын бир мүчөсүнүн милдетин аткарат.
5. Синтаксистик объектиси эмес, толук маанилүү сөз түрүндө лексикологиялык категория катары каралат.

Алгач негизинен илимий жана алфавиттик принципте жамаат түзгөн “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү” Б., 1980, 18,5 (он сегиз бүтүн ондон беш) басма табак көлөмүндө 2000 (эки миң) нускада “Илим” басмасынан жарык көргөн.

Ж. Осмонова, К. Коңкобаев, Ш. Жапаровдор түзүшкөн “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү” (Б.,2001,519 бет- 65 (алтамыш беш) басма табак көлөмүндө 1000 (бир миң) нускада Кыргыз-түрк “Манас” университетинде басылып чыккан. Ага 7980 (жети миң тогуз жүз сексен) фразеологизм камтылган. Аталган эмгек Кыргыз ССР Илимдер академиясынын, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын азыркы Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун “Лексикология жана лексикография” секторунда/бөлүмүндө даярдалган. Китеп академиялык фразеологиялык сөздүк

деп аталат да, ушул багыттагы эмгектердин жаралышына, фразеолог-илимий кадрлардын калыптанышына чоң роль ойнойт.

ТЕРМИНОЛОГИЯ

Илим-билимдин, өндүрүштүн, турмуштун бул же тигил тармагында так (такталган) түшүнүктү туюндуруу, билдирүү үчүн керектелген сөз (же татаал сөздөр) **термин** деп аталат. Ал латынча < terminus – “чек, ажыратып-аныктоо” деген сөзүнөн алынган.

Академик Б.Ө.Орузбаеванын (“Кыргыз терминологиясы”, 1983, 3-б.) аныктамасы боюнча: “Термин – илимдеги түшүнүктөрдүн *паспорту*. Тигил же бул түшүнүк бир сөз менен канчалык так, кыска берилип, тигил же бул сөздүн жардамы менен өзүнүн атоосун тапса, аны түшүндүрүүгө да, экинчи түшүнүктөн айырмалоого да жеңилдик туулат. Термин бул касиети илим үчүн, анын эрежелерин, закондорун, аныктамаларын бири-биринен айырмалап атоодо өтө зарыл. Ошентип, 1) **терминология** – терминдер жөнүндөгү илим, тил илиминин бир бөлүгү; 2) лексиканын терминдерди камтыган бөлүгү”.

Термин – түшүнүктөрдүн ситемасы, жыйындысы, атайын алынган сөз.

Термин да, сөз да бул же тигил нерсенин (заттын), түшүнүктүн атын атайт, бирок термин полисемиялуулукка, эмоциялуулукка, ички уйгу-туйгулукка ээ болбойт.

Сөз маанилери катып калган сенек көрүнүш эмес, алардын өнүгүп-өзгөрүшү денотаттын (же заттын) табиятына байланыштуу эволюциялык абалда болот, ушундан улам сөздүк номинация өзгөрө бербестен, сөздүн маанисинде жылыш жаралат. Демек, илимий-техникалык, маданий, саясий ж.б. өзгөрүүлөр лексикага таасир этип, сөздүк корду байытат да, семантикалык системаны кыймылга келтирет. Ошондон улам терминологиялык лексика да өзгөрүүлөргө дуушарланат. Өз кезегинде бул жылыш лексиканын лексикологиялык, семасиологиялык, терминологиялык изилдөөлөрдүн багыттарына түрткү болот.

Терминдер өтө сейрек илимий тармактар (багыттар) аралык көрүнүшкө да ээ болот: (*муун* – биологияда, тил илиминде; *морфология* – лингвистикада, медицинада; *стиль* – тил илиминде, өнөр жайда ж.б.).

Терминдерди изилдеп (жаралуу жолдорун, семантикалык-функциясын аныктап) алардын системалуу болушуна өбөлгө түзгөн – **терминология**.

Терминдерден бир аз айырмаланып жана ошол эле учурда жалгашып турган көрүнүш – кесиптик лексика (же элдик терминдер). Ал (алар) кесипчиликке карата да элдик кесип-өнөр менен байланыштагы лексикалык катмар. Мисалга, *жибекчиликке, кызылчачылыкка, тамекичиликке, зергер/устачылыкка, ат жабдыктарына* байланыштуу сөздөрдү алсак болот.

6-көнүгүү. Терминдер жана элдик терминдерге ылайык пайдалангыла, машыгуу өткөргүлө.

“Кыргыз эли даңктуу уулунан ажырады”

(КРнын мурдагы Президенти Курманбек Бакиевдин телекөрсөтүү аркылуу кайрылуусу “Да Кыргызстан”, 2009,-№9,-04-б.).

“Урматтуу мекендештер!

Кымбаттуу кыргызстандыктар!

Кыргызстандын эли, дүйнөлүк маданий жана адабий коомчулук оор жана орду толгус жоготууга учурады. Анчалык узакка созулбаган оорудан кийин – 80 жаш курагында кыргыз элинин чыгаан уулу, Эл жазуучусу, Кыргыз Республикасынын Баатыры Чыңгыз Төрөкулович Айтматов дүйнөдөн кайтты.

Бул күндөрү анын кайталангыс талантын сыйлаган миллиондогон адамдар биз менен кошо аза күтүүдө. Улуу жазуучунун жаркын элесине баш ийип, таазим кылышууда.

Эки ай мурда эле Чыңгыз Төрөкулович экөөбүз жолугушуп, келечек пландар, мааракелик иш-чаралар жөнүндө пикир алышкан элек.

Ал алдыда аткарчу чыгармачылык пландары көп экендигин айтып, бөлүшүп олтурган болчу Чыңгыз Төрөкулович дагы да бизди-адамдарды жакшылыкка жана адамгерчиликке жетелеген жаңы чыгармалары тынчтыкка жана жаратмандыкка багытталган ишмердүүлүгү, туулган жерге, элге, Ата журтка болгон үлгү болоорлук сүйүүсү менен кубандырып жүрө берсе болот эле.

Тилекке каршы, шум ажал өз элинин даңктуу, дүйнөлүк масштабдагы гуманисти жана ойчулду арабыздан мезгилсиз алып кетти”...

ОНОМАСТИКА

Ономастика – энчилүү аттардын (аталыштардын) пайда болушу, калыптанышы, жашап жатышы – аткарган кызматы (функциясы) менен байланышкан лексикологиялык да, лексикографиялык да тармак. Илимпоздордун бир тобу ономастиканы өзүнчө бөлүп атайын карашса, башкалары лексикология менен лексикографиянын ажырагыс бир бөлүгү катары карашат (изилдешет). Бардык учурда тең анын маанилүүлүгү сакталат.

Ономастика илимине дүйнөдө Чыгыш окумуштуулары алгачкылардан болуп жана философиялык, психологиялык өңүттөн кызыгышкан. Өз кезегинде мындай жагдай азыркы ономастиканын түптөлүшүнө түрткү болгон, кошумчалап айтканда, XX кылымдын 30-жылдары; 1930-жылы Биринчи Эл аралык ономастикалык конгресс Франция мамлекетинде окумуштуу А. Дозанын демилгеси менен өтөт. 1949-жылы Белгияда Эл аралык ономастикалык комитет уюшулат. 1950-жылы ЮНЕСКОнун алдында “Онома”(Onoma) деген журнал уюшулат. Ошол мезгилде СССРде – коомдук илимдер боюнча “Ономастика”: (Указатель литературы – 1976-1980) – М.,1984, 226 б.) деген библиографиялык-информациялык эмгек жарык көрөт. Ал ономастика боюнча библиографиялык маалыматтарды мезгил-мезгил

менен жарыялап турат.

Ш. Жапаров 1984-жылы 13-17-августа Германиянын Лейпциг шаарында өткөн XV Эл аралык ономастикалык конгресске катышып, “Кыргыз адам аттарындагы уйкаштык” деген темада доклад жасаган. Мына ушул доклады аталган журналга басылып чыккан.

Ономастикада олуттуу жана ар дайыма актуалдуу болуп келген маселелердин бири – о н и м и з а ц и я а г а байланыштуу коюлган аталышты алмаштыруу (же башкача ат берүү - которуу) аракети. Мунун өзүндө чоң саясий мааниси (жана ааламдаштыруу аракети) да бар.

1986-жылы Бишкекте (мурдагы Фрунзеде) I Эл аралык Түрк ономастикасы боюнча конгресс болуп өткөн. Аны В.А. Никонов, С.Өмүрзаков (С. Умурзаков), Б.Ө. Орузбаева, К. Коңкобаев, Ш. Жапаров, А. Осмонов сыяктуу окумуштуулар уюштурушкан.

XX кылымдын 80-90-жылдары Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясында (Тил илими институтунда) “Ономастика” сектору ачылып иштеген.

Ар бир төрт жылда дүйнөнүн (ономастика илими жакшы өнүккөн мамлекеттин) бир шаарында Эл аралык ономастикалык конгресс өткөрүлөт. Ономастиканы жерди иштетүү маданияты, өнөр жай тармагынын жердин түшүмдүүлүгүн (асылдуулугун) арттыруу, экономикалык экология сыяктуу маселелер менен түздөн-түз да, кыйыр да байланыштуу карап, ага кызыгуу, түшүнүү менен мамиле жасалып, жаштардын патриоттуулук сезимин ойготуу, калыптандыруу аракеттери менен байланыштырууда.

Ономастиканын бүгүнкү күндөгү негизги - айрым тарамдары: топонимика (топонимия), антропонимика (антропонимия), гидронимика (гидронимия), этнонимика (этнонимия), теонимика (теонимия), ктематонимика (ктематония), астронимика (астронимия), зоонимика (зоонимия), эргонимика (эргонимия), фитонимика (фитонимия) ж.б.

Жогорудагы бөлүнүштөрдүн ичинен:

Топонимика (топонимия) – адамдардын, коомдун турмушундагы ээлеген орду менен түшүндүрүлүп, бүгүнкү күндө ага бөтөнчө көңүл бурулууда. Чек ара маселеси - өлкөлөр, мамлекеттер арасында ар дайыма актуалдуу жана курч маселелерден болгон жана болуп да жатат.

Антропонимика (антропонимия) – адамдардын аң-сезимине, коомдогу орду менен ролуна байланыштуу болгондуктан, бөтөнчө кылдаттыкта, максаттуу жана программалуу түрдө изилденүүдө. Натыйжасы тууралуу программалуу түрдө түшүндүрүлүүдө.

Антропонимикада энчилүү аттардын коюлушун жана аткарган кызматына карай: реалдуу (чыныгы) антропонимдер-ысымдар, поэтикалык (же көркөм-адабияттык) жана мифонимдик антропонимдер болуп бөлүнөт. Кыргыз антропонимикасында санжыралар, алардагы антропонимдер жана алардын мотиви (себеби) – номинациясы өзүнчө топту түзүп, илимий-теориялык жана тарыхый-этимологиялык кызыгууну жаратат.

Гидронимика (гидронимия) – суулардын (дарыялардын), көлдөрдүн (Ысык-Көл, Соңкөл (Соң-Көл), Чатыр-Көл, Ай-Көл, Кулун-Көл, Балыр-Көл

ж.б.), океандардын, ГЭСтердин, суу сактагычтардын (Орто-Токой, Папан, Төрт-Көл ж.б.), каналдардын (Чоң-Чүй, Абдыбешер, Ак-Тоок), көпүрөлөрдүн, артезиандардын/кудуктардын, бассейндердин ж.б. энчилүү аттарын үйрөтөт, изилдейт. Континентте (жер шаарында) суу маселесинин курчушуна (өз кезегинде аба ырайынын акырындап жылый башташына) байланыштуу айтылган тармакка айрыкча көңүл бурула башталууда жана эл аралык бөтөнчө кырдаал катары каралууда.

Этнонимика (этнонимия) – этникалык глобализация же чакан элдердин, уруулардын, уруулук топтордун чоң элдердин арасына сиңип кетүү коркунучу, кооптонуу жараткандыктан, бул тармакка тарыхчылар менен экологдор кызыгууда.

Ктематонимика (ктематония) – эл аралык аба жолу жана кургак жол менен болгон байланыштыруучу самолёттор (учактар, алардын түрлөрү), автомобилдер, алардын моделдери менен типтери, аларды чыгаруучу концерндердин аттарын үйрөтөт.

Астронимика (астронимия) – асмандагы жылдыздардын (планеталардын) аттарын, аларга жерде туруп эле, адамдар кандайча ат койгондугун (Чолпон: Кечки чолпон, Таңкы чолпон; Саманчынын жолу, Койчу жылдыз, Сары жылдыз, Жетиген, Алтын казык) изилдейт. Жылдыздар – (түрк элдеринде, анын ичинде кыргыздарда) түбөлүктүүлүктүн символу.

Зоонимика (зоонимия) (грекче <zoon – «жаныбар, жандуу») жаныбарлардын энчилүү аттары:

1) тулпарлардын, жорголордун аттары:

2) кыраан - [алгыр] куштардын: бүркүттөрдүн, шумкарлардын, туйгундардын аттары:

3) иттердин (Мойнок, Учар, Сакчы, Тарлан, Бөрүбасар), тайгандардын аттар.

Зоонимдерге байланыштуу энчилүү аттар, жогорудагы бөлүнүштөрдөн көрүнүп тургандай, негизинен накта улуттун өздүк турмушу – чарба-кесиби, менталитети менен байланышып, зоологиялык-экологиялык маданияты менен чырмалышкан.

Фитонимика (фитонимия, грекче phyton – «өсүмдүк») гүлдөрдүн, өсүмдүктөрдүн, букеттердин аттарын изилдейт.

Эргонимика (эргонимия) – мекемелердин, ишканалардын, уюмдардын, фабрикалардын, заводдордун, бирикмелердин, ЖОЖдордун, ООЖдордун, мектептердин энчилүү аттарын (аталыштарын), алардын коюлушуна назар салат да, учурдагы педагогикалык аракеттер менен айкалыштырат. Ошондой эле эс алуу жайларынын (пансионаттардын, ресторандардын) аттарына да саресеп салат.

Ал эми көчмөндөрдүн күргүштөгөн маданиятынын ордосу жайлоолордун, ошондой эле ашуулардын аттары (аталыштары) тууралуу илимде азырынча атайы сөз боло элек.

Жогорку окуу жайларынын – ЖОЖдордун, ООЖдордун аттары (энчилүү аталыштары), ошондой эле мектептердин аттары, аларга (бул же тигил инсандын атын берүү) аракети да өзүнчө ономастиканын тарамын кеңейтип,

олуттуу таралыштарын жаратууда, аларды илимий негизде, программалуу багытта окутууга түрткү болууда.

Кыргыз ономастикасын Никонов В.А., Умурзаков С. (Өмүрзаков С.), Орузбаева Б.Ө., Исаев Д., Жапаров Ш., Коңкобаев К., Матикеев К., Боронов А., Эшенкулов Т., Жапаров Н., Каратаев О., Эралиев З., Шамшиева М., Акматов Н., Сулайманова Л. ж.б. илимпоздор изилдешкен, алардын айрымдары бул багытта ушул кезде да натыйжалуу алектенүүдө. (Ономастикага байланыштуу эмгектерди (эмгегибиздин “Лексикография” бөлүмүнүн “Ономастикалык сөздүктөр” деген таралышын да караңыз)).

7-көнүгүү. Ономастиканын түрлөрү (тарамдары) боюнча ажыраткыла, бөлүштүргүлө, түшүндүргүлө.

1. *Бардыгынан барктуусу бай наамдын, Бабаиш Ата – бой тумары найманды.*
2. *Асыл, азиз уюткусу өзөктүн, Алтын-Бешик – алтын туусу кесектин.*
3. *Кадырлап калктын берген ысык баасы, Ноо-Сия каңдылардын визиткасы.*
4. *Козу-Баглан – сан суулардын мүрөгү, Абаттардын согуп турган жүрөгү.*
5. *Кур-Майдандын кереметтүү алкагы, Чапкылдыктын кымкап жээк калпагы.*
6. *Арзыттырып көөнүн бурган бүт жактын, Айгүл тоосу – атак-даңкы кыпчактын.*
7. *Жакындыкты сээп турган мээри – Көк-Дарыя нойгуттардын мөөрү.*
8. *Абыыр-Ата – ыйыктыктын өркөчү – Алай тоосу тейиттердин желеги.*
9. *Аруулуктун түк түгөнбөс кешиги, Катыраң-Тоо Бостондордун бешиги.*

Мисалдар Нууман Саадинин “Назым шиңгилдери” (Бишкек: “Сабыр”, 2003, 100-101-б.) деген китебинен алынды.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ

Лексикография жөнүндө жалпы сөз

Лексикография тил илиминин сөздүк тууралуу, сөздүк түзүү аракетинин теориялык жана практикалык жумуштары жөнүндөгү бөлүгү.

Ал гректин lexikon -“сөздүк”, grapha - “жазамын” деген сөзүнөн алынган, чечмелеп айтканда, сөздүк түзүү илиминин теориялык жана практикалык маселелерин изилдеймин, үйрөнөмүн дегенди билдирет.

Сөздөрдүн кандайдыр бир ирети (тартиби) боюнча белгилүү принциптин

(принциптердин) негизинде жайгаштырылышын **сөздүк** деп атайбыз.

Сөздүк – бул сөздөрдүн жыйындысы жана басылып чыккан эмгек. Ал бир элдин (же бир нече элдин) кандайдыр бир багыттагы же максатты көздөгөн сөздөрүнүн атайын топтому.

Сөздүк – билим берүүдө, окутуу ишине чоң көмөк көрсөтүүчү жана өбөлгө түзүүчү окуу куралы. Маданияты өнүккөн жана өнүгүп бара жаткан элдерде, мамлекеттерде ал ар кандай форматта, формада, көлөмдө тынымсыз чыгып турат. Демек, мындай аракет турмуштук зарылдык менен муктаждык.

Сөздүк – ушул мезгилде, бардык маданияты, илим-билими, экономикасы өнүккөн өлкөлөрдө эң таңсык жана өтө окумдуу басма буюму (товары) болуп саналат. Жалпы дүйнө маданиятын, ошондой эле бир (же жеке) элдин цивилизацияга, улам жаңы деңгээлге, баскычтарга көтөрүлүшүнө жагымдуу таасир этип турат.

Сөздүк түзүү аракети, тил илиминде да, билимде да өтө жооптуу түйшүктөрдөн болуп саналат жана мындай аракет биринчиден, илимий ойлордун, бир эле мезгилде теориялык адабияттарга таянуу менен, экинчиден, конкреттүү мисалдардын негизинде бекемдөө.

Кыргыз тили илиминде сөздүк түзүү иши 1928-жылы башталып, андан бери ар кандай түмөн-түйшүктүү жолду басып өткөн, өтүп да жатат. Үстүбүздөгү учурда да (эгемендүүлүк жылдары да) сөздүк түзүү иши турмуштук зарылдык менен муктаждыкты канааттандыруу үчүн жашап жаткандыгы маалым.

XIX-XX кылымдарда сөздүк түзүү, анын принциптерин, жол-жоболорун иштен чыгууда, ишке ашырууда: алфавиттик-семантикалык (мунун өзөгүндө логикалык ырааттуулук сакталуу менен) тартип ишке ашырыла баштап, ал турмушта (илимде) акырындап орун ала баштады. Сөздүк түзүү ишинде (ошол эмгек жазылган же басылып чыккан) доордун талабы, илимдеги жетишкендик эске алынып түзүлүп жатат. Бардык доордо (биздин замандан бери) сөздүк түзүү ишинде семантикалык принцип таяныч катары каралып, ага кошумча социалдык жагдайдын үнү (саясаттын эпкини) эске алынуу менен түзүлүп келе жатат. Буга атактуу, дүйнөлүк түрколог, лексиколог дагы, лексикограф дагы Махмуд Кашкаринин “Девани лугат-ит түрк сөздөрүнүн жыйнагы”(XI) деген эмгеги мисал болот. Түрк тилдеринде бардык доордо (азыркы XX-XXI кылымдарда деле) туруктуу сөздүк фонду болгон. Ал сөз жасоодо уютку (булагы же кор борбору) болуп кызмат өтөйт, өтөп да жатат. Мындай көрүнүштү түрк тилдери боюнча түшүндүрмөлүү сөздүктөрдөн кезиктиребиз.

Түрк (анын ичинде кыргыз) тилине тиешелүү лексикографиялык эмгектер тууралуу тарыхый обзор түрүндө маалыматтар И.Абдувалиевдин “Этимология жана лексикография” (2007, 43-113-б.) деген эмгегинде берилген.

Кыргыз лексикасы – кыргыз элинин көптөгөн кылымдардан бери улам толукталып – байып, коомдук милдет аткарып келе жаткан түбөлүктүү кенчи, улуттун улуу жана ыйык байлыгы.

Лексика бир тилдин сөздүк курамынын жалпы жыйындысы болгондуктан, ал тилдин курулуш материалынын кызматын аткарып, сөздүн пайда болушун жана жашашын шарттайт да, анын өнүгүш жолу менен калыптанышын чагылдырат. Ошону менен бирге сөз зат жөнүндө түшүнүк берүү кызматын да

өтөйт. Сөздүн мына ушундай өзүнчөлүгү менен кошо табияты дүйнөнү таанып – билүүдө, пикир алмашууда айрыкча роль ойнойт жана адамзаттын пикир алышуусундагы негизги каражат болуп саналат. Өз кезегинде мындай жагдай дагы ар кандай лингвистикалык факторлор менен да түшүндүрүлөт.

Сөз аркылуу ой берилет, туюнтулат. Сөз үйрөнүү – пикир алышуунун өбөлгөсү.

Мына ошондуктан элдин тилиндеги лексикалык кенчти практикада колдоно билүү жана жалпы эле калктын сөз байлыгын кагаз бетине түшүрүп, унификациялап, аралыкка жана алыстыкка бере билүү үчүн, ошондой эле элдин маданий, илимий муктаждыгын канааттандыруу максатында лексикографиялык иштер жүргүзүлөт, сөздүктөр түзүлөт. Ал үчүн эне тилдеги сөздөрдү жыйноо, жыйналган сөздөрдү системага салуу (иреттештирүү) жана аларды сөздүк (лексикон) түрүндө басып чыгаруу аракети иштиктүү колго алынуу милдети келип чыгат.

Тилдин өз алдынча мааниге ээ болгон эң кичине бирдиги – сөз, ал эми сөз маанисин ажыратуучу эң кичине бөлүкчө - фонема деп аталат.

Тилдин бул эки деңгээли, анын башка деңгээлдериндей эле, ар түрдүү аспектиде талдалат, изилденет. Сөз кантип түзүлдү, кандай өзгөрөт, кантип жашап жатат, сөздүн турмушу (лингвистикалык табияты) кандай айкалышат, кандай маани берет деген өңдүү суроолорду чечмелөө үчүн тилдин лексикасын изилдөө керек.

Ал эми изилдөө ишинде, ошондой эле базар мамилесинин күн тартибинде сөздүк жаратуу иши бөтөнчө актуалдуу аракеттерден болуп саналууда да, замананын агымдуу талабына шайкеш келбеген, өлкөнүн илимий талабын канааттандыра албаган жагдай өкүм сүрүүдө.

Сөздүк түзүү иши – түйшүктүн түйшүгү, поэтикалык тил менен айтканда, аң-сезимдүү түрдө эле бейиштен тозокко түшүп берүү. Мындай эрдикке өз элинин чыныгы уулу, кулуну гана жарайт.

Ар кандай сөздүк түзүү аракети адистин (лексикографтын) сөз жыйноо, жыйнаган сөздү бул же тигил принцип (жол-жобо) боюнча иреттештирүүдөн башталат, чечмелеп айтканда, сөздүк түзүү аракети сөз жыйноодон башталып, жыйналган материалды (сөздү) эң алгач кандайдыр бир системага, принципке, принциптерге ылайык ырааттуулукка келтирүү менен сөздүк түзүүнүн тибине, түрүнө жараша ишке ашырууга жараша максаттуу багытталат. Мындай аракет кыргыз тил илиминде академик В.В.Радловдун “Опыт словаря тюркский наречий” деген төрт томдук 8 (сегиз) китептен турган фундаменталдуу эмгегинен башталат. Анда түрк тилдеринин лексикасы менен бирге кыргыз тилинин дагы бир миңдей сөзү камтылган. Бул сөздөр толукталып-такталып улам кийинки сөздүктөргө уютку/көрөңгө болуп берген.

Кыргыз лексикографиясына, окуу процессине жана тарыхый лексикография (бөтөнчө сөздүк түзүү) ишине карата төмөндөгү илимпоздор пикир айтышкан:

А. Жалилов “Азыркы кыргыз тили” (1996);

А. Сапарбаев “Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы” (1997);

И. Абдувалиев “Этимология жана лексикография” (2007);
С. Өмүралиева “Азыркы кыргыз тили: Лексикология” (2009).

Сөздүк түзүүнүн тарыхы жана анын принциптери

Кыргыз тилинде алгачкы сөздүктөр ХХ кылымдын 30-жылдары пайда боло баштайт. Алар көлөмү жагынан анчалык чоң эмес, түзүлүшү жөнөкөй, принциптери көп деле так иштелбеген. Ошого жараша материалы да аз жана жупукураак болуп, илимдин айрым гана тармактарына арналган.

Улам илим-билимдин, экономиканын, маданияттын өнүгүп-өркүндөлүшүнө байланыштуу сөздүк түзүү аракети кеңейген, тарамдалып-такталып сөздүк түзүү принциптери илимий багытта такталат.

Бүгүнкү күндө кыргыз лексикографиясында сөздүк түзүүдө илимий аппарат; сөзгө (терминге) шилтеме жасоо, терминдин доминантын аныктоо; варианттарына туташтыруу; омонимдерди, синонимдерди берүү, кыскартууларды пайдалануу, дагы ушул сыяктуу көмөкчү каражаттар дээрлик жолго салынган, колго алынган. Буга айрыкча “Кыргыз энциклопедиясы” (мурдагы “Кыргыз Совет Энциклопедиясын” – КСЭнин (1976-1980-жылдары 6 томдон турган) аттуу эмгектин жарык көрүшү даана мисал боло алат.

Ушул кезде (1990-2010-жылдардын аралыгында) кыргыз тилиндеги (ошондой эле кыргызча-орусча, орусча-кыргызча) энциклопедиялык-тармактык, ономастикалык сөздүктөр дүйнөлүк илимий стандарттар менен принциптерге жакын, кээде ага ылайык жарык көрүп жатат.

Кыргыз тилинде К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгү” (1940, 1965), Х.Карасаевдин “Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү” (1966, 1983, 2009), Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү” (1972, 1976, 2009), Ш.Жапаров менен К.Сейдакматовдун “Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү” (1984) кийинки кыргызча, кош тилдүү, терминологиялык, тармактык сөздүктөрдүн түзүлүшүнө, жаралышына өбөлгө түзөт.

1976-1980-жылдары кыргыздын улуттук универсалдуу 6 (алты) томдуу “Кыргыз Совет Энциклопедиясы” (КСЭ) жарык көргөн. Бул эмгек өзгөчө урматтоо, сыймыктануу менен сөз кыла турган залкар-фундаменталдуу, оригиналдуу эмгек, улуттук улуу байлык. Ошондуктан ал ар дайыма өзүнчө жана өзгөчө сөз кылууга арзыйт.

Сөздүк – 1. Сөздөрдүн жыйнагы, топтому; 2. Маалымат берүүчү китеп, эмгек; 3. Лексикографиялык илимий чыгарма; 4. Сөздөрдүн негизинен алфавит тартибине келтирип, мааниси (же формасы) чечмеленет, мисалдар менен жабдылган, пайдаланууга ылайыкталган китеп же китеп кылып чыгарууга даярдалган кол жазма (чыгарма).

СӨЗДҮКТӨРДҮН ТИПОЛОГИЯЛЫК ЖАКТАН БӨЛҮНҮШҮ

Сөздүктөр бүгүнкү күндүн деңгээлинде камтыган материалына, алардын

шөкөттөлүшүнө, ошону менен катар маалыматтарына, берген аныктамаларга жана талабы менен мүнөзүнө, алдына койгон илимий-практикалык максаттарына, милдеттерине жана канчалык даражада бүгүнкү күндөгү илимдеги жаңылыктарды чагылдыра алгандыгы, бул багыттагы салттуулукту сактоо менен сөздүк түзүү ишиндеги илимий-теориялык жетишкендиктерди пайдаланып, турмушка жакын, турушуна ылайык реализациялай билишине карай төмөндөгүдөй типтерге бөлүнөт:

- I. Энциклопедиялык сөздүктөр (же энциклопедиялар).
- II. Филологиялык (же лингвистикалык) сөздүктөр.
- III. Ономастикалык сөздүктөр.
- IV. Терминологиялык-тармактык сөздүктөр.
- V. Аймактык (чөлкөм таануу багытындагы) сөздүктөр.

Сөздүктөрдүн типтери түрлөргө, түрлөрү тармактарга ажырайт. Жалпы эле сөздүктөргө таандык жаңылыктар менен бирге ар бир сөздүктүн (анын тибине жана түрүнө карабастан) камтыган материалына, түзүлүш принцибине (принциптерине), алдына койгон максаты менен милдетине жараша өзгөчөлүгү (өзүнчөлүгү) болот жана ошондой эле ар кандай сөздүктүн материалын улуттук (же лексикографиялык) фонду (картотека) түзөт.

Камтыган материалына, анын ырааттуулугуна жана түшүндүрүү потенциалына (автордук ар түрдүүлүк менен жөндөмдүүлүктөрүнө), арнаган-багытталган окурманына карай сөздүк **академиялык** жана **демейдеги** (академиялыкка караганда жөнөкөйлөтүлгөн) болуп бөлүнөт.

Ошондой эле убакыттын (мезгилдин) агымы (же өтүшү) мейкиндиги бөтөнчө синхрондуу, тарыхый сөздүктөр; тилдердин саны боюнча кош (эки) тилдүү, көп тилдүү; материалынын жайгашуусу (орун алышына карай); тескери (кери), аналогиялык; көлөмүнө карай: чоң, кичине, чөнтөк, чоң (олчойгон) болуп бөлүнөт.

I. ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫК СӨЗДҮКТӨР (ЖЕ ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛАР)

Энциклопедиялык сөздүктөр (же энциклопедиялар) илим – билимдин, маданияттын, экономиканын өсүшүнө, техникалык прогресстин натыйжасында жаралган жана цивилизациянын уламдан-улам жаңы баскычка, тепкичке, ошондой эле жаңы сапатка жана касиетке ээ болушуна кызмат кылат.

Энциклопедиялык сөздүктөр (же энциклопедиялар) сөздү эмес, нерсени, кубулушту, көрүнүштү, түшүнүктү, денотатты, алардын 3 (үч) *илтик* негизги касиетин, аларга негиз болгон терминди чечмелеп түшүндүрөт, мүнөздөмө берет, иллюстративдик маалыматтар, чиймелер, сүрөттөр кеңири керектелет.

Кыргыз тилинде энциклопедиялык сөздүктөр 1976-жылдан бери чыгып келе жатат. Кыргызча энциклопедиялык сөздүктөрдүн үлгүсүнө «Кыргыз Совет Энциклопедиясы» (1976-1980, 6 томдук) мисал боло алат.

Ушул кезде “Кыргызстан улуттук энциклопедиясы” (2008) деген ат менен анын 8 (сегиз) томдуу жаңысы даярдалып, анын 2 тому жарык көрдү. Бул

фундаменталдуу чыгарма болжолдуу түрдө 2015-жылы толук жарык көрүшү керек.

Энциклопедиялык сөздүктөр максаттуу багытына, басылыш көлөмүнө карай төмөндөгүчө бөлүнөт:

1. Көп томдуу улуттук универсалдуу сөздүк.
2. Терминологиялык багыттары боюнча түшүндүрмө сөздүктөр.

Энциклопедиялык сөздүктөр схема, карта, сүрөттөр, шилтемелер, кыскартуулар ж.б. шөкөттөр менен коштолот да, ойдун окурманга жеткиликтүү болушу үчүн көмөктөшөт, коштолот.

Энциклопедия түзүү ишинде жана ага карата колдонуучу иштиктүү талаптардын бири сөздүк түзүү, белги (көлөм) маселеси, чечмелеп айтканда, даярдалып жаткан эмгекке бериле турган сөздөр-терминдер, аларга канчалык көлөм чегериле тургандыгы көңүлдүн борборунда болот. Албетте, энциклопедиялык эмгекти (эмгектерди) жаратууда адистер-энциклопедисттер (билими, түшүнүгү терең адамдардын) ролу маанилүү болот.

“КСЭ”-“Кыргыз Совет Энциклопедиясы” улуттун улуттук сыймыктуу жүзү, илимий күзгүсү, мезгилдин руханий дөөлөтү, түбөлүктүү кенчи. Бул эмгек – улуттук-универсалдуу энциклопедия деп аталат. Бул аталыш (ат) менен бүгүнкү кыргыз илимий интеллегенция макул.

Дүйнө элдеринде улуттук энциклопедиясы бар элдер маданияттуу калктардын катарында каралат жана энциклопедиялык эмгектердин ар дайыма толукталып (ошол эле учурда жаңыланып) турушуна кам көрөт. Улуттун маданий сыймыгы болуп саналат.

II. ФИЛОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮКТӨР

Дүйнөлүк лингвистикалык багытта (ошондой эле кыргыз лингвистикасында да) филологиялык сөздүктөр эң алгач жаралып, такталып-толукталып, турмуштук зарылдык менен муктаждыкты канааттандырууга багытталып, илим-билимдин өсүшүнө өбөлгө түзүп, улам кийинки жаралган, жарала турган сөздүктөргө система катары кызмат кылат жана дагы мындай типтеги сөздүктөрдүн өздөрү да илимий жактан изилденип, теориялык жактан анализге алынып, сөздүк түзүү практикасына багыт берип турган, жол көрсөтүп да турат.

Мындай типтеги сөздүктөрдүн дээрлик баары улуттук узак жана улуу менталитет менен байланышып, өзөндүү патриотизм алкагында жайгашкан.

Дүйнөлүк лингвистикалык маданиятта, сөздүк түзүү-жазуу ишинде филологиялык сөздүктөр эң алгачкы жана көп түрдүү, ар кыл тармактуу болгон. Ал мындай милдетти азыркы доордо да активдүү аткарууда.

Филологиялык сөздүктөр максаты менен милдеттерине камтыган материалына, багытталган окурманына (аудиториясына) карай:

1. “Манас” эпосунун сөздүгү (сөздүктөрү).
2. Адабияттык сөздүктөр.

3. Лингвистикалык сөздүктөр.
4. Паремиологиялык сөздүктөр (учкул/накыл сөздөрдүн сөздүктөрү).
5. Салыштырмалуу сөздүктөр.
6. Автордук сөздүк(төр), көркөм чыгарманын тилинин сөздүгү (сөздүктөрү) - деп бөлүнөт.

1. “МАНАС” ЭПОСУНУН СӨЗДҮГҮ (СӨЗДҮКТӨРҮ)

Ушул кезде “Манас” эпосунуну 1000 жылдыгына карата “Манас” эпосунун 2 томдуу энциклопедиялык сөздүгү жарык көрдү. Азыр ал элге кызмат кылууда.

Кыргыздын мекенчил-патриот уулдарынын бири – профессор Ташполот Садыковдун жетекчилиги жана тикелей өзүнүн катышуусунда улуу манасчыларыбыз: Сагынбай Орозбак уулу, Саякбай Карала уулу жана кытайлык дагы бир залкар, жазма манасчыбыз Жүсүп Мамайдын нускоолорунун негизинде “Манас” эпосунун чоң көрсөткүч сөздүгүнүн “Кыргызча-түркчө, кыргызча-англисче, кыргызча-орусча, кыргызча-кытайча, кыргызча-немисче, кыргызча-фарсыча” сөздүгү / маалыматтар базасы (1500 бет көлөмүндөгү) аттуу эмгек жарык көрөр алдында турат. Булардын ичинен 2011-жылы “Манас: Кыргызча-түркчө чоң көрсөткүч сөздүк” Türk Dil Kurumu Yayınları колдоосу менен жарык көргөн. Жалпы көлөмү 1647 бет.

2. АДАБИЯТТЫК СӨЗДҮКТӨР

Кыргыз адабиятын изилдөөдө, сөздүк өңүтүндө К.Асаналиев, Р.З.Кыдырбаева, Ж.Шериев, А.Муратов сыяктуу жана башка илимпоздорубуз эмгектенишкен, аракеттенишип жатышат. Алсак: Р.З.Кыдырбаева менен К. Асаналиевдин Кыргыз адабий тилинин терминдер сөздүгү (- Б.: БГУ, 2004.- 571 б.); Ж. Шериев менен А. Муратовдун Кыргыз адабияты: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү (Мектеп окуучулары үчүн.- 2-басылышы.- Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2003.- 200 б.).

3. ЛИНГВИСТИКАЛЫК СӨЗДҮКТӨР

Лингвистикалык сөздүктөр камтылган материалына, түзүүнүн принцибине жана алдына койгон максаты менен милдеттерине, ошондой эле басылып чыккан эмгектерге карай төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт:

Котормолуу сөздүктөр.

Орфографиялык сөздүктөр.

Түшүндүрмө[лүү] сөздүктөр.

Синонимдик сөздүктөр.

Омонимдик сөздүктөр.

Антонимдик сөздүктөр.

Грамматикалык сөздүктөр.

Этимологиялык сөздүктөр.

Диалектологиялык (диалектик) сөздүктөр.

Фразеологиялык сөздүктөр.

Өздөштөрүлгөн сөздөрдүн сөздүктөрү.

Морфологиялык сөздүктөр.

Тарыхый сөздүктөр.

Неологизм (жаңы) сөздөрдүн сөздүгү.

Орфоэпиялык сөздүктөр.

Жыштык сөздүктөр.

Кери сөздүктөр.

КОТОРМОЛУУ СӨЗДҮКТӨР

Бүгүнкү күндө (2010, XII) кыргыз тили илиминде котормо сөздүктөрдүн төмөнкүдөй түрлөрү түзүлгөн, басылып чыккан:

Орусча-кыргызча сөздүктөр

Орусча-кыргызча сөздүктөрдүн башталышы 1938-жылы түзүлүп, Казан шаарында жарык көрөт. Аны Х.Карасаев менен И.А.Батмановдор түзүшкөн. Мындай багытта К.К.Юдахин “Орусча-кыргызча сөздүк” (1944, 1957), Ж.Шүкүров, Ю.Янсаншин, Б.Орузбаева жана башкалар эмгектенишет.

Кыргызча-орусча сөздүктөр (К.К.Юдахин, 1940, 1965).

Кыргызча-орусча-немецче / немецче-орусча-кыргызча сөздүктөр

Сүйүнбаева Г., Жолдошбеков А., Шамбаев С. Кыргызча-орусча-немецче сөздүк (Фрунзе: Мектеп, 1977.- 257 бет).

Плутцкий А. М., Рахманов А. Немецче-орусча-кыргызча сөздүк (Фрунзе: Мектеп, 1974.- 367 бет).

Кауфман С.А., Сүйүнбаева Г.Д. Немецче-кыргызча сөздүк (Фрунзе:

Мектеп, 1973.- 344 б.).

Умаров К., Токсонова С. немецче-орусча-кыргызча сөздүкчө: Мектеп окуучулары үчүн (3000 нускада). (Фрунзе: Мектеп, 1981.- 73 б.).

Кыргызча-орусча-англисче сөздүк

Жусаев Ж., Шамбаев С. Кыргызча-орусча-англисче сөздүк (Фрунзе: Мектеп, 1978.- 231 б. 4000 нускада).

Англисче-кыргызча сөздүк

Турсуналиев Т. Англисче-кыргызча сөздүк: Мектеп окуучулары, мугалимдер, аспиранттар, илимий кызматкерлер үчүн (Фрунзе: Мектеп, 1980.- 383 б.).

Латынча-орусча-кыргызча сөздүк

Турсуналиев Т. Латино-русско-киргизский словарь: (Кыргыз мед. инст. студенттери үчүн) (1985, 89 бет).

ОРФОГРАФИЯЛЫК СӨЗДҮКТӨР

“Орфографиялык сөздүк” бир элдин адабий тилиндеги сөздөрдү туура жазуу (иреттөө жана унификациялоо) максатын көздөйт да, жазма маданият менен байланышкан.

Кыргыз тилинин алгачкы орфография сөздүгү 1938-жылы жарык көргөн.

1942-жылы белгилүү филолог Багданова Мадина Искендеровна түзгөн кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү жарык көргөн.

1956-жылы Х.Карасаев менен Ю.Яншансиндин “Кыргыз тилинин орфографиялык” сөздүгү басылып чыгат. Бул эмгек 1953-жылы кабыл алынган орфографиялык эрежебизге ылайык түзүлгөн.

1966-жылы профессор Х.Карасаевдин “Орфографиялык сөздүгү” 60 000 (алтымыш миң) сөздү камтыйт да, 1953-жылы жарыяланган эрежеге ылайыкталат.

2009-жылы (640 б.) Х.Карасаевдин 80 000 сөздү камтыган – толукталып, кайрадан басылган “Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү” жарык көрдү. Ал “Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин” (соңку редакциянын) (базасында – 2009, 32 б.) басылып чыкты.

Каратай Сартбаев менен Садык Үсөналиевдин чакан “Орфографиялык сөздүкчөсү” бир нече жолу жарык көргөн жана мектеп окуучуларына арналган.

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮКТӨР

Эне (улуттук) тилдеги сөздөрдү синхрондуу жана диахрондук багытта лексика-семантикалык, стилистикалык өңүттө филологиялык-лингвистикалык талапка ылайык даярдалган эмгектер түшүндүрмө сөздүктөр деп аталат.

Кыргыз тили илиминин мындай эмгектин алгачкысы 1969-жылы КРнын УИАсынын Тил жана адабияты институтунда жааматтын катышуусу менен анын бир томдугу түзүлгөн.

Кыргыз тили илиминде лингвист кадрлардын түптөлө башташына жана илим-билимдин турмуштук зарылдыгына (жана калктын аң-сезиминин өсүш талабына) ылайык “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн” кезектеги басылышы күн тартибине коюлат. Натыйжада мындай эмгектин 2 томдугун басып чыгаруу аракети жаралат-пландаштырылат. Бирок жамаат түзгөн эмгектин 1-тому (А-күрө) 1984-жылы жарык көрөт да, токтолуп турат.

Кыргыз тилинин сөздүгү: (50 миңден ашык сөз жана сөз айкашы).- Б.: AVRASVA PRESS, 2010.- 1460 Б. КР УИАнын корр. – мүчөсү А.Акматалиевдин жалпы редакциялыгы – жетекчилиги менен жарык көргөн.

Аталган эмгекке карата “Кыргыз туусу” газетасында (2010, 9-февралда) атайын жана чакан пикирди келтиребиз:

УЛУТТУК УЛУУЛУККА УМТУЛУУ

Сөздүк түзүү - түйшүктүн түйшүгү, тозоктун тозогу. Мындай пикирди өз башынан өткөргөн, алектенген залкар лексикографтар айтышкан.

2010-жылдын башында (январында) кыргыз элинин илимий жана руханий турмушунда өзгөчө олуттуу, маданий окуя болду. «Кыргыз тилинин сөздүгү» (Бишкек: Avrasva press, 2010, 1460 бет) деген улуттук сыймыктана турган эмгек жарык көрдү.

Бул «Сөздүктүн» 3-5-беттериндеги маалыматтарга, анын мазмунундагы материалына караганда жана дүйнөлүк сөздүк түзүү практикасына таянсак, бул эмгек лексикографиялык номинация боюнча «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» деп аталса, маңызына жакын болмок. Сөз жүрүп жаткан эмгек кыргыз тилиндеги бул багыттагы мурдагы жарык көргөн эмгектердин логикалык жалгашмасы, чыгармачылыктагы уландысы болуп саналат.

Сөз жүрүп жаткан эмгектин башында: «50 миңден ашык сөз жана сөз айкашы камтылды» деп айтылган. Ал эми ушул эмгектин 1096-бетинде «сөз айкалышы эки же бир нече сөздүн грамматикалык жактан байланышкан тизмеги» деп берилген. Башка билдирүү жок. Демек, аталган маалымат: 1) грамматикалык категория (лексикалык категория эмес); 2) туруктуу сөз айкашы эмес – фразеологизм жөнүндө сөз болгон жок. Фразеологизмдерди берүүдө тактык байкалбайт.

Илимий, ошондой эле көркөм адабияттарга шилтеме жасоодо жана пайдаланууда библиографиялык стандарт сакталат, пайдаланат. Сөз жүрүп жаткан чыгармада 1957-1958-беттеринде андай талаптын изи байкалбайт. Бул

жерде автордук укук жана этика маселеси толук сакталбаган, эсепке алынбаган.

Ушул 2010-жылдын бийиктигинен жана дүйнөлүк лексикографтын талабынан назар салганда, сөздүк түзүү ишинде варианттуулукту кыскартуу, ал аркылуу аз эмгек жумшап, мыкты натыйжага жетишүү аракетине көп көңүл бурулат жана шилтеме жасоо ыкмасына басым жасалат. Мындай көрүнүшкө бул сөздүктө аз көңүл бурулган.

Эмгектин башындагы «Тил - элдин автопортрети» деген түшүндүрмөсү солгун, начарыраак жазалып калгансыйт.

Этиштин мүчөлөрүн, формаларын берүүдө изденүүчүлүк аракети сезилбейт. Мисалы, чоолжуу ч о о л ж у этишинин кыймыл атоочу (1333-б.).

Казанда болсо, чөмүчкө илинет. Ушул күнгө чейинки залкар лексикограф инсандарыбыз: К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев, Х.К. Карасаев, Ж.Шүкүров, Б.Орузбаева, Ж.Мукамбаев, Д.Исаев, Ж.Осмонова, К.Сейдакматов, А.Осмонкулов, К.Конкобаев жана башкалар кыргыз лексикографиясынын фундаментин түзүп беришкен. Алардын асыл эмгектерине ыраазычылык менен мамиле кылып, шүгүрчүлүктө, каниет менен мамиле кылышыбыз керек. Сөз болгон эмгекте ошондой мамиле жасалган.

Аталган «Сөздүк» колдонууда-пайдаланууда практикалык жактан – бир аз кыйындык жаратып турат.

9-көнүгүү. Түшүндүрмө сөздүк түзгүлө.

АР БИР АДАМДЫН КӨНҮЛҮ ГҮЛ

- Куш канаты менен учуп, куйругу менен конот дешет...

- Бул эң туура сөз. Бирөө сени көтөрмөлөп, бирөө сени колдобосо болбойт. Мисалы, сени да, мени да, баарыбызды кайсы бир адамдар жакшы сөздөрүн айтып өстүргөн. Жана сен сурап айтпайсыңбы, мага ушул жолду таап, көрсөтүп, из салып берген адам, мен туу туткан улуу инсанмын, мугалимим, устатым, акылдашым да, агайым дагы К.К. Юдахин. Ушул адам мага акырын айтып, жай сүйлөп, өмүрүмдө бара албай турган жерлерге жиберип, билбегенимди түшүндүрүп, жардамдашып колдоо көрсөткөн. Ал киши: «Ар бир адамдын жакшылыгын көрө билүү керек» дечү. Себеби, ар бир адам баалуу товар. Муну түшүнгөндөр да бар, түшүнбөгөндөр да жок эмес. («КТ»).

СИНОНИМДИК СӨЗДҮКТӨР

Бир тилдеги маанилеш сөздөрдүн топтому синонимдик сөздүк деп аталып, андагы мындай сөздөрдүн семантикалык, стилистикалык категорияларына көңүл бурулуп, мисалдар менен коштолот. Буга Ш.Жапаровдун алгачкы “Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер” (Фрунзе, 1971) деген эмгеги мисал болот.

Ш.Жапаров менен К.Сейдакматовдун “Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү” (Фрунзе, “Илим”, 1984, 470 б.) 2000 нуска менен басылып чыккан. Анда биринчи жолу илимий мүнөздө, азыркы кыргыз адабий тилиндеги синонимдер толук жана кеңири-академиялык мүнөздө басылып чыгат: ар бир синонимдик катарга түшүндүрмө берилип, мисалдар менен шөкөттөлүп, китептин аягына тиркеме түрүндө синонимдердин көрсөткүчү (индекси) берилип, дагы башка маалыматтар (шилтемелер) менен жабдылат.

Бул “Сөздүк” Кыргызстандан тышкары өлкөлөргө (Кытайга, Германияга, Өзбекстанга, Ташкентке) тарайт. Кытайда – Үрүнчү шаарында аталган эмгек синонимдик сөздүк катары кыскача варианты басылып чыгат. Ошондой эле бул китепте 1984-жылга чейинки кыргыз тилинин синонимикасына жана ушул багыттагы түркологияга байланыштуу илимий маалыматтар да камтылат.

Сартбаев К., Үсөналиев С. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү: Орто мектептин 4-10-класстары үчүн (Фрунзе: Мектеп, 1973.- 44 б.) бир нече жолу басылып чыгат.

ОМОНИМДИК СӨЗДҮКТӨР

Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү“ (Фрунзе: Илим, 1986. 324 б. Ш.Жапаров, Д.Исаев, К.Конкобаев, Ж.Осмоновдор түзүшкөн) жарык көргөн. Анда эки миңден ашык омоним сөз камтылган. Кыргыз тили илиминдеги (лексикографиясындагы) биринчи жолу мындай иштиктүү аракет ийгиликтүү жасалган жана сөздүк түзүү ишиндеги кыргыз илимпоздорунун лексикографиялык жетишкендиги катары карашат. Мындай чыгарма кайрадан толукталып-такталып басылып чыга элек жана андай эмгектин башка варианты да жок.

АНТОНИМДИК СӨЗДҮКТӨР

“Антонимдик сөздүк” ойдун жеткиликтүүгүн камсыз кылып, пикирдин таасирдүү болушуна шарт түзөт да, стилистикалык кызмат кылат, чечендикке жол ачат.

Мындай “Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү” (Фрунзе: Илим, 1988, 238 б., Ш.Жапаров, Д.Исаев, К.Конкобаев, Ж.Осмоновдор түзүшкөн) кыргыз тили лексикографиясына илимий негизде, атайын сөздүк түзүүнүн жол-жоболоруна ылайык такшаган адистердин катышуусунда түзүлүп, жарык көргөн, практикалык муктаждыкты канаттандырууга – илимий кызматкерлерге, котормочуларга, студенттерге, окуучуларга багытталган эмгек.

“Сөздүктүн” аягында антонимдик катыштыгы сөздөрдүн индекси берилген.

“Орусча-кыргызча жана кыргызча-орусча антонимдердин сөздүгү” (Фрунзе, 1986, түзүүчүлөр: Ж.Муратриева, Н.П. Колесников, С.В. Шербаков) мектеп окуучуларына жана кыргыз-орус (орус-кыргыз) тилдерин үйрөнүүгө, котормочуларга багытталган.

ГРАММАТИКАЛЫК СӨЗДҮКТӨР

Орузбаева Б.Ө., Закирова В. Грамматикалык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгү (Фрунзе: Мектеп, 1981, 104 бет): Орто мектептин окуучулары

менен окутуучуларына арналып түзүлгөн жеткиликтүү, түшүнүктүү сөздүк.

Орузбаева Б.Ө. Русско-киргизский словарь лингвистических терминов: (Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү). (Фрунзе: Илим, 1972, 425 бет). Биринчи жолу кыргыз филолог-студенттерине, окутуучуларга багытталган илимий, бирок түшүнүктүү жазылган фундаменталдуу жана салттуу принциптерди бедел туткан эмгек.

Орузбаева Б.Ө., Сагынбаева Б. Лингвистикалык терминдердин кыргызча-түркчө, түркчө-кыргызча сөздүгү (Бишкек, 2004, 100 бет).

Дыйканов К., Жаманкулова М. Кыргыз тилинин грамматикалык терминдеринин сөздүгү (Фрунзе: Илим, 1962, 36 бет).

ЭТИМОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮКТӨР

Этимологиялык сөздүк түзүү өзгөчө татаал жана бөлөкчө бир катаал, түйшүктүү жумуш. Мындай эмгекти жаратууга бардык эле мен илимпозмун дегендин оюна да, колунан да келе бербейт, даремати да жете бербейт.

1988-жылы К.Сейдакматовдун “Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү” жарык көргөн. Анда 974 (тогуз жүз жетимиш төрт) сөзгө, болгондо да - төл сөздөрдү, анын ичинен лексиканын байыркы катмарына, бөтөнчө түрк лексикасынын коруна, ага тиешелүү болгон уютку сөздөргө көңүл бурган. Ал айрыкча кызыгууну жаратат да, автордун теориялык билиминин терең экендигин айгинелейт. Сөз болгон китеп - оригиналдуу, изденүүчүлүктө жаралган барандуу чыгарма.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮКТӨР

1972-жылы залкар диалектолог, лексиколог, лексикограф жана бейнелүү этнограф Жээнбай Мукамбаевдин 20 жылдай дүйнө кезип, сөздүк жыйноо дербишчилигинен жаралган оригиналдуу, элден алып, кайра элдин өзүнө тартууланган кенчи. “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү” (Фрунзе: “Илим”, 1972). Ар кандай объективдүү жана субъективдүү себептерден улам ушул эмгек 1976-жылы кайрадан басылып чыгат.

2009-жылы аталган эмгектин толукталган варианты жарык көрөт, чечмелеп айтканда: Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү: (Сөздүктө 32 миңге жакын сөз камтылган).- Б.: КРнын УИАсы Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Гирнс америка университети, Түрк изилдөө жана таанытуу борбору, 2009.- 1379 бет. Бул эмгекти басмага даярдаган жана жалпы редакциясын жасаган таанымал филолог-профессор Кадыралы Коңкобаев.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮКТӨР

Жамаат түзгөн “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү” (Фрунзе: Илим, 1980, 18.5 басма табак көлөмүндө) жарык көрөт.

2001-жылы Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш.Жапаровдор түзүшкөн “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү” (Бишкек, 2001, 519 б.), 1000 нускада, 65 басма табак көлөмүндө жарык көргөн. “Сөздүктө” 7980 (жети миң тогуз жүз сексен) фразеологиялык бирдик камтылган. Бул улуттук улуу дагы, көркөм дагы

мурас болуп саналат. Аталган чыгарманы такшалган лексикограф адистер түзүшкөн. Бул эмгекке карата жылуу-илимий пикирлер арбын жолугат. Элге үзгүлтүксүз кызмат кылууда. Бул “Сөздүктү” жаратууда сөздүктүн фразеологизмдик доминант (өзөк же жөлөк вариантына) калган түрлөрү шилтеме жасоо жолу менен ишке ашырылгандыктан, пайдаланууга абдан ыңгайлуу шарт жараткан. Фразеологизмдердин ар бир курама боюнча жайгаштырылып, ошончо жерге берилип, ич ара туташтырылган, алфавит тартиби (ички алфавит – же микро ырааттуулугу) эске алынган. Эмгекте кыскача “Кириш” сөзү жана “Сөздүктүн курулушу, пайдалуу жолдору” чечмеленген. Кыскасы, сөз болгон эмгек дүйнөлүк лексикографиялык талапка, стандартка ылайык түзүлгөн.

Профессор Х. Карасаевдин “Накыл сөздөр” деген (2 китептен турган) эмгеги мазмуну жагынан фразеологиялык сөздүктөргө да, “Өздөштүрүлгөн сөздөргө” да жакын турат. Н.Л. Хмельницкая менен А. Биялиевдин “Орусча-кыргызча фразеологиялык сөздүгү” (1977) бул багыттагы котормолуу сөздүктөрдүн тобуна кошулат. 1,5 (бир жарым миңге) жакын фразеологиялык бирдикти ичине камтылган Г.Ж. Жамшитованын “Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүгү” (2000, 236 б.) окуу процессине ылайыкталып-жакындатылып түзүлгөн.

Осмонкулов А., Акунова А.Р. “Өнөр алды - кыргыз-тил”: (ЖОЖдун студенттери үчүн түзүлгөн фразеологиялык минимумдун түшүндүрмө сөздүгү. 1-китеп).- Б., 2007.- 160 б.

Ушул кезде (2010, XII) кыргыз тилинин фразеологиясы боюнча (ошондой эле кыргыз-орус тилдери боюнча да) бизде – Кыргызстанда такшалган жана таанымал адистер (кудайга шүгүр) жетиштүү эле санда, бар болгону аларды пайдалануу керек?!? Лексикографиялык баш аламандык жана кризис башталган жокпу?!?

ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН СӨЗДӨРДҮН СӨЗДҮКТӨРҮ

Бул багыттагы сөздүктөрдүн жазылышына жана жарык көрүшүнө профессор Х.К. Карасаевдин эмгегине урматтоо менен мамиле кылууга милдеттүүбүз: “Накыл сөздөр” (1986), “Камус наама” (1996: араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген жана) көөнөргөн сөздөрдүн тек жайын, этимологиясын түшүндүрүүгө, сөзгө тарыхый талдоо жүргүзүүдө кызматы чексиз.

МОРФЕМАЛЫК СӨЗДҮКТӨР

Ж. Мукамбаев менен А. Осмонкуловдун “Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү” (Фрунзе: “Мектеп”, 1978.- 380 б.). Мында сөздөрдүн курамына (уңгу, негиз, мүчө - мүчөлөргө) ажыратууга багытталып, морфологиялык талдоого көңүл бурулган. Демек, окуу процессине – теориялык алган билимди бышыктоого, тереңдетүүгө, чыңдоого жардам берет. Азырынча бул эмгек жападан жалгыз “Сөздүк” болуп саналат.

ТАРЫХЫЙ СӨЗДҮКТӨР

Мындай эмгекке үлгү катары “Древнетюркский словарь” (Ленинград: Наука, 1969, 675 б.), “Кыргыз-шумер-орус” деген эмгекти көрсөтүүгө болот деп ойлойбуз. Тарыхчы Өскөн Осмоновдун “Кыргыздардын байыркы шумер жана сак элдери менен тектештиги” (“Кыргыз туусу”, 2008, 14-17-ноябрь) деген материалын аталган тарыхый сөздүкчөнү түзүүдө пайдаландык.

Кыргыз – шумер – орус тарыхый сөздүгү

Кыргыз сөздөрү	Шумер тилине транскрипцияланышы	Орусча котормосу
Аба	ава	старший брат
Аз	аз	мало
Алты	алты	шесть
Буз	буз	ломать
Жаз	жаз	писать
Жарык	жарык	светло
Жарым	жарым	половина
Жер	жер	земля
Жол	жол	дорога
Жоо	жау	враг
Жүн	жюн	шерсть
Кал	кал	оставаться
Кан	кан	кровь
Кур	кур	сооружать
Куш	куш	птица
Кыз	кыз	девушка
Мен	мен	я
Не (эмне)?	не?	что?
Оор	аур	тяжесть
От	уд	огонь
Өл	өл	умри
Сан	сан	число
Сен	сен	ты
Сок (ур)	сок	бей
Туу	ту	родить
Узун	узун	длинный
Үз	юз	рвать
Үч	үш	три
Чолпон	чолпон	звезда (планета)
Чымын	чибин	муха
Ыр	жыр	песня
Эки	икки	два
Эр	ер	воин

Эшик	ешик	дверь
------	------	-------

НЕОЛОГИЗМДЕРДИН СӨЗДҮГҮ

А. Жалиловдун “Кыргыз тилиндеги жаңы сөздөрдүн сөздүгү”: (Биринчи китеп, Ош, 1998, 70 бет, 2000 нускада) жарык көргөн. Мында “80-жылдардын экинчи жарымынан тартып, азыркы учурга чейинки кыргыз тилинин лексикографиясында пайда болгон жаңы сөздөр, сөз айкалыштары жана сөз мамилелери камтылды” (аталган эмгек, 4-б.). Мындай эмгек улам толукталып-такталып, кайрадан басылып чыгып турса, турмуштук өнүгүүнү коштоп-колдоп турмак.

ОРФОЭПИЯЛЫК СӨЗДҮКТӨР

Мындай эмгек адабий тилдеги сөздөрдүн айтылыш – нормасын жөнгө салууга, сүйлөө (оозеки) маданиятын калыптандырууга, сүйлөө этикасын сактоого арналган. Бүгүнкү күндө аталган багытка карата кыргыз орфоэпиясына байланыштуу айрым изилдөөлөр, ойлор айтылганына карабастан, мындай эмгек түзүүлө да, жарыялана элек, бирок ал турмуштук зарылдыктын чегинде турат.

ЖЫШТЫК СӨЗДҮКТӨР

Тилдеги сөздөрдүн активдүүлүгүн/жыштыгын аныктоого багытталат. Мындай сөздүккө профессор Карабоз Дыйканов “Манас” эпосунун алфавиттүү жиги сөздүгү:- (1-бөлүк.- Фрунзе: КМУ, 1988.- 134 б. “Манас” эпосунун жиги алфавиттүү лугаты: II бөлүк, Фрунзе, 1988) деген эмгектерин көрсөтүүгө болот. Алар мындай багыттагы эмгектердин саамалыгы болуп саналат.

Мындай сөздүк чет тилди үйрөнүүдө/үйрөтүүдө, окуу китептерин жазууда, окуу процессине байланыштуу сөздүк түзүүдө керектелет. Ысык-Көл мамлекеттик университети ушундай эмгек жаратууга аракеттенгендиги тууралуу маалыматтар бар.

КЕРИ / ТЕСКЕРИ СӨЗДҮКТӨР

К. Дыйканов түзгөн “Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттүү сөздүгү” (Алма-Ата: Наука / Гылым, 1989.- 456 б.) ушул багытка туура келет. Мында сөздөр аяккы тамгасы боюнча (сен-нес; кыргыз-зыгрык; кет-тек) иреттелет да, көбүнчө ырлардын уйкалыштыгы үчүн кызмат кылат.

Кыргыз лексикографиясында сөздүк түрүндө жарыяланган, бирок (азырынча) кайсы топко (түргө) кошууга мүмкүн болбогон көрүнүштөр да учурайт: А.Осмонкулов “Лингвистикалык жана методикалык терминдердин кыскача сөздүк справочниги” (Б., 1993); А. Осмонкулов, П.И.Харакоз. “Русско-киргизский гнездовой словарь” (1993, 368 бет); А. Осмонкулов, К.А. Абалбеков. “Сөздүк-справочник” (Фрунзе: Мектеп, 1971, 331 бет) жана

башкалар.

ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮК

Филологиялык сөздүктөрдүн дагы бир бөтөнчө түрүн макал-ылакаптар, учкул сөздөр түзөт. Бул бөлүккө, бөлүнүшкө төмөнкү эмгек мисал болот, тактап айтканда: Ибрагимов М.Т. Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү (10551 фразеологиялык бирдик). - Кара-Балта, 2005. – 500 б.

Аталган эмгек кыргыз элинин түбөлүктүү көркөм маданиятын – макалдары менен ылакаптарын, учкул сөздөрүн топтоого арналган бөтөнчө нускалуу китеп, фундаменталдуу улуттук сыймыктуу чыгарма. Бул залкар эмгек жарыкка чыкканга чейин мындай багыттагы чакан эмгектер жарыяланган. М.Ибрагимовдун (1939-2008) аталган жыйнагы журтубуздун көрөңгөлүү көркөм дүйнөсү, кубулжума керемет педагогикалуу, программалуу багыты. Ал салттуу-алфавиттик принципте жана ар бир нускалуу бирдик (варианттуулугуна карабастан), номер (сан бирдиги) менен коштолгон-туташтырылган-түзүлгөн. Бул анын оригиналдуулугун дүйнөлүк талапка жакын тургандыгын шарттаган.

Сөз болгон китептин чыгышына таанымал түрколог Кадыралы Коңкобаевдин түйшүгү зор.

100 (жүз) жылдай илимий чөйрөгө белгисиз болуп келген, жакында Түркиядан табылган, И[Э]шмамат Букиндин 1883-жылы Ташкентте басылган “Кыргыз сөздүгү” кызыгууну жаратат. (Жумакунова Гүлзуура “XIX кылымда кыргыз жигити даярдаган “Кыргыз сөздүгү” Түркиядан табылды”) // Кыргыз туусу, 2009-жыл 10-февраль, 10-бет.

Окумуштуу Г.Жумакунованын аталган макаласында: “Практикалык жактан колдонула турган бир булактын, илим жана басма сөз дүйнөсүндө да кыргыз тилине тиешелүү бир сөздүктүн жоктугу муну даярдашыма түрткү берди. Бул эмгегимди жарыялап жатып улутташтарым (түркчө-ыракташтарым) кыргыздарга, азиз мекендештерим орустарга эки тилде тең (мубаделек ефкары) котормо түшүнүгүн жеңилдетүүнү көздөдүм. Түркстан мугалимдер окуу жайы, IV курс студенттеринен Ишмехмет Букин 9.11.1882.Ташкент”.

Келтирилген мисалдан-маалыматтан улам аталган эмгекти лейлектик Эшмат деген билимдүү киши жазгандыгына ыктайбыз, себеби:

1. Азыркы Лейлек районунун Булак-Башы (эски Сүлүктү) – Калцо кыштагында – Кыргызстанда биринчи жолу Улуу Октябрь Социалисттик революциясы орногон.

2. Булак-Башы кыштагында ичкилик кыргыздардын ичине кирген тейит уруусу (мурда жана азыр) жашайт. Ал жерде Газбек, Эшмаат сыяктуу билимдүү адамдар жашаган, алардын урпактары азыр деле мекендешет.

3. Сүлүктү шаарына темир жол ушул – Булак-Башы кыштагынан өткөн.

4. Булак-Башыда Эшмаат деген кишинин 4-5 уул балдары 45-70 жаш аралыгында жогорку математикалуу билимдүү болгон. Ушул кезде анын уулдары (мисалы, Жамал Жаанбаев) АКШда, Бишкекте, Ошто (ЖОЖдордо)

профессор болуп иштешет.

Ушул эле профессор Г. Жумакунованын маалыматына таянып, кыргыз тили илиминде сөздүк түзүү иши XIX кылымдын 90-жылдары башталгандыгын белгилегибиз келет.

Биз “Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы, лексикографиясы” деген эмгегибизден алыстап кетпес үчүн, алынган теманы токтотобуз, келечекте ага илимпоздордун кайрылышына ишенчибиз чоң.

Жазмасы бар, өнүккөн, өнүгүп бара жаткан дүйнө элдеринде филологиялык сөздүктөр түрдөнүп жана толукталып турган эмгектерден болуп саналат. Мунун өзү элдин жазма, жаңы маданиятын жана менталитетин улам бийик денгээлге, баскычка багытталып тургандыгын билдирет.

III. ОНОМАСТИКАЛЫК СӨЗДҮКТӨР

Ономастикалык сөздүктөрдө энчилүү аттардын жазылышы, таралышы, тутамы, жасалышы, лексикалык өзөгү, онимизация процесси, онимдик негиз жана ономастикалык омонимия жөнүндө сөз болот. Ономастикалык сөздүктөр 1979-жылдан жарык көрө баштаган.

Кыргыз ономастикасында кеңири керектелген жана түзүлгөн эмгектер – топонимдик жана антропонимдик сөздүктөр. Алардын бир нече практикалык багыттагы варианттары түзүлгөн.

Кыргыз ономастикасы боюнча төмөндөгүдөй эмгектер жаралган (чечмелеп айтканда, бул эмгектердин түздөн-түз жана кыйыр болсо да тийешеси бар): “Кыргыз адам аттарынын сөздүгү” (1979), “Кыргыз жергеси” (1990), “Словарь географических названий Киргизской ССР” (1988), “Адам аттары –эл байлыгы” (2004, 2009).

Ономастикалык сөздүктөр – энчилүү аттар (аталыштар) тууралуу эмгектер болгондуктан, алардын пайда болушу бул багыттагы изилдөөлөргө, алардын жыйынтык-натыйжаларына, турмуштук зарылдык менен муктаждыктан улам келип чыккан.

Жумагулов Ч., Исабекова А. Ономастикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү = Русско-киргизский словарь ономастических терминов (Фрунзе: Илим, 1985.- 77 б.) деген китеби ономастика илиминин түптөлүшүнө өз үлүшүн кошкон эмгек.

Кыргыз ономастикасында кеңири керектелген жана түзүлгөн эмгектер – топонимдик жана антропонимдик сөздүктөр. Алардын бир нече практикалык багыттагы варианттары түзүлгөн.

Топонимикалык сөздүктөр жана эмгектер

“Кыргыз жергеси” (Энциклопедия, 1990), 3762 макаланы/топонимди камтыйт. Учурдун көйгөйлүү талабына ылайык - топонимдердин кыргызча жазылышын аркалайт, автордук жамаат түзгөн. Сөз болуп жаткан китепте

топонимдерге негизинен тарыхый, географиялык, экономикалык, экологиялык маалыматтар арбын берилген. Кайталанып (толукталып-такталып) али басыла элек.

Ал эми “Кыргыз ССРиндеги [Кыргыз мамлекетиндеги – Ш.Ж., Т.С.] географиялык аттардын сөздүгү” (1988), кыргызча-орусча жазылган, 5200 топоним берилип, байланыш, басма сөз, маданият, транспорт, юриспруденция кызматкерлерине арналган. Аталган “Кыргыз жергеси” (1990), “Кыргыз ССРиндеги географиялык аттардын сөздүгү” (1988, Сулайманова Л.С. Кыргызско-русский словарь народных географических терминов Кыргызстан.- Б.: Лакиринт, 2002.- 66 с.) деген эмгектер - кыргыз өлкөсүндө илимдин бул багытынын мыкты эле жана илимий негизде өнүгүп бара жаткандыгынан жар салат.

Жаш топонимист - изилдөөчүлөр Л. Сулайманованын “Лингвистический анализ народных географических терминов в топонимии Кыргызстана” (2008), М. Шамшиеванын “Кыргыз тилинин Лейлек топонимдери” (2009) деген эмгектери али илимде реализациялана элек, практикада колдонууга багыттала элек. Жаш илимпоз Нурбек Акматовдун “Ысык-Көл” топонимиясы” (Каракол, 2009, 244 б.), ушул эле илимпоздун “Ысык-Көл жер-суу аттарынын сөздүгү” (Каракол, 2009, 224 б.) деген китеби кыргыз ономастикасы үчүн кызыктуу.

IV. ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫК-ТАРМАКТЫК СӨЗДҮКТӨР

Терминологиялык-тармактык сөздүктөр максаты, түзүлүш принциптери боюнча энциклопедиялык сөздүктөргө бир аз жакын.

Кыргыз тилинде терминологиялык-тармактык сөздүктөр 20-жылдардын аягында - 30-жылдардын башында чыга баштаган. Алар негизинен орусча-кыргызча, сейрек кыргызча-орусча түрүндө, өтө сейрек, накта кыргызча болгон.

XX кылымдын 60-жылдарынан баштап бир тилдүү түшүндүрмөлүү терминологиялык-тармактык кыргызча сөздүктөр түзүлө баштаган жана алар 80-90-жылдары жанданган. Бүгүнкү күндө (2010-жылдын аягында) КРнын УИАсынын Терминология секторунда 150гө жакын ар кандай терминологиялык-тармактык сөздүк жарык көргөн. Алардын бир тобу алгач долбоор түрүндө даярдалып, талкуудан өтүп, анан басылып чыккан. Учур жана илим тарабынан караганда мындай көрүнүш өзүн-өзү актаган.

Терминологиялык-тармактык сөздүктөр төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт жана аларга лексикографиялык өңүттөн ой жүгүртүүдө хронологиялык (ошондой эле алфавиттик) принцип эсепке алынат.

1. Физика-математикалык илимдер боюнча сөздүктөр.
2. Химия илимдери боюнча сөздүктөр.
3. Биология илимдери боюнча сөздүктөр.
4. Геология-минерология илимдери боюнча сөздүктөр.
5. Техника илимдери боюнча сөздүктөр.
6. Айыл-чарба боюнча сөздүктөр.
7. Ветеринария илимдери боюнча сөздүктөр

8. Тарых илимдер боюнча сөздүктөр.
9. Экономика илимдери боюнча сөздүктөр.
10. Филология илимдери боюнча сөздүктөр.
11. Философия илимдери боюнча сөздүктөр.
12. География илимдери боюнча сөздүктөр.
13. Юридика, укук илимдери боюнча сөздүктөр.

Укук: (Кыскача энциклопедия).- Фрунзе: КСЭ. 1988, 496 б.

14. Педагогика илимдери боюнча сөздүктөр.
15. Медицина илимдери боюнча сөздүктөр.
16. Политология, социология, психология, искусство илимдери боюнча сөздүктөр.

Акунов А., Ожукеева Т. [ж.б.]. Политология: (Кыскача сөздүк). Б., 1996.

17. Физкультура жана спорт боюнча сөздүктөр.

«Физкультура жана спорт»: (Энциклопедия, Б., 2002, 236 б.). Бул эмгек 1000 нуска менен жарык көргөн жана 500 макаладан турат. Мында дене-тарбия жана спорт боюнча негизги терминдер, спорт тарыхы, Кыргызстандагы көрүнүктүү спортчулардын өмүр баяны камтылган.

18. Аскер ишине байланыштуу сөздүктөр.
19. Экология, жаратылышка мамиле жасоо боюнча сөздүктөр.
20. Гидротехника боюнча сөздүктөр.
21. Дин иштери, религия боюнча сөздүктөр.
22. Компьютер боюнча сөздүктөр.
23. Маданият боюнча сөздүктөр.
24. Архитектура боюнча сөздүктөр.
25. Ишкердик боюнча сөздүктөр.
26. Транспорт боюнча сөздүктөр.
27. Ар кандай багыттагы сөздүктөр.
28. Экзотикалык мүнөздүү сөздүктөр.

Ушул кезде кыргыз тилине жана кыргыз турмушуна байланыштуу сөздүктөр уланып, улам толукталып чыгып жаткандыгына күбө болобуз.

Биздин баамыбызда, мындай көрүнүш турмуш менен, илим менен кошо арыштап бара жатат. Демек, мындай абалды жагымдуу жагдай десек болчудай.

Мындай типтеги сөздүктөр, бүгүнкү күндүн - 2010-жылдын бийиктигинен, деңгээлинен караганда, глобализациянын (ааламдаштыруунун) контекстинен алганда, жемиштүү өнүгүп-өсүп бара жатат.

Ушул мезгилде Кыргыз Республикасында сөздүк түзүү, түзүлгөн сөздүктөрдү басып чыгаруу жана аларды сактап туруу, сатуу иштери колго алынбаган, жолго салынбаган, кайдыгерчилик кабылып турган абалда.

Жогорудагы “ТАРМАКТЫК-ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮКТӨРДҮН” ичинен “10. Филология илимдери боюнча сөздүктөрдүн” арасынан биздин кесиптик багытыбызга “С и н о н и м д и к с ө з д ү к” жакын турат. Мына ошондуктан бул жерде ага мүнөздөмө берсек эп болчудай.

Жашоодо, турмушта кеңири керектеле турган филологиялык өздүктөрдүн бири синоним (синонимдик) сөздөрдүн сөздүгү. Аны Ш. Жапаров менен К. Сейдакматов түзгөн: “Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү” (Фрунзе, “Илим”, 1984.- 470 бет) 30 басма табак көлөмүндө, 2000 нускада жарык көргөн. 7000 жакын азыркы кыргыз адабий тилиндеги синонимдер камтылып, алардын колдонулушуна, маанисине, өз ара катышына лингво-стилистикалык, семантикалык мүнөздөмө берилип, колдонулушундагы активдүүлүгүнө карай жайгаштырылып, стилистикалык чечмелөө берилип – турмуштун бул же тигил алкагында керектелишине жараша түшүнүк коштолуп, ар бир синоним сөз текст менен шөкөттөлөт жана синоним деген категорияга аныктама берилет: айтылышы ар башка келип, бирдей же бири-бирине жакын түшүнүктү билдирген сөздөр СИНОНИМДЕР деп аталат.

СИНОНИМДЕРДИН мүнөздүү белгилери төмөнкүлөр:

- а) семантикасы бирдей түшүнүктү же бири-бирине жакын кубулушту, көрүнүштү, нерселердин, буюмдардын аттарын билдириши;
- б) морфологиялык жактан бир сөз түркүмүнө таандык болушу;
- в) тыбыштык түзүлүшү жана морфемалык куралышы боюнча ар башка болушу;
- г) синтаксистик жагынан бирдей сүйлөмдүн мүчөсүнүн милдетин аткарышы. (Аталган аныктамаларды далилдеш үчүн *адам-киши*, *сакта-корго* деген синонимдер анализдесек).

Бул а к а д е м и я л ы к мүнөздөгү сөздүктүн аягында (403-463-беттеринде) синонимдердин көрсөткүчү (индекси) берилет. Мындай эмгек кайталанып-толукталып, кайра басыла элек. Аталган эмгекке карата учурунда көп жылуу, илимий пикирлер айтылган.

V. АЙМАКТЫК СӨЗДҮКТӨР

Аймактык (чөлкөм таануу багытындагы) сөздүктөрдүн семантикалык-лексикалык өзөгүндө филологиялык, ономастикалык сөздүктөрдүн базалык (фундаменттик) негиздер айкалыша, чырмалыша жайгашкан. Дал мына ошондуктан аларды жаңы типтеги көрүнүшкө кошууга негиз түзүлгөн.

2009-жылдын аягында (XII) Кыргыз Республикасынын Административдик бөлүнүшү боюнча (Х.Карасаев. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү.Б.,2009, 598 б.): 7 (жети) область; 40 (кырк) район; 16 (он алты) шаар, 493 (төрт жүз токсон үч) айыл өкмөтү бар. Мындай эмгектер регионалдык-географиялык мүнөздөгү энциклопедиялык сөздүктөрдүн тобуна кирип, максаты мекен-өлкө таануу сабагын окутуу менен байланышып, окуучуларды жерди сүйүү, анын байлыктарын урматтоого багытталган, патриотизмди калыптандырууну аркалайт.

ОБЛАСТТЫК ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛАР

Бүгүнкү күндө бул багытта: “Ош областы” (Фрунзе, 1989, 512 б.). 10 000 (он миң) нускада, кыргыз тилинде, 32 (отуз эки) басма табак көлөмүндө жарык

көргөн. Китепте 8/12 бет түстүү карта; текстте 98 (токсон сегиз) ак-кара түстөгү сүрөт; 202 (эки жүз эки) портрет; 17 (он жети) ак-кара карта берилген.

Кийинки жылдары регионалдык мүнөздөгү энциклопедиялык – мекен таануу багытындагы сөздүктөр жарык көрүүдө. Буга «Ош областы», «Фрунзе шаары», «Чүй облусу», «Ысык-Көл облусу», «Талас облусу», “Жалал-Абад облусу” сыяктуу китептер жана Кыргызстандын ар бир районуна арналган эмгектер мисал болот.

“Ош областы” энциклопедиясы атайын СССР учурундагы бул багыттагы эмгектерди даярдоочу принциптер, талаптар, жол-жоболорго ылайык даярдалган. Элге кеңири тараган, такталган маалыматтардын негизинде, илимий стилде жазылган (Бул энциклопедияга азыркы Жалал-Абад, Баткен областарына таандык маалыматтар да камтылган. Кайра басылып чыга элек).

“Фрунзе (Энциклопедия) (Фрунзе, 1984, 288 бет, орус тилинде), 31 (отуз бир) басма табак көлөмүндө, 30 000 (отуз миң) нускада жарык көгөн. Энциклопедиялык эмгектерге коюлуучу талаптарга, принциптер менен жол-жоболорго ылайык илимий мүнөздө түзүлгөн.

“Талас облусу”: (Энциклопедия), Бишкек, 1995.-320 бет, кыргыз, орус тилинде, 20 (жыйырма) басма табак көлөмүндө, 10 000 (он миң) нускада жарык көргөн. Кайра басылып чыга элек (2009.XII).

“Жалал-Абад облусу”: (Энциклопедия).- Б.: Мамлекетте тил жана энциклопедия борбору, 2008.- 528 б.

Нарын облусу: (энциклопедия). – 2010. 600 нускада, кыргыз тилинде. 2700 инсан киргизилген. Областык, шаардык, райондук (ошондой эле терминологиялык-тармактык) энциклопедиялардын жарык көрүшү бул багытта элдердин руханий маданиятынын көтөрүлүп бара жаткандыгынын белгиси болуп саналат.

Ошондой эле дүйнөдө өз алфавити (жазуусу), улуттук илимдер академиясы бар элдер маданияттуу (илимий) калктардын катарында турат.

Кыргыз шаарлары (Фрунзе/Бишкектен башкасы) боюнча энциклопедиялар али түзүлө элек.

РАЙОНДУК ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛАР

Хронологиялык өнүгтө:

2002

Жумгал району: (Энциклопедия).- Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2002.- 184 б.

2005

Кадыров А. Ала-Бука району: (Энциклопедия).- Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2005.- 328 б.

Токтогул району: (Энциклопедия).- Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2005.- 292 б.

2007

Бектуров ажы Мансуров. Ак-Суу району: (Ак-Суу районунун этнографиялык өмүр баяны).- Б.: Бийиктик, 2007.- 324 б.

2008

Аксы району: (Энциклопедия).- Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2005.- 320 б.

Кыргыз Республикасынын 40 (кырк) району боюнча энциклопедиянын талабына, принциптерине ылайык эмгек жарык көрө элек. Райондордун уюшулганына 90 (токсон) жылдын айланасындагы маараке-тойлор белгиленүүдө.

Кыргыз тилиндеги жарык көргөн сөздүктөргө сан жана сапат жагынан анализ жүргүзүү менен кошо, келечекте, кыргыз лексикографиясында, кандай сөздүктөр пайда болуш керек деген ойду да ортого салуу.

Изилдөө ишинде, ошондой эле базар мамилесинин күн тартибинде сөздүк жаратуу иши бөтөнчө актуалдуу аракеттерден болуп саналууда да, замананын агымдуу жана өкүмдүү талабына шайкеш келбеген, өлкөнүн илимий талабын канааттандыра албаган жагдай өкүм сүрүүдө, дал ушундай көрүнүштү лексикографиялык багыттан да байкоого болот.

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ БОЮНЧА СҮЙЛӨШМӨЛӨР

Сүйлөшмөлөр - өздөрүнүн алдына койгон практикалык максаты менен милдеттерине, лингвистикалык материалына карай котормолуу (кош тилдүү) филологиялык сөздүктөргө жакын турат. Кыргыз тилинде (бүгүнкү күндө - 2010) алардын кош тилдүү, үч тилдүү, беш тилдүүлөрү кезигет. Кош тилдүү (айрыкча) кыргызча-орусча (же орусча-кыргызча) түрлөрү, варианттары көп учурайт,

Үч тилдүү сүйлөшмөгө мисал: Турсуналиев Турдалы, Жолдошбеков Абдыкерим, Шамбаев Сыргабек “Кыргызча-англисче-немисче сүйлөшмө” (Фрунзе, Мектеп, 1973, 124 б.).

Беш тилде сүйлөшүүгө ылайыкталган эмгек: Абдыкеримова З.Б., Акчекеева М.С., Байтерекова Г.Б., Гыско Г.П. “Кыргызча-орусча, кыргызча-англисче, кыргызча-немисче, кыргызча-французча, кыргызча-испанча сүйлөшмө” (Фрунзе: КСЭ, 1990, 208 б.).

Сүйлөшмөлөр башка (бөтөн) тил үйрөнүүдө алгачкы кызмат көрсөтүүчү окуу-усулдук эмгек болуп саналат да, көбүнчө саякатчылардын (туристтердин) тилдик түйшүгүн жеңилдетет. Алар тематикалык багытта түзүлөт.

Айтылган ойду: Турсуналиев Т., Жолдошбеков А., Шамбаев С. Кыргызча-англисче-немисче сүйлөшмө (Фрунзе: Мектеп, 1973, 123 бет) деген эмгеги кубаттайт.

**«АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫ ЖАНА
ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ» БОЮНЧА КЫСКАЧА ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫК
МИНИМУМ**

Аббревиатура	какшык
абстакция	калька
адабий [тилдик] лексика	катмар
ажырагысыз	кесиптик лексика
аккозионализм [дер]	китеп лексикасы
аймактык сөздөр (лексика)	комбинатордук лексика
аллоним	коннотация
аналог	контекст
аналогия	конфигурация
анафора	кош сөз
анохронизм	кошмок сөз
андроним	кошунду сөз
антоним	Лексема
антонимия	лексика
антонимика	лексикография
антропоним	лексикология
антропонимика	лексикалык катмар
антропонимия	лексикалык бирдик
апеллятив	лексикалык кубулуш
архаизм	лексикалык өзөк
ассоциация	лексикалог
Бала сөзү	лексикон
бейтарап лексика	Маани
бирдик (лексикалык бирдик)	мазмун
бириккен сөздөр	макаронизм
Варваризм(дер)	маңыз
вульгаризм(дер)	метатеза
Гипербола	метафора
гипокористика (эркелетүү)	метанимия
глосса	моносемия
Денотация	Нагыз антонимдер
дефиниция (аныктама)	неологизм(дер)
диалектизм	номинация
дилогия	норма
Жаңылмач	Обочолонгон
жаңы сөздөр	огоронимика
жалпы [элдик] лексика	оксюморон
жаргон	омограф
Изоглосса	омоним
историзмдер	омонимика
Кабыл алынган сөз	омонимия
каймана сөз	омофон

оним	сөздүк фонд
ономастика	статика (сенек)
ономастикалык сөздөр	структура
оошкон сөздөр	сырдык сөздөр
орой сөз	Табу
осол сөз	тарыхый сөз(дөр)
ороним	термин
оронимика	терминология
Өтмө маани	топоним
Палиндром	топонимика
пароним	топонимия
паремия	топонимист
паремиология	түз маани
паронимика	түшүндүрмө сөздүк
патроним	Улуттук лексика
полисемия	уңгу сөз
пуризм	урбанизм
Регионалдык лексика	учкул сөз(дөр)
редупликация	уя (сөздүн уясы)
Салыштыруу	Фразеологизм
сема	фразеология
семантика	Чечендик
семантикалык анархия	Эвфемизм
семантикалык универсализм	экосистема
семасиология	экстралингвистика
сенек	эл аралык сөздөр
сигнификат	эллипсис
синекдоха	эмоция
синкретизм	энантиосемия
синоним	эпоним
синонимдик катар	эргоним
синонимдик уя	эскирген сөз(дөр)
синонимдик омоним	этимология
синонимия	этимон
синонимика	этнографиялык лексика
славянизм	этномаданий лексика
сөз	этноним
сөздүк	этнонимика
сөздүк катмар	этнонимия
сөздүк кор	

«АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫ ЖАНА ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ» БОЮНЧА ТЕСТТЕР

(I-XXXV тест. Ар бир тест 4 (төрт) варианттуу жооптон турат. Анын ичинен бир вариант эң туура деп эсептелет. Ачкычы аягында берилди).

I. 1965-ЖЫЛЫ ЧЫККАН ЧОҢ «КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮКТҮ» КИМ ТҮЗГӨН?

- 1) Юнусалиев Б.М.;
- 2) Юдахин К.К.;
- 3) Карасаев Х.К.;
- 4) Мукамбаев Ж.

II. СӨЗДӨРДҮ ТУУРУ ЖАЗУУГА КАНДАЙ СӨЗДҮК КЫЗМАТ КЫЛАТ?

- 1) энциклопедиялык;
- 2) түшүндүрмө;
- 3) орфографиялык;
- 4) орфоэпиялык.

III. СӨЗДҮК КУРАМ (СОСТАВ) ДЕП ЭМНЕНИ АЙТАБЫЗ?

- 1) эне тилдеги сөздөрдүн жалпы жыйындысы;
- 2) активдүү колдонулган сөздөр;
- 3) лексикалык маани берген сөздөр;
- 4) регионалдык мүнөдөгү сөздөр;

IV. «КИРГИЗСКАЯ ЛЕКСИКОЛОГИЯ» (1959) ДЕГЕН КИТЕПТИ КИМ ЖАЗГАН?

- 1) Турсунов А.;
- 2) Садыков Т.;
- 3) Юнусалиев Б.;
- 4) Сейдакматов К.

V. СӨЗ МЕНЕН ТЕРМИНДИН АЙЫРМАСЫ ЭМНЕДЕ?

- 1) айырмасы жок?;
- 2) мааниси бирдей, тыбыштык жагынан айырмаланат;
- 3) сөзгө термин мааниси боюнча карама-каршы коюлат?;
- 4) термин сөз болот жана илим-билимдин бул же тигил тармагында, так мааниде колдонулат;

VI. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ДЕП ЭМНЕНИ АЙТАБЫЗ?

- 1) өтмө мааниде көркөмдүк үчүн колдонулган сөздөрдүн монолиттүү бирдиги;
- 2) эки же андан ашык кош сөздөр;
- 3) көп сөздөрдүн уюмдашуусу;
- 4) сөздөрдүн маанилеринин кеңейиши;

VII. ТАБУ (ТЕРГЕМЕ) СӨЗДӨРДҮН ЭВФЕМИЗМДЕН АЙЫРМАСЫ БАРБЫ?

- 1) айырмасы жок;
- 2) табу сөздү аялдар гана колдонот (айтышат);
- 3) табу адамдардын айлана-чөйрөгө болгон түшүнүгүнүн

кеңейишинин натыйжасында жаралган;

4) заттын атын элдеги айтылышынан башкача атоодон келип чыккан;

VIII. СӨЗ ДЕГЕН ЭМНЕ?

1) Сөз – тыбыштардан куралган, маани билдирген лингвистикалык бирдик;

2) Сөз деген сөз;

3) Сөз – тыбыштардын ырааттуу тартиби;

4) Сөз – кишинин оозунан чыккан үн.

IX. МАТЕРИАЛДЫК БАЗАСЫНА, МАКСАТЫ МЕНЕН МИЛДЕТИНЕ ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК БАГЫТЫНА КАРАЙ СӨЗДҮКТӨР КАНЧА ТИПКЕ БӨЛҮНӨТ?

1) дүйнөлүк лексикологияда сөздүктөр типтерге бөлүштүрүлбөйт;

2) сөздүктөр филологиялык, энциклопедиялык, аймактык жана ономастикалык болуп бөлүнөт;

3) сөздүктөр илимде теориялык жана практикалык болуп бөлүнөт;

4) лексикографияда сөздүктөр типтерге, анан түрлөргө ажыратылат.

X. СӨЗГӨ ЛЕКСИКАЛЫК ТАЛДОО ЖҮРГҮЗҮҮ ДЕГЕН ЭМНЕ?

1) сөздүн жазылышына назар салуу;

2) сөздүн тыбыштык түзүлүшүн карап көрүү;

3) сөздүн түпкү тегин билүү;

4) сөздүн тыбыштык түзүлүшүнө, берген маанисине анализ жүргүзүү.

XI. АТАКТУУ, ТААНЫМАЛ КЫРГЫЗ ЛЕКСИКОЛОГДОРУ, ЛЕКСИКОГРАФТАРЫ КИМДЕР?

1) Тыныстанов К., Арабаев Э., Карасаев Х., Радлов В.В.;

2) Кашкари Махмуд, Орузбаева Б., Мукамбаев Ж., Сейдакматов К.;

3) Юдахин К., Юнусалиев Б., Карасаев Х., Мукамбаев Ж.;

4) Жапаров Ш., Коңкобаев К., Исаев Д., Осмонова Ж.

XII. СӨЗ УЛУТТУК БАЙЛЫК БОЛУП САНАЛАБЫ?

1) сөз эч кандай байлыкка кошулбайт;

2) сөз – лексикалык бирдик;

3) сөз – улуулардын урпактарга өткөн мурас жана улуттук кенч;

4) сөз – тыбыштардан куралган лингвистикалык кубулуш.

XIII. ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫК ТАЛДОО ДЕГЕН ЭМНЕ?

1) сөздү мааниси, маанилик катышы, тыбыштык түзүлүшү ж.б. аспектилерине иликтөө жүргүзүү;

2) бир элдин тилиндеги сөздөрдүн иретине назар салуу;

3) сөздөрдүн орун-тартибин байкоо;

4) сөздөрдү алфавиттик тизмекке салуу, маанисин түшүндүрүү.

XIV. ОНОМАСТИКА ДЕГЕН ЭМНЕ?

1) энчилүү аталыштар жөнүндөгү илимдин тармагы;

2) жер-суу аттары жөнүндөгү илим;

- 3) кишиге берилген ысымдар тууралуу тармак;
- 4) жалпы ат менен энчилүү аттардын айырмасын аныктай турган илимий аймак.

XV. ОМОНИМДЕР КАНДАЙЧА ПАЙДА БОЛОТ?

- 1) сөздөрдүн маанилеринин кеңейишинен;
- 2) башка тилдерден сөздөрдү кабыл алуудан;
- 3) сөздөрдүн тыбыштык жагынан бузулуусунан;
- 4) сөздөрдүн семантикалык жактан эволюцияланышынан.

XVI. КЕСИПЧИЛИК ЛЕКСИКА ДЕП ЭМНЕНИ АЙТАБЫЗ?

- 1) байыртадан бери келе жаткан сөздөрдү;
- 2) элдик бул же тигил кесипке байланыштуу сөздөрдү;
- 3) жаңыдан жаралган терминдерди;
- 4) лексикалык мааниси жок сөздөр менен терминдерди.

XVII. «КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮГҮ» КАНЧА ЖОЛУ ЖАРЫК КӨРГӨН?

- 1) бир жолу;
- 2) эки жолу;
- 3) үч жолу;
- 4) төрт жолу;

XVIII. «КЫРГЫЗ ТИЛИНИН АКАДЕМИЯЛЫК ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮГҮ» КАЧАН ЖАРЫК КӨРГӨН?

- 1) 2001;
- 2) 1980;
- 3) 1986;
- 4) 1996;

XIX. «КЫРГЫЗ АДАМ АТТАРЫНЫН СӨЗДҮГҮН» КИМ ТҮЗГӨН?

- 1) Дыйканов К.;
- 2) Орузбаева Б.Ө.;
- 3) Боронов А.;
- 4) Жапаров Ш.

XX. «КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АКАДЕМИЯЛЫК СИНОНИМДИК СӨЗДҮКТҮН» АВТОРЛОРУ КИМДЕР?

- 1) Жапаров Ш., Сейдакматов К.;
- 2) Коңкобаев К., Эгембердиев Р.;
- 3) Юдахин К.К., Карасаев Х.К.;
- 4) Бакинова Г., Үмөталиева Б.Ж.

XXI. «КЫРГЫЗ ТИЛИНИН АКАДЕМИЯЛЫК АНТОНИМДЕР СӨЗДҮГҮ» КАЧАН ЖАРЫК КӨРГӨН?

- 1) 2004;
- 2) 1965;
- 3) 1984;
- 4) 1988.

XXII. «КЫРГЫЗ СОВЕТ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ» ДЕП АТАЛГАН СӨЗДҮК (1976-1986) КАНЧА ТОМДОН ТУРАТ?

- 1) он;

- 2) сегиз;
- 3) алты;
- 4) төрт.

XXIII. НЕОЛОГИЗМДЕР ДЕП КАНДАЙ ЛЕКСИКАНЫ АЙТАБЫЗ?

- 1) жаңыдан эле тарай баштаган терминдерди;
- 2) элге кеңири тараган сөздөрдү;
- 3) али элге тааныш эмес терминдерди;
- 4) элге анча кызматы жок сөздөрдү.

XXIV. «БИРИНЧИ ЖОЛУ СИЗДИ БИРИНЧИ КӨРДҮМ» ДЕГЕН СӨЗДҮН СОСТАВЫНДАГЫ СӨЗДӨР КАНТКЕНДЕ КӨРКӨМДҮҮРӨК БОЛОТ?

- 1) «биринчи жолу сизди алгач көрдүм»;
- 2) «биринчи ирет сизди биринчи байкадым»;
- 3) «сизди биринчи жолу алгач көрдүм»;
- 4) «сизди биринчи ирет биринчи байкадым».

XXV. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СИНОНИМИ БАРБЫ?

- 1) эч качан болбойт;
- 2) болушу да, болбошу да мүмкүн;
- 3) азырынча байкала элек;
- 4) болот;

XXVI. КЫГЫЗДЫН УЛУТТУК ЛЕКСИКАЛЫК КАРТОТЕКАСЫ БАРБЫ?

- 1) бар;
- 2) жок, эч ким түзө элек?
- 3) кыргызга андай картотеканын кереги жок;
- 4) түзүп компьютерге салып, келечек муундарга калтыруу керек.

XXVII. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ КАЙСЫ ӨЛКӨЛӨРДҮН ТИЛДЕРИНЕН КЕЛГЕН СӨЗДӨР БАР?

- 1) Швеция, Швецария, Голландия, Норвегия;
- 2) Африка, Бразилия, Конго, Мексика;
- 3) Индия, Араб, Сирия, Ооганстан;
- 4) Кытай, Тибет, Иран, Араб, Монгол.

XXVIII. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ КАНЧА МИҢ СӨЗ БАР?

- 1) 100 000;
- 2) 80 000;
- 3) 60 000;
- 4) 40 000.

XXIX. ЭМНЕ ҮЧҮН СӨЗ УЛУТТУК БАЙЛЫК ДЕП АТАЛАТ?

- 1) атадан балага өтүп, тынымсыз колдонулгандыгы, үзгүлтүксүз кызматы үчүн;
- 2) улутка пайда келтирген үчүн;
- 3) улуттук кызыкчылыгын көздөгөн үчүн;
- 4) антип айтылбайт, мындайча айтылыш туура эмес.

XXX. ЭМНЕ ҮЧҮН БИР ЭЛДЕН ЭКИНЧИ ЭЛГЕ СӨЗДӨР ООШОТ?

- 1) илимий-маданий, экономикалык байланышка жана турмуштук зарылдыкка, муктаждыкка ылайык;
- 2) бир элден экинчи элге сөз оошпойт;

- 3) лингвистикалык мындай процессти окумуштуулар байкай элек;
- 4) бир эл экинчи элге сөзүн убактынча берип турат, кийин кайтарып алат;

XXXI. НОМИНАТИВДИК МААНИ ДЕГЕН ЭМНЕ?

- 1) затты атаганда кишинин көз алдына тартылган элес;
- 2) тилдин тарыхы менен байланышкан тармак;
- 3) түшүнүк менен байланышпаган көрүнүш, кубулуш;
- 4) сөздөрдүн грамматикалык түзүлүшү.

XXXII. ЭТИМОЛОГИЯ ДЕГЕН ЭМНЕ?

- 1) сөздөрдүн маанилериндеги жылыштарды иликтеген тармак;
- 2) эне тилдеги сөздөрдүн, мүчөлөрдүн, морфемалардын тарыхын, маанисин изилдейт;
- 3) полиглот маселелерине назар салуу;
- 4) морфонологиянын тарыхына ой жүгүртүү.

XXXIII. ЭТНОЛИНГВИСТИКА ЭМНЕНИ ИЗИЛДЕЙТ?

- 1) элдин (уруунун) маданиятына байланышкан лингвистикалык тармак;
- 2) сөздүк байлыкка синхрондук мамиле жасоо;
- 3) сөздү түбөлүктүү, туруктуу көрүнүш катары кароо;
- 4) салттуу лингвистиканын категорияларын четке кагуу.

XXXIV. ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК КАНДАЙ КЫЗМАТ КЫЛАТ?

- 1) элдин лексикалык казынасындагы сөздөрдү кайра элге (кийинки муунга) түшүндүрү;
- 2) сөз маанилерин чегин ажыратуу;
- 3) элдик лексикалык байлыкка эсеп-кысап жүргүзүү;
- 4) сөздөрдүн маданий кызматын аныктоо.

XXXV. КЫРГЫЗ КАЛКЫ ПРОФЕССОР ЖЭЭНБАЙ МУКАМБАЕВДИ КАЙСЫ ЭМГЕГИ ҮЧҮН СЫЙЛАЙТ?

- 1) «Эл ичи - өнөр кенчи» деген жыйнагы үчүн;
- 2) кыргыз диалектологиясы боюнча эмгектерине;
- 3) «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү» деген эмгеги үчүн;
- 4) илимий кадыр-баркы үчүн.

«Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы, лексикографиясы» курсунун тесттеринин туура жообу – ачкычы:

I. 2;	VI 1;	XI 3;	XVI 2;	XXI 1;	XXVI 2;	XXXI 2;
II. 3;	VII 4;	XII 3;	XVII 2;	XXII 2;	XXVII 4;	XXXII 5;
III. 4;	VIII 1;	XIII 4;	XVIII 1;	XXIII 1;	XXVIII 2;	XXXIII 1;
IV. 3;	IX 4;	XIV 4;	XIX 4;	XXIV 1;	XXIX 1;	XXXIV 1;
V. 4;	X 4;	XV 1;	XX 1;	XXV 3.	XXX 1;	XXXV 3;

«Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы» курсу боюнча тесттер окуу процесси менен байланыштуу болгондуктан, аларды окутуучу чыгармачылыкта каалагандай өзгөртүп алса болот.

«АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫ ЖАНА ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫНА» МОДУЛЬ СУРООЛОРУ:

1-модуль.

Жалпы темасы: Лексиканын ырааттуулук (системалык) мүнөзү, жалпылоочу касиети жана сөздөрдүн маанилик катышы боюнча топтору:

1-модулдун суроолору:

1. Лексикология – тил илиминин бир бөлүгү, анын тил илиминин башка бөлүмдөрү менен байланышы.
2. Лексикологиянын изилдөө объектилери жана бөлүмдөрү.
3. Тилдин сөздүк кору жана курамы деген эмне?
4. Лексика – улуттук байлык, эмне үчүн?!?
5. Сөз лексикалык бирдик, анын тыбыштык түзүлүшү, варианты; сөздүн лексикалык, грамматикалык маанилери, сөз маанисиндеги жылыштар.
6. Сөздүн түз, өтмө жана контексттик, эмоционалдык, конкреттүү, абстракттуу маанилери.
7. Табу жана эвфемизм (тергеме жана сылык сөз).
8. Синонимдер, алардын пайда болушу, түрлөрү, катары, стилистикалык боекчосу.
9. Омонимдердин түрлөрү, пайда болушу.
10. Антонимдер, алардын негизги, көмөкчү белгилери, оксюморон, энантиосемия, пароним.

2-модуль.

Жалпы темасы: Кыргыз лексикасынын тарыхый катмарлары жана кыргыз лексикасынын колдонулушуна карай бөлүнүшү:

2-модулдун суроолору:

1. Лексикадагы тарыхый катмар, аны аныктоо: түрк-монгол лексикасы, жалпы түрк лексикасы.
2. Төл лексика, анын башаты, баюу жолдору, сакталышы, кызматы.
3. Кытай, санскрит, монгол, иран, араб, славян тилдеринен оошкон сөздөр, алардын тарыхы, тематикасы.
4. Интернационалдык лексика, анын мүнөзү.
5. Лексикалык кабыл алуунун жолдору, калька. Кыргыз лексикасынын байышынын ички-тышкы булактары.
6. Жалпы элдик, регионалдык (говордук, диалектилик) лексика, кесиптик (элдик терминологиялык) лексика.
7. Термин, терминология; кыргыз терминологиясы (кечээ, бүгүн, эртең).
8. Эскирген, тарыхый сөздөр, неологизмдер; сөздөрдүн варианттары (лексикалык, фонетикалык ж.б.).
9. Этимология, анын түрлөрү жана этимология жүргүзүүнүн принциптери, методдору (усулдары).
10. Ономастика жөнүндө маалымат. Ономастиканын (топонимика, антропонимика ж.б.) бөлүмдөрү, башка илимдер менен байланышы. Энчилүү аттардын пайда болушу, кызматы, апеллятив менен онимдин

катышы.

3-модуль

Жалпы темасы: Кыргыз тилинин лексикографиясы жөнүндө. Фразеологиянын негизги белгилери (идиома), макал-ылакаптардан айырмасы. Кыргыз тилиндеги фразеологиялык сөздүктөр, изилдөөлөр.

1. Сөздүк деген эмне?
2. Эмне үчүн сөздөр сөздүк түргө келтирилет, басылып чыгарылат?
3. Кандай окуумуштууну лексикограф деп айта аласыз?
4. Жеке автордун (мисалы, Ч.Айтматовдун чыгармаларынын) сөздүгүн түзсө болобу?
5. «Манас» эпосунун сөздүгү түзүлгөнбү же түзүлүп жатабы?
6. Сөздүк маданияттын кайсыл түрүнө кирет?
7. Кыргыз лексикасынын жыйнала башташы, азыркы абалы.
8. Лексиканы жыйноонун программасы, объектиси, материалды сактоо, системалаштыруу, жарыялоо.
9. Улуттук лексикалык банк түзүүнүн зарылдыгы, келечеги жөнүндө.
10. Сөздүктөр, алардын типтери жана түрлөрү (компьютердик) электрондук сөздүктөр.

СӨЗГӨ ЛЕКСИКАЛЫК ТАЛДОО

I. Акылман карыя – агып жаткан дарыя.

Бул сүйлөмдө *карыя* сөзүнө талдоо жүргүзүлө. Ал үчүн:

1. Биринчи кезекте анын тыбыштык турпатына көңүл бурсак: 6 (алты) тыбыштан: [к][а][р][ы][й][а]; 5 (беш) тамгадан: к,а,р,ы,я; 3 (үч) муундан: ка-ры-йа турат.
2. Учурдагы күндөлүк турмушта орточо, активдүү жана жыштыкта колдонулат.
3. Төл сөз жана көптөн бери тынымсыз колдонулуп келе жаткан лексика катары каралат.
4. Азыркы кезде *эмоционалдуулукта* (урматтоо сезими менен айтылган сөз катары) керектелди; өтмө жана метафоралык ыкта – ак+сакал, демек, сыйлуу, урматтуу.
5. Синоними аксакал – чал, антоними – жаш.
6. Түшүндүрмөлүү, кош тилдүү, орфографиялык сөздүктөрдөн орун берилген, жалпы элге түшүнүктүү (чектелбестен) колдонулат, регионалдык мүнөздө эмес.
7. Жалпы түрк тилдерине мүнөздүү лексика (фонд).
8. Жөнөкөй сөз; татаал (кош, кошмок, бириккен, кыскартылган) сөз эмес; архаизм сөзгө кошулбайт.

II. Ак элечектүү апалар, ак калпактуу аталар ар дайыма аман болуңузда, арабызда бар болуңузда!

Бул сүйлөмдөгү элечек деген сөзгө кайрылалы.

1. Турпаты жагынан 6 (алты) тыбыштан: [э][л][е][ч][е][к]; 6 (алты) тамгадан: э,л,е,ч,е,к; 3 муунга: э-ле-чек, 2 (эки) ачык, 1 (бир) туюк муун.

2. Пассивдүү жана сейрек жыштыкта колдонулат.

3. Конкреттүү мааниде, буюмдун (заттын) аты, этномаданий лексика, азыркы текстте снэкдоха катарында пайдаланылды.

4. Өтмө мааниде (эмоционалдуулукта), фразеологиялык өңүттө керектелди.

5. Адабий тилдик – элдик лексика катары лексикографиялык эмгектерде жолугат.

6. Төл сөз лексика, регионалдык мүнөздө да кездешет.

7. Текстте (подтекстте, контекстте) чектелбестен, кеңири колдонула берет.

8. Улуттук картотекалык байлык (банк) катары кароого болот.

III. Айланайын энекем – түбөлүктүү менин берекем.

Бул сүйлөмдүн ичинен айланайын деген лексикалык бирдикти талдайбыз.

1. Айланайын – 9 (тогуз) тыбыштан: [а][й][л][а][н][а][й][ы][н]; 9 (тогуз) тамгадан: а,й,л,а,н,а,й,ы,н; 4 (төрт) муунга: ай-ла-на-йын ажырайт, 2 (эки) ачык, 1 (бир) жабык, 1 (бир) туюк муун бар;

2. Кишини жакшы көрүү, жактыруу, урматтоо иретинде айтылат. Модалдуу багытта колдонулат (ички сезим менен байланышкан).

3. Адабий тилдик норма катары керектелет.

4. Тарыхы жагынан төл сөз.

5. Фразеологизмдердин компоненти катары пайдаланылат.

6. Айланайын – айнанайын деген метатезалык вариантта учурайт.

7. Түшүндүрмөлүү, орфографиялык сөздүктөрдө учурайт, регионалдык мүнөзү байкалбайт.

8. Үргүлөйүн, үйрүлөйүн деген эмоционалдуу – образдуу синоними кездешет. Көбүнчө наристелерге карата колдонулат.

«АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫ ЖАНА ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ» САБАГЫНА КАРАТА ЖУМУШЧУ ПРОГРАММА

«Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы» деген жумушчу программа төмөнкү типтүү программага [Жапаров Ш., Сыдыкова Т., Азыркы кыргыз тилинин программасы: (Фонетика, лексикология, диалектология боюнча), -Б., 2000, 32 б.] таянып түзүлдү жана лингвистикадагы бүгүнкү жетишкендиктер эске алынды.

Сөздү тилдин фонетика, лексика, морфология, синтаксис бөлүктөрү окуп үйрөтөт, анткени анын аткарган коомдук, лингвистикалык кызматы өтө олуттуу жана тынымсыз, ошону менен бирге эле ал ийкемдүү, универсалдуу болуп саналат. Мына ошондуктан сөзгө карата болгон илимий мамиле, лингвистикалык түшүнүк да ар кандай, кээде окумуштуулардын пикирлери бул же тигил маселе боюнча карама-каршы да болот. Ал эми лексиканын айрым маселелери али изилдене же изилденип бүтө элек, алардын баары акырындык менен такталып, нормативдүү көрүнүшкө айланат.

Сөз – камтып, түшүнүктөрдү туюдуруп, кубулуштар менен көрүнүштөрдү чагылдырыш үчүн кызмат кылгандыктан, ал азыркы биз башыбыздан кечирип жаткан рухтун өзөгүн кармап, коштоп, жалгаштырып жана улантып турат. Демек, сөз, лексика (лексикалык байлык) бир жылда эле жаралып, калыптанып калган эмес, миндеген жылдардын жемиши, көптөгөн муундардын үлүшү, кийинки муундарга өткөрүп берген жана бере турган мурасы, улуттук феномени, кенчи.

Сөз – элдик чыгармачылыктын жемиши, дал мына ошондуктан ал элдин байлыгы жана түбөлүктүү ырыскысы. Элдик байлыкка, түбөлүктүү кенчке абай мамиле кылуу үчүн анын ички өзөгүн билүү зарыл. Лексикология курсунун (окуулугунун) максаты менен милдети элдик байлыкка болгон сөздү ар тараптан үйрөтүп, ага болгон мамилени калыптандыруу, сезимди ойготуу болуп эсептелет.

Сөз - ойдун чордону жана ачкычы. Сөз - лингвистикалык бирдик, курал катары фонетиканын, лексиканын, морфологиянын, синтаксистин объектиси. Мына ошондуктан анын табияты өтө татаал лингвистикалык көрүнүш.

Сөз – тыбыштык түзүлүшү жагынан жана мааниси (семантикасы) боюнча каралат, анткени алар өз ара ажырагысыз лингвистикалык процесстер менен кубулуштардын жана көрүнүштөрдүн чырмалышкан курчамынан турат. Мына ушундан улам элибизде: «Тил – ойдун сандыгы» деген макал жаралган.

Кыргыз тилинин лексикасын жыйноого жана изилдөөгө К.К. Юдахин,

Б.М. Юнусалиев, Х. Карасаев, Ж. Шүкүров, Ж. Мукамбаев, Б.Ө. Орузбаева, Т.К. Ахматов, Г. Бакинова, К. Сейдакматов, Ж. Осмонова, Д. Исаев, Ж. Мамытов, К. Конкобаев, С. Өмүралиева, А. Жалилов, Т. Садыков, Т. Ашырбаев, К. Зулпукаров, У. Жусупакматов, К. Саматов, И. Абдувалиев, Ж. Сыдыков, С. Мусаев, Р. Эгембердиев, Ш. Жапаров, С. Сыдыков, А. Осмонкулов, И. Жороев, Т. Сыдыкова, Б. Сагынбаева, Г. Жумакунова ж.б. окумуштуулар салым кошушкан, кошуп да жатышат.

Сөз, лексика тууралуу түшүнүк

Сөз, лексика, лексикология, лексикография жөнүндө түшүнүк. Лексикологиянын предмети, милдети жана максаты.

Сөз – маани менен байланышкан лингвистикалык жана лексикалык биримдик (бирдик). Сөз, нерсе жана түшүнүк. Сөз – лексикологиянын предмети жана лексиканын окуп-үйрөнүүнүн максаты. Сөздөрдү классификациялык топторго бөлүштүрүүнүн мааниси, кызматы жана өзгөчөлүгү. Сөздүн мааниси, тыбыштык түзүлүшү, структурасы.

Лексиканын (сөздүн) универсалдуулугу, ийкемдүүлүгү жана жалпылоочу жагы (касиети). Азыркы кыргыз лексикасынын системасы, сөздүк кору жана сөздүк курамы (составы) жөнүндө түшүнүк.

Кыргыз лексикасынын пайда болушуна карай жана тарыхый жактан бөлүнүшү: байыртадан бери колдонулуп келе жаткан түрк лексикасы (түрк тилдерине таандык болгон орток сөздөр) жана башка тилдерден (кытай, санскрит, монгол, иран, араб, орус) кабыл алынган лексикасы. Лексикалык кабыл алуунун маданий-экономикалык факторлору жана себептери; мезгилдик жана мейкиндик аралыгы. Лексиканын тарыхы – тилдин тарыхы (элдин тарыхы).

СӨЗДӨРДҮН МААНИЛИК КАТЫШЫ БОЮНЧА ТОПТОРУ

Синонимия. Синонимдердин мааниси боюнча топтору (толук, чала маанилеш синонимдер), синонимдик катар, синонимдик уя. Синонимдердин пайда болушу жана кызматы, контексттик синонимдер, омонимдер, омонимдик синонимдер. Академиялык «Кыргыз тилинин синонимдик сөздүгү» (1984) жана башка синонимдик изилдөөлөр.

Омонимия. Омонимдер жөнүндө түшүнүк, омонимдердин түрлөрү, пайда болушу, колдонулушу. Омонимдерге окшогон сөздөр (омофондор, омографтар). «Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү» (1986).

Антонимия. Антонимдер жөнүндө түшүнүк жана антонимдердин пайда болушу, алардын көп маанилүүлүк (полисемия) менен байланышы, нагыз (лексикалык) жана морфологиялык антонимдер. Антонимдердик синонимдер, омонимдер менен маанилүү катышы. Оксюморон жана энантиосемия. «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү» (1988).

СӨЗДӨРДҮН КОЛДОНУЛУШ ЧӨЙРӨСҮ БОЮНЧА ТОПТОРУ

Жалпы элдик, адабий тилдик, диалектилик жана говордук (регионалдык) лексика. Табу жана эвфемизм.

КӨРКӨМ ТЕКСТКЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫК МАМИЛЕ, АНАЛИЗ: ОКСЮМОРОНДОР, ЭНАНТИОСЕМИЯЛАР, ПАРОНИМДЕР.

Сөздөрдүн маанилик жагынан топтору: 1) сөздүн лексикалык жана грамматикалык мааниси; 2) сөздүн түз жана өтмө мааниси; 3) метафора, метонимия жана снекдоха тууралуу түшүнүк.

Өң-түс, сапат лексикасы. Алкыш, каргыш сөздөрү, Накыл сөздөр. Паремиялар. Паремиология түшүнүгү.

ТЕРМИН ЖАНА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Кесиптик (профессионалдык), диалектилик лексика, термин жана терминология жөнүндө маалымат. Термин менен сөздүн окшоштугу жана айырмасы. Терминдик статус жана унификация жөнүндө түшүнүк, эл аралык терминдер. Калька жана анын (толук, жарым жартылай) түрлөрү.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ

Фразеология жөнүндө маалымат. Фразеологизм – лексикалык үлкөн жана көркөм категория. Фразеологизмдердин (ширешме, айкалыш, бирдик болуп) бөлүнүшү жана алардын компоненттеринин (тутумдарынын) ички чынжырланышы. Фразеологизмдердин табияты. Фразеологизмдердин маани-маңызы (семантикасы). Фразеологизмдердеги көп маанилүүлүк. «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» (1980, 2001). Көркөм тексттеги сөздүн табияты.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ОНОМАСТИКАСЫ

Ономастика жөнүндө маалымат. Ономастикалык лексика жана анын мүнөздүү өзгөчөлүгү, колдонулушундагы бөтөнчөлүгү. Ономастиканын тил илиминин башка бөлүмдөрү жана бөлөк илимдер менен байланышы. Онимизация (антропонимизация, топонимизация ж.б.) процесси жана анын апеллятив (лексикалык өзөк) менен катышы. Ономастикалык мейкиндик жана мезгил (синхрония жана диахрония), ономастикалык микро, макро деген түшүнүктөр. Улуттук жана менчик ономастикалык фонддор (банктар). Ономастикалык компьютеризация. Кыргыз ономастикасы боюнча эмгектер, сөздүктөр. «Кыргыз адам аттарынын сөздүгү» (1979), «Кыргыз жергеси» (1990), «Словарь географических названий Киргизской ССР» (1988), «Адам аттары- эл байлыгы» (2004, 2009).

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Сөздүктөр. Сөздүк жөнүндө маалымат. Сөздүктөрдүн энциклопедиялык, лингвистикалык (филологиялык), ономастикалык, терминологиялык, аймактык деген типтери жана түрлөрү. Сөздүктөрдүн практикалык жана илимий-теориялык мааниси, кызматы. **Сүйлөшмөлөр,** алардын мүнөзү жана түрлөрү. Сөздүктөрдү жана сүйлөшмөлөрдү түзүүдөгү нормалар, талаптар жана жоболор менен принциптер. Сөздүктүн жаңы оптималдуу типтери жөнүндө изденүүлөр.

Улуттук лексикалык фонд (банк), картотека жана менчик лексикалык банктар. Лексикалык компьютердик фонддор.

Кыргыз лексикологдору (Б.М. Юнусалиев, К. Сейдакматов ж.б.), терминолог (Б. Орузбаева), лексикографтары (К.К. Юдахин, К. Карасаев, Ж. Мукамбаев, Ж. Шүкүров, Ш. Жапаров, Т. Садыков, К. Коңкобаев, А. Жалилов, И. Абдувалиев ж.б.), ономасттары (С. Өмүрзаков, К. Коңкобаев, А. Боронов, Т. Эшенкулов, Н. Жапаров, Н. Акматов, Л.Сулайманова, М.Шамшиева ж.б.) жана алардын эмгектери тууралуу маалымат.

**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫН ЖАНА
ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫН ЖАЗУУДА ПАЙДАЛАНЫЛГАН ЖАНА
СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ДАЯРДАНУУСУНА
СУНУШТАЛГАН АДАБИЯТТАР:**

Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили: (Лексикография). –Бишкек, 1999. - 32 б.

Абдувалиев И. Этимология жана лексикография. –Бишкек - Жалалабат, 2007. -144 б.

Абдукаримова З.Б., Акчекеева М.С., Байтерекова Г.Б., Гыска Г.П. Кыргызча-орусча, кыргызча-англисче, кыргызча-немисче, кыргызча-французча, кыргызча-испанча сүйлөшмө. –Фрунзе:КСЭ, 1990. -208 б.

Абдыкеримова А.Э. Лингвистикалык поэтика.- Каракол, 2008.- 210 б.

Акматов Н. Ысык-Көл жер-суу аттарынын сөздүгү.–Каракол,2009.-224 б.

Акматов Н. Ысык-Көл топонимикасы. – Каракол, 2009, -224 б.

Ахматов Т.К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: (Фонетика, лексика). –Фрунзе:Мектеп, 1978. -176 б.

Ахматов Т.К., Өмүралиева С. Кыргыз тили: (Фонетика, лексика). – Фрунзе: Мектеп, 1990. -234 б.

Бектаев К.Б. Казак тилинің кері алфавитті сөздігі. –Алматы, 1971. -174 б.

Джапаров Ш., Суеркулова А. Фамилии, имена и псевдонимы кыргызских авторов в русской транскрипции: (Практическое пособие). – Фрунзе, 1990. -182 б.

Дыйканов К. Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттүү сөздүгү. – (Бишкек: Кыргыз Республикасынын УИАсынын басмасы, 1989. -455 б.); Алматы, 1989. -455 б.

Дыйканов К. «Манас» эпосунун жиги сөздүгү. -1-бөлүк. – Бишкек:КМУ,1988.-142 б.

Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. –Бишкек:Кыргызстан, 1996. -232 б.

Жалилов А. Кыргыз тилиндеги жаңы сөздөрдүн сөздүгү. -1-китеп, -Ош, 1998. -70 б.

Жапаров Ш. Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер. –Фрунзе:Мектеп, 1971. -64 б.

Жапаров Ш. Кыргызская антропонимика. –Бишкек: Илим, 1992. -191 б.

Жапаров Ш., Сейдакматов К. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1984. -468 б.

Жапаров Ш. Кыргыз адам аттары. -Фрунзе: Илим, 1989. -115 б.

Жапаров Ш. Кыргыз адам аттарынын сөздүгү. –Фрунзе:Мектеп, 1979. - 464 б.

Жапаров Ш. Кыргыз ономастикасы. -1-чыгышы. –Кыргызская ономастика. –Вып. 1. –Фрунзе: Илим, 1990. -181 б.

Жапаров Ш. Сенин ысмың ким? –Фрунзе: Кыргызстан, 1990. -124 б.

Жапаров Ш. [ж.б.] Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү.– Фрунзе:Илим,1986.-324 б.

Жапаров Ш. [ж.б.] Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү. –Фрунзе: Илим, 1988. -239 б.

- Жапаров Ш. Адам аттары - эл байлыгы. –Б., 2004. -250 б.
- Жапаров Ш. Кыргыз тилчилери: (Биобиблиографиялык тактам, окума, 1-том). –Бишкек-Нарын: Айат, 2004. -228 б.
- Жапаров Ш. Кыргыз тилчилери: (Биобиблиографиялык тактам, окума, 2-том). –Бишкек-Нарын: Текник ББ, 2005. -150 б.
- Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Кыргыз тилчилери: (Биобиблиографиялык тактам, окума, 3-том). –Бишкек: Текник ББ, 2008. -114 б.
- Жапаров Ш., Сыдыкова Т., Исмаилова З., Сыдыков А. Кыргыз тили илиминин улуттук календары: (2009-2020-жылдар. Көмөкчү окуу куралы). –Б.:Текник ББ, 2008.-52 б.
- Жапаров Ш. Адам аттары – эл байлыгы: (Энциклопедиялык багыттагы монография).- 3-толукталып басылышы.- Б.: Текник 8 б.- 344 б.
- Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. –Фрунзе: Мектеп, 1977. -152 б.
- Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке.- Алма-Ата: Наука, 1986.- 328 стр.
- Карасаев Х. Орфографиялык сөздүк. –Ф.: КСЭ, 1983. -576 б.
- Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр: (Сөздүк). –Фрунзе: КСЭ, 1986.
- Карасаев Х. Камус наме: (Карасай сөздүк). –араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген жана көөнөргөн сөздөр. –Бишкек: Шам, 1996.
- Карасаев Х. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2009. – 80 000 сөз.- Толукталып, кайрадан басылышы.- 640 б.
- Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии.–Фрунзе:Илим.1980. -172 б.
- Конкобаев К., Ботобекова А. Кыргыз ымдоо-жаңсоолорунун түшүндүрмө сөздүгү. –Б.: Vilge, 2007. -126 б.
- Кыргыз жергеси: (Энциклопедия, жер-суу аттары).-Бишкек,1990.-368 б.
- Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 1978-1980 (6 томдук).
- Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү / Жамаат түзгөн.–Фрунзе: Мектеп,1969.-776 б.
- Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: (Соңку редакциясы).- Б.: КРнын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия, 2009.- 32 б.
- Кыргыз тилинин сөздүгү: (50 миңден ашык сөз жана сөз айкашы).- Б.: AVRASIA PRESS, 2010.- 1460 бет. КРУИАнын корр. – мүчөсү А.Акматалиевдин жалпы редакциялыгы – жетекчилиги менен жарык көргөн.
- Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү/Жамаат түзгөн. -1-том: (А-күрө). – Фрунзе: Мектеп, 1984. -624 б.
- Кыргыз тилинин фразеологиясынын сөздүгү / Жамаат түзгөн. –Фрунзе: Илим, 1980. -324 б.
- Мамытов Ж., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили: (Лексикалогия). – Фрунзе: Мектеп, 1971. -112 б.
- Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: (Фонетика жана лексикалогия). – Жогорку окуу жайынын филология факультетинин студенттери үчүн. –Б.:

Жэка, 1999. -256 б.

Менгес Карл Генрих. Түрк элдери жана алардын тилдери: (Түркологияга киришүү).- Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 2000.- 376 б.

Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. –Фрунзе: Илим, 1972, 1976.

Мукамбаев Жээнбай. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү: «Сөздүктө» 32 000ге жакын сөз камтылган.- Б.: КРУИАС\сы Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Гирне америка университети, Түрк изилдөө жана таанытуу борбору, 2009.- 1379 бет.- Басмага даярдаган жана жалпы редакциясын жасаган – профессор Кадыралы Конкобаев. (Дагы «Кыргыз тилиндеги аймактык (же региондук) лексика» деген бөлүмдү карагыла).

Мураталиев М. Сөз тарыхынан баян. –Бишкек, 1995. -76 б.

Орузбаева Б.Ө. Кыргыз терминологиясы. –Ф.: Мектеп, 1983.- 167 б.

Орузбаева Б.Ө. Сөз: (Сөздүн түзүлүшү) – Слово: (Структура слова). – Бишкек: Илим, 1994. -260 б.

Орузбаева Б.Ө. Илимдерге саякат.-Бишкек, 2010.-226 б.

Орузбаев Б.Ө. Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгүнө материалдар. - Бишкек, 2010.-148 б.

Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү.–Бишкек: Кыргыз-түрк «Манас» университети, 2001.-519 б.

Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. –Каракол, 2007. -178 б.

Өмүралиева С. Азыркы кыргыз тили: (Лексикология).- Б.: БГУ, 2009.- 135 б.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий.- Спб., 1888-1905. I-IV томдор

Саматов К. Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү: (Диахрондук жана синхрондук аспекттер). –Б.:Бийиктик, 2003. -280 б.

Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы: (Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеби). –Б.:Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. -328 б.

Сартбаев К.К., Үсөналиев С. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү. – Фрунзе: Мектеп, 1973. -44 б.

Сарыбаев Ш.Ш. Казахская региональная лексикография. –Алматы: Наука, 1976. -126 б.

Сарыбаев Ш.Ш., Нақысбеков О. Казак тілінін аймақтық лексикасы. – Алматы: Гылым, 1989. -192 б.

Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз манисинин жана варианттарынын өнүгүшү. –Фрунзе: Илим,1982. -188 б.

Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1988. -335 б.

Сыдыкова Т.К. Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили: (Үчүнчү том, окуу куралы. Алгачкы түшүндүрмөлүү чакан сөздүк). –Б.: Текник ББ,

2006. -102 б.

Тихонов А.Н., Ким Л.Л., Тихонов С.А. Современный русский язык: (Лексикалогия). –Ташкент: Укутивчи, 1991. -264 б.

Умурзаков С.У. [ж.б.]. Словарь географических названий Киргизской ССР. –Фрунзе: Илим. 1988. -213 б.

Усубалиев Б. Антонимдер, аларды окутуу.-Фрунзе: Мектеп,1987.-144 б.

Шүкүров Ж.Ш. Чыгармалар [жана материалдар]. – Б., 2003. –238 б.

Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. –Б.:БГУ, 2007. -172 б.

Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. М.:Советская Энциклопедия, 1965. -974 б.

Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикалогия: (Развитие корневых слов). – Часть 1. –Фрунзе: Киргосиздат, 1959.- 248 б.

Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. – Ф.: Илим, 1985. -510 б. – Жооптуу редактору – Б.Ө.Орузбаева, Ш.Жапаров (басмага Ш.Жапаров даярдаган).

Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер = Избранные труды. –Б.: Учкун, 2005. -528 б.

ТИРКЕМЕЛЕР

КЫРГЫЗ ТИЛЧИЛЕРИ

Кыргыз тилчилери – улуттук тилди туу тутушуп, ага ар дайыма сыймыктануу менен мамиле жасаган түбөлүктүү залкар патриоттор. Мына ушул көз караштан бул бөлүмдө алардын – Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиктерине, корреспондент-мүчөлөрүнө кыскача токтолууну эп көрөбүз.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН АКАДЕМИКТЕРИ

ЮДАХИН КОНСТАНТИН КУЗМИЧ (1890-1975) – түрколог, кыргыз тили илиминде-филологиясында, кыргыз илимий маданиятында орошон орду бар, түрк лексикографиясына негиз салган окумуштуу “Кыргызча-орусча сөздүгү” (1940, 1965) - фундаменталдуу, оригиналдуу, этномаданий эмгек. Бул чыгармасы үчүн 1967-жылы СССРдин мамлекеттик сыйлыгына арзыган. Кыргызстандын асман тиреген “Манас” эпосунун изилденишине салым кошкон. Ийне менен сөз издеп, ийне менен сөздүк түзгөн залкар лексикограф.

ЮНУСАЛИЕВ БОЛОТ МУРАТАЛИЕВИЧ (1919-1970) - даанышман педагог, таланттуу, академиялык масштабдагы окумуштуу, элибиздин көк тиреген “Манас” эпосун изилдөөчү, илимпоздордун илимпозу (атасы), түрколог-тилчи-теоретик, тилдин тарыхы менен элдин тарыхын

ажырагысыз караган акылман. Канында көчмөндөрдүн шамал менен жарышкан баараадануу маданияты оргуштаган инсан. “Кыргыз лексикологиясы” (1959), “Кыргыз тилинин диалектологиясы” (1971), эки томдуу (1985, 2005) тандалган чыгармаларынын жыйнагы, анын ХХ кылымдагы илимий жаркын жүзү.

БАТМАНОВ ИГОРЬ АЛЕКСЕЕВИЧ (1906-1969) - белгилүү түрколог, кыргыз жана түрк тилдеринин тарыхын, рун түрк жазуу эстеликтерин изилдеген окумуштуу. Кыргыз тилин орус тилине салыштырып, айрыкча фонетикалык, грамматикалык өңүттөн изилдеген. Илимий лингвист кадрлардын калыптанышына зор салым кошкон.

ОРОЗБАЕВА БУБҮЙНА ӨМҮРЗАКОВНА (1924) - кыргыз мамлекетинде кыргыз аялдарынан чыккан алгачкы илимдин доктору (1964), биринчи академик (1984). Кыргызстанда энциклопедиялык сөздүктөрдүн “Кыргыз Совет энциклопедиясынын” (1978-1980, 6 томдук) жарык көрүшүн негиздеген жана энциклопедиялык илимий кадрлардын даярдалышына, түптөлүшүнө өзгөчө салым кошкон жүзү жарык, түйшүгү жайык - өзөндүү окумуштуу, энциклопедист, кыргыз элинин илиминдеги Курманжан даткасы.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөлөрү

САРТБАЕВ КАЛКАБАЙ КАЛЫКОВИЧ (1911-1988) – таанымал түрколог, кыргыз тилинин синтаксисин жана аны окутуунун усулу боюнча көрүнүктүү адис, устат-педагог. Кыргыз мамлекетинде илимий кадрлардын даярдалышына айтарлык салым кошкон окумуштуу. “Кыргыз тилин окутуунун методикасы” (1978), “Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси” (1957) деген эмгектери аталаган багыттар боюнча олуттуу чыгармалардан болуп саналат.

АХМАТОВ ТОКТОСУН КЕРИМБАЕВИЧ (1929-2009) – фономорфолог. Кыргыз тилинин фонетикасын илимий негизде изилдеп: “Кыргыз адабий тилинин тыбыштык түзүлүшү” (1969,1970, 1-2-бөлүктөрү). Кыргыз тили боюнча оригиналдуу окуу куралдары менен окуу китептерин түзгөн: “Кыргыз тили” (окуу китеби, 1995, 2008), “Азыркы кыргыз тили” (1978,1990). Кыргыздын филологиясы боюнча илимий кадрлардын даярдалышында бөтөнчө салым кошкон.

СЫДЫКОВ ЖЕҢИШБЕК КАДЫРАЛИЕВИЧ (1945-2009) – кыргыз тилин жана кыргыз тилин Европа (англис, немис) тилдерине салыштырып изилдөө боюнча көп аракет жумшаган илимпоз. “Азыркы кыргыз адабий тилинин жана диалектилеринин тыбыштык түзүлүшүнүн структурасы” (1990), “Кыргыз тилинин басымсыз вокализми” (1978), “Кыргыз жана

англис тилдеринин салыштырма фонетикасы” (1984) деген китептери анын илимий жүзүнө нур чачат.

ТУРСУНОВ АСКАР (1928) – илимий дараметин (потенциалын) ар дайыма бийик жана бир калыпта кармаган окумуштуу, устат-педагог. “Кыргыз тилинин грамматикасы” (морфологиясы) (1964), “Кыргыз тилинин тыныш белгилери” (2002), “Кыргыз тилинин сөз айкашы” (1976), “Кыргыз адабий тилинин грамматикасы” (фонетика, морфология, 1980) деген эмгектери кыргыз лингвистикасындагы ордуу эмгектерден болуп саналат. Кыргыз тилчи окумуштуулардын көбөйүшүнө салымы айтарлык.

МУСАЕВ СЫРТБАЙ (1959) – улуу устаттарынын эмгектерин чыгармачылыкта уланткан илимпоз. Мектеп окуучуларына арнап жазган окуу китептери: “Кыргыз тили” (6-класс үчүн, 2001, авторлош); (11-класс үчүн, 2003, авторлош), “Текст” (Прагматика, структура, 2000) деген эмгектери элге кеңири белгилүү. Илимий кадрларды даярдоодо иштиктүү аракеттенүүдө.

(“Кыргыз тилчилеринин” жалгашмасын тиркемеден караңыз).

“Кыргыз тилчилери” деген бөлүктүн жалгашмасы – толуктоосу иретинде биздин: “Кыргыз тилчилери”, (1-2-3-томдорун) жана “Белес артындагы белестер” (2009, 94 бет), “Орузбаева Бүбүна Өмүрзаковна” (2009, 61 бет), “Ташполот Садыков” (2009, 65 б., 2010) деген эмгектерибизди караңыздар, сунуш кылабыз.

КЫРГЫЗ ТИЛЧИЛЕРИ, УЛУТТУК ЛИНГВИСТИКАЛЫК КАЛЕНДАРЬ

КЫРГЫЗ УЛУТТУК ЛИНГВИСТИКАЛЫК КАЛЕНДАРЫ

2010 – ЖЫЛЫ:

I. Инсандык түрмөк

II.

Юдахин Константин Кузьмичтин (1890.31-май-1975. 22-март) – дүйнөлүк түркологиялык масштабдагы лексикографтын жана этнографтын туулган күнүнө 120 жыл болду.

Актанов Тойчунун (1910-1943) – лингвистикалык диапозону айкын, арымдуу окумуштуу – педагогдун туулган күнүнө 100 жыл болду.

Макешов Нажемидиндин (1910-1985, 28-августа) – усулчу (методист) – педагогдун туулган күнүнө 100 жыл болду.

Жапаров Абдыкулдун (1920. 20-сентябрь – 1990. 24-март) – фундаменталдуу синтаксистик эмгектердин, ушул багыттагы окуу китептеринин авторунун туулган күнүнө 90 жыл болду.

Давлетов Самактын (1930. 18-август – 1989, 11-июль) – күжүрмөн морфолог, текстке анализ жүргүзүү боюнча адис – усулчунун туулган күнүнө 80 жыл болду.

Осмонова Жүзөкан (1930. 22-июль) – беделдүү фразеолог, лексикограф, лексиколог 80 жашка чыкты.

Өмүралиев Боогачы (1930) – такшалган усулчу, берекелүү педагог, сүйүктүү синтаксист. Ал 80 жашка чыкты.

Сартбаев Каратай (1930. 7-ноябрь) – талыкпаган педагог – усулчу, жеткинчектердин жактырган агайы 80 жашка чыкты.

Ибрагимов Сүйүнбек (1940. 1-май) – такшалган, тажрыйбалуу педагог, уюштургуч, устат, ишкер 70 жашка чыкты.

Сапарбаев Асанкандын (1940-1997. 9-сентябрь) – бир нече окуу китептеринин авторунун туулган күнүнө 70 жыл болду.

Эгембердиев Райымжан (1940) – кыргыз фразеологиясына олуттуу салымы бар, чаалыкпаган педагог, 70 жашка чыкты

III. Библиографиялык түрмөк

Академиялык мүнөздөгү, жамаат түзгөн, «Кыргыз адабий тилинин грамматикасы» (1-бөлүм: Фонетика жана морфология, «Илим» басмасы, 1980, 540 бет) деген фундаменталдуу эмгектин жарык көргөнүнө 30 жыл болду.

2011-ЖЫЛЫ:

I. Инсандык түрмөк

Поливанов Евгений Дмитриевичтин (1881-1938) – полиглоттун, бөтөнчө филологдун туулган күнүнө 130 жыл болду.

Тыныстанов Касымдын (1901.09.09 – 1938.06.11) – көп тармактуу таланттын туулган күнүнө 110 жыл болду.

Карасай уулу Хусаиндин (1901 – 1998.31.01) – белсемдүү лексикограф, лексикологдун туулган күнүнө 110 жыл болду.

Батманов Игорь Алексеевичтин (1906. 28.10 – 1969. 10.01) – белгилүү түркологдун туулган күнүнө 105 жыл болду.

Шүкүров Жапардын (1906.24.11 – 1963.20.11) – коомдук ишмер, лексиколог, лексикографтын туулган күнүнө 105 жыл болду.

Сартбаев Калкабайдын (1911.31.05 – 1988.28.10) – таанымал усулчу, синтаксисттин туулган күнүнө 100 жыл болду.

Бектенов Зыяштын (1911.29.10 – 1994.27.10) – феномен филолог, «Манасты» изилдөөчүнүн туулган күнүнө 100 жыл болду.

Мураталиева Жумакан (1921...) – иштерман фразеолог, лексикографтын туулганына 90 жыл болду.

Осмонкулов Аскар (1926.02.05) – лингвист – усулчу, коомдук ишмер, улуу педагог 85 жашка чыкты.

Кондучалова Сагыпа (1926.18.11) – таанымал усулчу-устат, педагог, 85 жашка чыкты.

Чоңбашев Кеңеш (1931.02.01) – синтаксист, кыргыз-орус тилдери боюнча адис, 80 жашка чыкты.

Хуан Чжень Хуа (Мухамед) (1931) – кытай түркологу, кыргыз таануучу, филолог, 80 жашка чыкты.

Иманов Акеш (1931.27.08) – такшалган синтаксист, күжүрмөн педагог, 80 жашка чыкты.

Жапаров Шералы (1936) – диалектолог, антропонист, лексикограф, биобиблиограф, 75 жашка чыкты.

Дор Реми (1946) – француз түркологу, фиололог, кыргыз таануучу, 65 жашка чыкты.

Өмүралиева Сүйүмкандын (1946.19.01-2009) – тексттолог, лексиколог, педагогдун, туулган күнүнө 65 жыл болду.

Жусупахматов Упулла (1946.11.09) – таланттуу петролог – филолог, жөндөмдүү педагог, 65 жашка чыкты.

II. Библиографиялык түрмөк

Академик **Юнусалиев Болоттун** “Кыргыз диалектологиясы” (-Фрунзе: Мектеп, 1971. -292 б.) деген окуу куралынын жарык көргөнүнө 40 жыл болду.

Арабай уулу Эшеналы (Арабаев Эшеналы) менен казак студенти **Сарсеке Хафис** жазышкан “Алифбе йаки төтө окуу” деген китебинин жарык көргөнүнө 100 (жүз) жыл болду. Ал Уфа (Өфө) шаарында автордун өз каражатына жарык көргөн. Кыргыз, казак балдарын окутууга арналган.

III. Мезгилдик түрмөк

1926-жылы Баку шаарында 1-түркологиялык съезд болуп өтөт. Бул окууга быйыл 90 жыл болду. Ага Алиев Осмонкул, Тыныстанов Касым катышат. Тенишев Э.Р. жазган “Древне киргизский язык” (Бишкек, “Кыргызстан”, 1997, 56 бет) деген эмгектин жарык көргөнүнө 10 (он) жыл болду.

Бул эмгекте кыргыз тилинин тарыхый грамматикасы тууралуу, анын бүгүнкү күнгө жеткен жалпы көрүнүшүн баяндап берет.

Таанымал түрколог **В.В.Радловдун** филологиялык экспедиция менен Текеске (1861) келгенине 150 жыл болду.

2012-ЖЫЛЫ:

I. Инсандык түрмөк

Радлов Василий Васильевичтин (Фридрих Вильгельмдин) (1837.05.01-1918.12.05) - таанымал түркологдун туулган күнүнө 175 жыл болду.

Арабай уулу Эшеналынын (1882-1933.07.06) -таанымал алиппечинин, жаңы жазма кыргыз маданиятын баштоочулардын, түптөөчүлөрдүн биринин, коомдук ишмердин туулган күнүнө 130 жыл болду.

Карасай келини Султанаалы кызы Айша (1912) – кыргыз тилинин стенографиясынын окуу китебин түзүүчү, ал **100** жашка чыкты.

Бакинова Гүлжамалдын (1917.12.03-2002.21.08) – таанымал диалектологдун туулган күнүнө **95** жыл болду.

Жакыпов Ыбрайдын (1917.22.10-2009) – белгилүү синтаксист, педагог, жазуучу, **95** жашка чыкты.

Дыйканов Карбоздун (1922-1999.29.12) – лексикограф, түрколог, тилдин тарыхы боюнча адистин туулган күнүнө **90** жыл болду.

Үмөталиева Бейшегүлдүн (1922.04.01-2003.21.05)–таанымал педагог, морфологдун туулган күнүнө **90** жыл болду.

Сыдыков Сагалы (1932-2009) – таанымал түркологдун туулган күнүнө **80** жыл болду.

Тойчубекова Бурулкандын (1932-2006) – аракетчил грамматисттин туулган күнүнө **80** жыл болду.

Шатманов Садыбакас (1932) – таанымал педагог, усулчу **80** жашка чыкты.

Бейшекеев Намасбектин (1932.20.05-2001.05) – диалектолог, библиографтын туулган күнүнө **80** жыл болду.

Асаналиев Үсөнбек (1932.14.08) – түрколог, акын, комузчу, **80** жашка чыкты.

Орусбаев Абдыкадыр (1937.08.12-2009) – фонетист, компаративист, орус тилчи, **75** жашка чыкты.

Мусабаева Зебинин (1942.13.05-2007), – түрколог, туулганына **70** жаш болду.

Шаршеев Ныязбек (1942.21-января)- окуу китептеринин автору, **70** жашка чыкты.

Абдувалиев Ибрагим (1947.10.05) – лексикограф, лексиколог, **65** жашка чыкты.

Зулпукаров Капар (1947.17.05) – белдүү лингвист, орус тилчи, педагог, **65** жашка чыкты.

Алымова Айтбүбү (1947.17.08) – фонетист, педагог, бир нече окуу китебинин автору **65** жашка чыкты.

Янхунен Юха/Janhunen Juha (1952) – түрколог, **60** жашка чыкты.

Саматов Кубатбек (1952.16.07) – лексиколог, педагог, такшалган басма кызматкери, **60** жашка чыкты.

II. Библиографиялык түрмөк

Мукамбаев Жээнбайдын (Жээмбайдын) “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү” (1-том, Фрунзе: “Илим”, 1972, 712 б., биринчи басылышы) деген эмгегинин жарык көргөнүнө **40** жыл болду.

2013-ЖЫЛЫ:

I. Инсандык түрмөк

Молдо Ныяз Эрназар уулунун (1823-1898) – кыргыз жазма тилине негиз салуучулардын биринин туулган күнүнө **190** жыл болду.

Юнусалиев Болоттун (1913.06.10-1970.18.02) – таланттуу түрколог, лексиколог, диалектолог, этнограф. Анын туулган күнүнө **100** жыл болот.

Алдашев Абдылхайдын (1918.19.12-2003) – лексикограф, жазуучу, педагогдун туулган күнүнө **95** жыл болот.

Турсунов Аскар (1928.10.01) – белгилүү грамматист, коомдук ишмер, илимий ишмер **85** жашка чыкты.

Үсөналиев Садык (1933.12.05) – такшалган педагог – усулчу, **80** жашка чыкты.

Андабекова Жаңыл (1938) **75** жашка чыкты.

Биялиев Абак (1938.20.06) **75** жашка чыкты.

Ашырбаев Токтосундун (1948.15.01 - 2006) – туулган күнүнө **65** жыл болду.

Конкобаев Кадыралы (1948.12.10) **65** жашка чыкты.

Токтоналиев Курманбек (1953.01.01) – белдүү лингвист, драматург, **60** жашка чыкты.

Мусаев Сыртбай (1953.28.12) – такшалган лингвист, коомдук ишмер, педагог, **60** жашка чыкты.

II. Библиографиялык түрмөк

Э.Арабаев менен **К.Карасаевдин** чоңдор үчүн жазган/экинчи ирет басылган “Жаңылык” (1928, 63 б.) деген алиппесинин жарык көргөнүнө **85** жыл болду.

III. Мезгилдик түрмөк

Вильгельм Томсендин (7-11-кылымдарга таандык) “Орхон-Енисей таш жазууларын/эстеликтерин” окуганына/чечмелегенине (1893) **120** жыл болду.

2014-ЖЫЛЫ:

I. Инсандык түрмөк

Нанаев Касымкулдун (1909-1977.12.12) туулган күнүнө **105** жыл болот.

Байжыев Ташымдын (1909-1952) туулган күнүнө **105** жыл болот.

Орузбаева Бүбүйна (1924.20.12) – таанымал түрколог, морфолог, терминолог, коомдук ишмер, энциклопедия түзүүчү, **90** жашка чыгат.

Мукамбаев Жээнбайдын (1929.20.02-1989.09.10) - өжөр диалектологдун, лексикографтын, жазуучунун, этнографтын туулган күнүнө **85** жыл болот.

Ахматов Токтосун (1929.21.12. - 2009) – таанымал диалектолог, фонетист – фонолог, коомдук ишмерге **85** жаш болот.

Жусаев Жолдоштун (1934-2002) – кыргыз–европа тилдерин салыштырып изилдөө боюнча адистин туулган күнүнө **80** жыл болот.

Жумалиев Жээнкул (1944.28.03) – диалектолог, **70** жашка чыгат.

Жалилов Абдыманап (1949) – педагог ишмер, лексикограф, лексиколог, педагог-усулчу **65** жашка чыгат.

Садыков Ташполот (1949.31.10) – фонетист, фонолог, морфонолог, **65** жашка чыгат.

II. Библиографиялык түрмөк

Тыныстанов Касымдын “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1934) деген эмгегинин жарык көргөнүнө **70** жыл болот.

III. Мезгилдик түрмөк

В.В.Радловдун түрк элдерине таандык деп эсептелген “Орхон-Енисей таш жазууларын” окуганына (1894) **120** жыл болот.

IV. Экзотикалык түрмөк

Кыргыздардын ичинен алгачкылардан болуп (Совет мамлекетинде) филология илимдеринин доктору (1954) деген илимий наамды **Юнусалиев Болот Мураталиевичтин** алганына **60** жыл болот.

Кыргыз Республикасында/Кыргыз ССРинде (СССРдин курамында болгон учурда) 1954-жылы КРнын Илимдер улуттук академиясы ачылат. Ага кыргыздардын ичинен кыргыз тили боюнча **Юнусалиев Болот** (1913-1970) шайланат.

2015-ЖЫЛЫ:

I. Инсандык түрмөк

Юдахин Константин Кузьмичтин (1890.31.05-1975.22.03) - түркологдун, супер лексикографтын, полиглоттун туулган күнүнө **125** жыл болот.

Нааматов Сатыбалдынын (1905-1938.14.02) – алиппечинин, усулчунун, жазуучунун туулган күнүнө **110** жыл болот.

Актанов Тойчунун (1910-1943.05) – окумуштуу-педагогдун туулган күнүнө **105** жыл болот.

Жапаров Абдыкулдун (1920.20.09-1999.24.03) өзөндүү синтаксист, агартуучунун туулган күнүнө **95** жыл болот.

Кудайбергенов Сарыбайдын (1925.20.09-1982.31.08) – лингвист-тарыхчы, грамматистин, усулчунун туулган күнүнө **90** жыл болот.

Өмүралиев Боогачы (1930) – орошон грамматист, усулчу-педагог, **85** жашка чыгат.

Давлетов Самактын (1930.18.08-1989.11.07) – морфолог, стилист, туулган күнүнө **85** жыл болот.

Осмонова Жүсакан (1930.27.08) - өжөр лексикограф, педагог, **85** жашка чыгат.

Сартбаев Каратай (1930.07.11) - жеткинчектерге тарбия берүү боюнча усулчу, **85** жашка чыгат.

Мамытов Жумаш (1935-2010) – лексикограф, лексиколог, диалектолог, стилист, туулган күнүнө **80** жыл болот.

Жолдошбеков Абдыкерим (1935) – компаративист, котормочу, **80** жашка чыгат.

Ибрагимов Сүйүнбек (1940.01.05) – лингвист, усулчу, коомдук ишмер, **75** жашка чыгат.

Сыдыков Жеңишбектин (1945.15.09-2009) – фонетист, компаративист, диалектологдун туулганына **70** жыл болот.

II. Библиографиялык түрмөк

Академик **Юдахин Константин Кузьмичтин** “Кыргызча–орусча сөздүгүнүн” (-М.:Советская Энциклопедия, 1965, -973 б., кыргыз-орус тилдеринде) жарык көргөнүнө **50** (элүү) жыл болду.

Бул эмгек 1967-жылы СССР мамлекеттик сыйлыгына арзыган.

“Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнүн” (Фрунзе, “Илим”, 1980, 324 б.) жарык көргөнүнө **35** жыл болот.

Академик **Юнусалиев Болоттун** “Тандалган эмгектеринин” (-Фрунзе: Илим, 1985. -510 б.) [1-томунун] жарык көргөнүнө **30** жыл болот. Бул окумуштуунун тандалма эмгектеринин биринчи тому. Ага окумуштуунун кыргызча жазган чыгармалары кирген. Анын жооптуу редакторлору – Орузбаева Б.Ө., Жапаров Ш. Аталган томду басмага Жапаров Ш. даярдаган.

2016-ЖЫЛЫ:

I. Инсандык түрмөк

Поливанов Евгений Дмитриевичтин (1881-1938) - туулган күнүнө **135** жыл болот.

Тыныстанов Касымдын (1901.09.09-1938.06.11) - туулган күнүнө **115** жыл болот.

Карасай уулу Хусаиндин (1901-1998.31.01) - туулган күнүнө **115** жыл болот.

Шүкүров Жапардын (1906.24.11-1963.20.11) - туулган күнүнө **110** жыл болот.

Батманов Игорь Алексеевичтин (1906.28.10-1969.10.01) - туулган күнүнө **110** жыл болот.

Бектенов Зыяштын (1911.29.10-1994.27.10) туулган күнүнө **105** жыл болот.

Сартбаев Калкабайдын (1911.31.05-1988.28.10) туулган күнүнө **105** жыл болот.

Мураталиева Жумақанкан (1921) туулган күнүнө **95** жыл болот.

Осмонкулов Аскар (1926.02.05) **90** жашка чыгат.

Кондучалова Сагыпа (1926.18.11) **90** жашка чыгат.

Иманов Акеш (1931.27.08) **85** жашка чыгат.

Чоңбашев Кеңеш (1931.02.01) **85** жашка чыгат.

Хуан Чжень Хуа (Мухамед) (1931) **85** жашка чыгат.

Жапаров Шералы (1936) **80** жашка чыгат.

Дор Реми (1946) **70** жашка чыгат.

Өмүралиева Сүйүмкандын (1946.19.01-2009) туулган күнүнө **70** жыл болот.

Жусупакматов Упулла (1946.11.09) **70** жашка чыгат.

Макелек Өмүрбай уулу Кармышак тегин (1956) – таанымал кытайдагы кыргыз филологу, тарыхчысы, **60** жашка чыгат.

Сулайманов Рысбай (1956.17.02) - учурда таанымал алиппечи, мыкты педагог, балдар жазуучусу, **60** жашка чыгат.

Токоев Таалайбек (1956, 14-март) – синтаксист, **60** жашка чыгат.

II. Библиографиялык түрмөк

Тыныстанов Касымдын “Кыргыз тилинин синтаксиси” (1936) деген эмгегинин жарык көргөнүнө **80** жыл болот.

Б.М. Юнусалиевдин “Киргизский язык” (// Языки народов СССР. Том II. Тюркские языки. М., 1966. –Стр. 482-504) деген эмгегинин жарык көргөнүнө **50** жыл болот.

Академик **Болот Юнусалиевдин** “Кыргыз диалектологиясы” (ЖОЖдор үчүн окуу куралы; Фрунзе, “Мектеп”, 1971, 292 б.) деген эмгегинин жарык көргөнүнө **45** жыл болот. Бул китеп 1996-жылы КРнын илим жана техника сыйлыгына татыктуу болгон.

Алты томдуу, улуттук “Кыргыз Совет энциклопедиясынын” (1976) биринчи томунун жарык көргөнүнө **40** жыл болот.

Мукамбаев Жээнбайдын (1929-1989) “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү” (1-том, оңдолуп-толукталып экинчи басылышы; Фрунзе: “Илим”, 1976, 724 б.) деген эмгегинин жарык көргөнүнө **40** жыл болот.

“Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгүнүн” (Фрунзе, “Илим”, 1986, 324 б., түзгөндөр – Ш.Жапаров, Д.Исаев, К.Конкобаев, Ж.Осмонова) жарык көргөнүнө **30** жыл болот.

Жапар Абдыкулдун (Жапаров Абдыкулдун) “Синтаксический строй кыргызского языка”: (Учебник для вузов. Том-1, 2. – Фрунзе: Мектеп, 1986) деген эмгегинин жарык көргөнүнө **30** жыл болот.

III. Экзотикалык түрмөк

Кыргыздардын ичинен алгачкылардан болуп (Совет мамлекетинде) **кызыл профессор** деген илимий наамды **Касым Тыныстанов** алган. Бул датага **80** жыл болот.

2017-ЖЫЛЫ:

I. Инсандык түрмөк

Радлов Василий Васильевичтин (Фридрих Вильгельмдин) (1837.05.01-1918.12.05) - туулган күнүнө **180** жыл болот.

Арабай уулу Эшеналынын (1882-1933.07.06) - туулган күнүнө **135** жыл болот.

Карасай келини Султанаалы кызы Айша (1912) -**105** жашка чыгат.

Бакинова Гүлжамалдын (1917.12.03-2002.21.07) - туулган күнүнө **100** жыл болот.

Жакыпов Ыбрайдын (1917.22.10-2009) - туулганына **100** жыл болот.

Үмөталиева Бейшегүлдүн (1922.04.01-2003.21.05) - туулган күнүнө **95** жыл болот.

Дыйканов Карбоздун (1922-1999.29.12) - туулган күнүнө **95** жыл болот.

Тойчубекова Бурулкандын (1932-2006) - туулган күнүнө **85** жыл болот.

Сыдыков Сагалынын (1932-2009) - туулганына **85** жыл болот.

Бейшекеев Намасбектин (1932.20.05-2001.05) - туулган күнүнө **85** жыл болот.

Асаналиев Үсөнбек (1932.14.08) **85** жашка чыгат.

Шатманов Садыбакас (1932) **85** жашка чыгат.

Орусбаев Абдыкадырдын (1937.08.12-2009) туулганына **80** жыл болот.

Мусабаева Зебинин (1942.13.05) туулганына **75** жыл болот.

Шаршеев Ныязбек (1942.21-январь) – **75** жашка чыгат.

Зулпукаров Капар (1947.17.05) **70** жашка чыгат.

Алымова Айтбүбү (1947.17.08) **70** жашка чыгат.

Абдувалиев Ибрагим (1947.10.05) – лексиколог – этимолог, морфолог, **70** жашка чыгат.

Саматов Кубатбек (1952.16.07) **65** жашка чыгат.

Янхунен Юха (Janhunen Juha, 1952) **65** жашка чыгат.

Боронов Адина (1957.28.06) **60** жашка чыгат.

Тагаев Мамед (1947, 18-март) **60** жашка чыгат.

II. Библиографиялык түрмөк

“Русско-киргизский словарь” (51 000 сөз. –М.: Изд-во иностранных и национальных словарей, 1957. -992 стр.) деген эмгектин жарык көргөнүнө **60** жыл болот. Бул сөздүктү жамаат түзгөн. К.К.Юдахин аталган эмгектин түзүүчүлөрүнүн бири, жалпы жетекчиси жана редактору болгон. Айтылган чыгарманын биринчи басылышы 1944-жылы жарык көргөн.

К.К. Сартбаевдин “Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси”: (ЖОЖдор үчүн окуу куралы. – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1957. -175 б.) деген эмгектин жарык көргөнүнө **60** жыл болду.

Жапаров Абдыкулдун (Абдыкул Жапардын) “Синтаксический строй кыргызского языка” (-Бишкек, “Мектеп”, 1992) деген, эки бөлүктөн турган залкар эмгегинин жарык көргөнүнө **25** жыл болот.

III. Мезгилдик түрмөк

Шүкүров Жапардын Кыргыз АССРинин Наркомпросунун Алай-Памир этнографиялык экспедициясына (1927. 27.06) катышканына **90** жыл болот.

Шүкүров Жапардын кыргыз жазма акыны (19-кылымдын аягында – 20 кылымдын башында жашап өткөн) “Молдо Кылычтын тилин” изилдегенине – кандидаттык диссертация жазганына **70** жыл болот.

IV. Экзотикалык түрмөк

Юдахин Константин Кузьмичтин “Кыргызча – орусча сөздүгүнүн” (1965) СССР мамлекеттик сыйлыкка татыганына **50** жыл болот.

2018-ЖЫЛЫ:

I. Инсандык түрмөк

Молдо Ныяз Эрназар уулунун (1823-1898) туулган күнүнө **195** жыл болот.

Юнусалиев Болоттун (1913.06.10-1970.18.02) туулган күнүнө **105** жыл болот.

Алдашев Абдылхайдын (1918.19.12-2003) туулган күнүнө **100** жыл болот.

Турсунов Аскар (1928.10.01) **90** жашка чыгат.

Үсөналиев Садык (1933.12.05) **85** жашка чыгат.

Андабекова Жаңыл (1938) **80** жашка чыгат.

Биялиев Абак (1938.20.06) **80** жашка чыгат.

Ашырбаев Токтосундун (1948.15.01-2006) туулган күнүнө **70** жыл болот.

Конкобаев Кадыралы (1948.12.10) **70** жашка чыгат.

Токтоналиев Курманбек (1953.01.01) **65** жашка чыгат.

Мусаев Сыртбай (1953.28.12) **65** жашка чыгат.

II. Библиографиялык түрмөк

Бакеев К., Батманов И., Бактыбаев Ү. түзүшкөн “Кыргыз тилинин жаңы орфографиясына” (-Фрунзе, 1938) **80** жыл болот.

Багданова М.И. түзгөн “Орфографиялык сөздүктүн” жарык көргөнүнө **70** жыл болот.

Ахматов Т.К. жазган “Звуковой строй современного киргизского литературного языка”: (Экспериментально – фонетическое исследование,

часть I.) (Фрунзе, “Мектеп”, 1968, 192 стр.) деген эмгегинин жарык көргөнүнө **50** жыл болот.

Жамаат түзгөн “Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгүнүн” (Фрунзе, “Илим”, 1988, 338 б.) жарык көргөнүнө **30** жыл болот.

2019-ЖЫЛЫ:

I. Инсандык түрмөк

Байжыев Ташымдын (1909-1952) – туулган күнүнө **110** жыл болот.

Нанаев Касымкулдун (1909-1977.12.12) – туулган күнүнө **110** жыл болот.

Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна (1924.20.12) – таанымал түрколог, морфолог, терминолог, коомдук ишмер, энциклопедия түзүүчү, **95** жашка чыгат.

Ахматов Токтосун Керимбаевичтин (1929.21.12) туулганына - **90** жыл болот.

Мукамбаев Жээнбайдын (1929.20.02-1989.09.10) – туулган күнүнө **90** жыл болот.

Жусаев Жолдоштун (1934-2002) – туулган күнүнө **85** жыл болот.

Жумалиев Жээнкул (1944.28.03) – **75** жашка чыгат.

Жалилов Абдыманап (1949) – **70** жашка чыгат.

Садыков Ташполот (1949.31.10) - **70** жашка чыгат.

Абдуллаев Сайфулла (1959) - 60 жашка чыгат.

II. Библиографиялык түрмөк

Академик **Радлов Василий Васильевичтин** “Түрк наречиелери сөздүгүнүн тажрыйбасынан” (1-4-том, 1882-1909) деген эмгегинин жарык көргөнүнө **110** жыл болот.

Академик **Б.Юнусалиевдин** “Киргизская лексикология” (1959) деген фундаменталдуу монографиясынын жарык көргөнүнө **60** жыл болот.

Жамаат түзгөн “Кыргыз тилинин грамматикасынын” (морфологиясынын; ЖОЖдордун филфагынын студенттерине арналган алгачкы окуу китебинин: Фрунзе, “Мектеп”, 1964, 380 б.) жарык көргөнүнө **55** жыл болот.

Жамаат түзгөн “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн” (Фрунзе, “Мектеп”, 1969, 776 б.) бир томдугунун жарык көргөнүнө **50** жыл болот.

Жапаров Шералынын (кыргыз антропонимистинин) “Кыргыз адам аттарынын сөздүгү” (Фрунзе, “Мектеп”, 1979, 464 б.) деген практикалык багыттагы КРнын Юстиция, юриспруденция кызматкерлерине арналган практикалык багыттагы эмгегинин жарык көргөнүнө **40** жыл болот.

Жамаат түзгөн “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн” (Фрунзе, “Мектеп”, 1984, 624 б.) жарык көргөнүнө **35** жыл болот.

Ш.Жапаров менен **К.Сейдакматов** түзгөн, академиялык мүнөздөгү “Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү” (Фрунзе, “Илим”, 1984, 471 б.) деген эмгегинин жарык көргөнүнө **35** жыл болот.

IV. Экзотикалык түрмөк

Белгилүү түрколог **В.В.Радловдун** филологиялык экспедиция менен Чүй жергесине (1869) келгенине **150** жыл болот.

2020-ЖЫЛЫ:

I. Инсандык түрмөк

II.

Юдахин Константин Кузьмичтин (1890.31.05-1975.22.03) - туулган күнүнө **130** жыл болот.

Нааматов Сатыбалдынын (1905-1938.14.02) - туулган күнүнө **115** жыл болот.

Актанов Тойчунун (1910-1943.05) - туулган күнүнө **110** жыл болот.

Жапаров Абдыкулдун (1920.20.09-1999.24.03) - туулган күнүнө **100** жыл болот.

Кудайбергенов Сарыбайдын (1925.20.09-1982.31.08) - туулган күнүнө **95** жыл болот.

Давлетов Самактын (1930.18.08-1989.11.08) - туулган күнүнө **90** жыл болот.

Осмонова Жүсакан (1930.27.08) - **90** жашка чыгат.

Сартбаев Каратай (1930.07.11) - **90** жашка чыгат.

Өмүралиев Боогачы (1930) - **90** жашка чыгат.

Мамытов Жумаштын (1935-2010) - туулганына **85** жыл болот.

Жолдошбеков Абдыкерим (1935) - **85** жашка чыгат.

Ибрагимов Сүйүнбек (1940.01.05) - **80** жашка чыгат.

Сыдыков Жеңишбектин (1945.15.09-2009) - туулганына **75** жыл болот.

Ш. Библиографиялык түрмөк

IV.

Юдахин Константин Кузьмичтин “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн” [биринчи басылышы] 1940-жылы 576 бет көлөмүндө жарык көргөн. Ага 25 000 сөз камтылган. Анын басылып чыкканына **80** жыл болот.

Академик **К.К.Юдахин** түзгөн “Кыргызча-орусча сөздүктүн” (М.: Советская энциклопедия, 1965, 973 б.) жарык көргөнүнө **55** жыл болот.

Ахматов Т.К. жазган “Звуковой строй современного киргизского литературного языка”: (Экспериментально–фонетическое исследование. Часть II). Пособие для студентов вузов. –Фрунзе: Мектеп, 1970, 156 стр.) деген эмгектин жарык көргөнүнө **50** жыл болот.

“Киргизский язык” (Учебник для русских групп вузов Киргизской ССР; Фрунзе: Мектеп, 1975, 302 б.; авторлору – Ахматов Т.К., Давлетов С.А., Жапаров Ш.Ж., Захарова О.В.) деген окуу китебинин жарык көргөнүнө **45** жыл болот.

Алты томдуу улуттук – универсалдуу (1976-1980) “Кыргыз Совет Энциклопедиясынын” акыркы - алтынчы томунун жарык көргөнүнө **40** жыл болот.

“Кыргыз адабий тилинин грамматикасы” (1-бөлүк: Фонетика жана морфология, Фрунзе, 1980, 540 б.) деген, жамаат түзгөн, академиялык мүнөздөгү эмгектин жарык көргөнүнө **40** жыл болот.

Академик **Юнусалиев Болоттун** “Тандалган эмгектеринин” (Фрунзе, “Илим”, 1985, 511 б.; Б.Ө.Орузбаева менен Ш.Жапаров редакциялаган) 1-томунун жарык көргөнүнө **35** жыл болот.

Ш. Жапаровдун “Кыргыз ономастикасы”: (1-чыгышы-Киргизская ономастика. – Вып.1. – Фрунзе: Илим, 1990. – 181 б.) деген эмгегинин жарык көргөнүнө **30** жыл болот.

КЫРГЫЗ ТИЛЧИЛЕРИНИН СЫЙЛЫКТАРЫ

СССР Мамлекеттик сыйлыгына арзыгандар:

Бул сыйлыкка **Юдахин Константин Кузьмич** “Кыргызча-орусча сөздүгү” (М., 1965) үчүн татыктуу болгон.

Кыргыз Республикасынын Илим жана техника жаатындагы мамлекеттик сыйлыкка ээ болгондор:

1996: Юнусалиев Болот Мураталиевич “Кыргыз диалектологиясы” (1971) деген китеби үчүн.

2004: Ашырбаев Токтосун. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстарга арналган “Кыргыз тили” окуу китептери үчүн.

Академик **Болот Мураталиев Юнусалиев** атындагы сыйлыктын ээлери:

Бакинова Гүлжамал (1917) – кыргыз диалектологиясынын өжөр, өктөм изилдөөчүсү;

Бектенов Зыяш (1911) – таанымал адабиятчы, тилчи;

Жапаров Шералы (1936) – диалектолог, лексикограф, ономаст, биобиблиограф;

Жетимишов Сейит – таанымал жазуучу, кыргыз тилинин эр жигити;

Осмонкулов Аскар (1926) – таанымал окумуштуу, педагог, усулчу;

Садыков Ташполот (1949) – фонетика, фонолог, морфонолог;

Шекимов Радык (Токмок шаарынын кулуну) – кыргыз рухун өтө кадырлаган инсан, элдик чыныгы патриот.

(Аталган сыйлыктын ээлери жөнүндө кеңири маалыматтарды “Эне тили” газетасынын 1994-жылдын июль айындагы санын караңыздар).

Эшеналы Арабаев атындагы педагогикалык сыйлыкка арзыгандар:

1997: Садыков Ташполот (1949).

2000: Сартбаев Каратай (1930).

2002: Ибрагимов Сүйүнбек (1940),
Рысбаев Сулайман (1956).

Касым Тыныстанов атындагы КРнын мамлекеттик сыйлыгын алгандар:

1996: Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна (1924).

Кыргызстан жаштар (мурдагы Ленин комсомолу) сыйлыгына ээ болгондор:

1981: Коңкобаев Кадыралы (1948).

“Түгөлбай ата” атындагы сыйлыкка жетишкендер:

2003: Орузбаева Бүбүйна (1924),
Рысбаев Сулайман (1956).

Түркия Жумуриятынын (Жумгуриатынын) **“Лиакет нишани”** орденине татыктуу болгондор:

2003: Орузбаева Бүбүйна (1924).

Түрк дил коомунун (курумунун) корреспондент–мүчөлөрү, анык мүчөлөрү:

1998: Орузбаева Бүбүйна (1924) – корреспондент-мүчөсү.

2000: Орузбаева Бүбүйна (1924) – анык мүчөсү.

Кыргызстан жазуучулар союзунун Тоголок Молдо атындагы балдар сыйлыгынын лауреаттары:

2000: Рысбаев Сулайман (1956).

Э. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетке караштуу **“Мамлекеттик тил жана маданият”** институтунун **“Тумар”** сыйлыгын алгандар:

2002: Жапаров Шералы (1936).

2004: Жумагулов Ташбоо.

Франция мамлекетинин Париж шаарындагы **“Өнөр жайга көмөктөшүү”** сыйлыгынын ээлери:

2003: Мусаев Сыртбай (1953).

Өздүк менчик китептерин элге - ЖОЖдорго, студенттерге, окутуучуларга белек кылып бергендер:

Академик Юдахин К.К. – КУУга (Филфакка).
Академик Юнусалиев Б.М. – КУУга (Филфакка).
Профессор Сартбаев К.К. – КУУга (Филфакка).
Профессор Мамытов Ж. – ЫМУга (Филфакка).
Профессор Жапаров Ш. – КМПУга, МТМИге.

БЕЛГИЛҮҮ КЫРГЫЗ ТИЛЧИ ҮЙ-БҮЛӨЛӨР

Карасай уулу Кусейиндин (1901-1998) байбичеси **Карасай келини Султанаалы кызы Айша** да (1912) кыргыз тилчи.

Давлетов Самак (1930-1989) менен жубайы **Осмонова Жүзөкан** (1930) да таанымал тилчи лексикограф.

Жумалиев Жээнкулдун (1944) байбичеси **Аманбаева Сайра** – орус тилчи; уулу **Жумалиев Самат** – кыргыз тилчи.

Жапаров Шералынын (1936) келинчеги **Сыдыкова Толгонай** да кыргыз тилчи.

Сыдыков Жеңишбектин (1945) кызы **Кыдыралиева Диана** да тилчи.

КЫРГЫЗ ТИЛЧИЛЕРИНИН ПАНОРАМА-КАРДИОГРАММАСЫ

Алгачкы кыргыз тилчи – агартуучулары («Алипелерди», «Эне тили», «Кыргыз тили» китептерин түзүүчүлөр):

Арабаев Эшеналы (1882-1933),
Тыныстанов Касым (1901-1937),
Карасаев Кусейин (1901-1998),
Актанов Тойчу (1910-1943),
Шабданов Ажыйман (1905-1939),
Абрамов Н.М. (...-...),
Наматов Сатыбалды (1905-1944),
Акылбеков К. (...-...),
Асылбеков Ү. (...-...),
Бактыбаев Үсөн (...-...),
Жаңыбаев Мамбеталы (1898-1983),
Жунусалиев (Юнусалиев) Болот (1913-1970).

«Эне тили», «Кыргыз тили» окумдарын (окуу китептерин) түзүүчүлөр – улантуучулар:

Бакеев Казбек (Казыбек) (1910-1970),
Нанаев Касымкул (1909-1977),
Идрисов Аскар (1905-1980),
Майрыков Дүйшөн,
Токоев Т. ,
Макешов Намүдүн (1910-1987).

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиктери (анык мүчөлөрү):

1954: Юдахин Константин Кузьмия (1890-1975),
Юнусалиев Болот Мураталиевич (1913-1970),
Батманов Игорь Алексеевич (1906-1969),
1984: Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна (1924).

Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын (Улуттук илимдер академиясынын) корреспондент-мүчөлөрү:

1954: Сартбаев Калкабай Калыкович (1911-1988).
1984: Ахматов Токтосун Керимбаевич (1929-2009).
1993: Сыдыков Жеңишбек Кадыралиевич (1945-2009).
2000: Турсунов Аскар (1928).
2004: Мусаев Сыртбай (1953).

Кыргыз тил илими боюнча филология илимдеринин докторлору:

1949: Юдахин Константин Кузьмич (1890-1975).
1950: Батманов Игорь Алексеевич (1906-1969).
1953: Юнусалиев Болот Мураталиевич (1913-1970),
Сартбаев Калкабай Калыкович (1911-1988).
1964: Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна (1924).
1965: Жакыпов Ыбрай (1917-2008).
1966: Жапаров Абдыкул (1920-1999).
1968: Кудайбергенов Сарыбай (1925-1982).
1969: Ахматов Токтосун Керимбаевич (1929-2009).
1990: Жапаров Шералы (1936).
1991: Орусбаев Абдыкадыр (1937-2009),
Сыдыков Жеңишбек Кадыралиевич (1945-2009).
1992: Турсунов Аскар (1928).
1994: Иманов Акеш (1934),
Тойчубекова Бурулкан (1932-2007),
Усубалиев Бейшебай (1954).
1995: Садыков Ташполот (1949).
1997: Осмонкулов Аскар (1926).

- 1998: Өмүралиев Боогачы (1936).
 1999: Өмүралиева Сүйүмкан (1946-2009).
 2000: Жусаев Жолдош (1934 - 2002),
 Мусаев Сыртбай (1953).
 2001: Ашырбаев Токтосун (1948-2005).
 2002: Мамытов Жумаш (1935-2010).
 2003: Ибраимов Сүйүнбек (1940),
 Саматов Кубатбек (1952).
 2004: Асаналиев Үсөнбек (1932),
 Сыдыков Сагалы (1932-2009),
 Токтоналиев Курманбек (1953).
 2005: Маразыков Турусбек (1965),
 Тагаев Мамед (1947).
 2006: Токоев Таалайбек (1956).
2007

АБДУВАЛИЕВ ИБРАГИМ (1947). Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы: (Байыркы катмар): 10.02.01.- кыргыз тили.- Профессиональная лексика в киргизском языке: (Древний пласт).- Professional vocabulary in Kyrgyz Language (ancient layer).

БОРОНБАЕВ САНДЫБАЙ РЕЖЕП УУЛУ (...) Эски кыпчак тили менен казак тилинин генетикалык катыштыгы: 10.02.06.- түрк тилдери.- Генетическая преемственность старокыпчакского и казахского языков.- Genetic succession of old Kyrgyz and Kazakh languages.

ЖУСУПАКМАТОВ УПУЛЛА (ЛЮТФУЛЛА) (1946). Петроглифы Саймалы Таша как объект пиктографии: Специалист: 10.02.01.- кыргызский язык.- Саймалыташ петроглифтери пиктографиянын объектиси катары.- Saimali-Tash petroglyphs – as objects of pictography.

КАРАЕВА ЗИНА (1951). Котормо жана семиотиканын лингвистикалык проблемалары: 10.02.01.- кыргыз тили; 10.02.20.- тектештирме, тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими.- Лингвистические проблемы перевода и семиотики: (на материале английского перевода В.Мейом кыргызского эпоса «Манас»)- The thesis is submitted to confer the scholarly degree of doctor philology, specialties 10.02.01.- Kyrgyz language; Comparative – historical typology, typological and contrastive linguistics. Илимий кандидатты – Коңурбаев М.Э. (филол. илим. доктору, профессор).- Бишкек ш.

ОСМОНОВА ЖУЗАКАН (1930). Кыргыз фразеологиясынын негизги маселелери:- Основные вопросы кыргызской фразеологии.- Core issues of Kyrgyz phraseology.- илимий кеңешчиси – Мамытов Ж. (филол. илим. доктору). Бишкек ш.

САГЫНБАЕВА БУРУЛ (1956). Кыргыз жана түрк тилиндеги этиш сөз түркүмүнүн структура-функционалдык салыштырмасы: 10.02.06.- түрк тилдери.- Структурно-функциональное исследование глагола в кыргызском

и турецком языках.- Structural and functional komparison of verb in the Kyrgyz and Turkish languages.

Кыргыз тили илими боюнча илимдин профессорлору (кандидат профессорлору):

- 1936: Тыныстанов Касым (1901-1937).
- 1966: Карасаев Кусейин (1901-1998).
- 1972: Үмөталиева Бейшегүл (1922-2003).
- 1989: Мукамбаев Жээмбай (1929-1989).
- 1990: Бейшекеев Намасбек (1932-2001).
- 1991: Бектенов Зыяш (1911-1994),
Дыйканов Карбоз (1922-1990),
Сартбаев Каратай (1930),
Шатманов Садыбакас (1931).

Кыргыз тил илими боюнча филология илимдеринин кандидаттары:

Бул хронологиялык-алфавиттик тизмеге кыргыз тилин, ошондой эле кыргыз тилин башка тилдер менен салыштырып алектенгендердин айрымдары, кыргыз тилин усулдук багытта изилдегендер жана түркология боюнча иликтөө жүргүзгөндөр кошулду.

- 1941: Батманов И.А.
- 1944: Карасаев Кусейин.
- 1946: Сартбаев Калкабай.
- 1947: Шүкүров Жапар.
- 1949: Юнусалиев Болот (Жунушалиев Болот).
- 1950: Алпиев Н.А.,
Хоролец Г.И.
- 1951: Жакыпов Ыбрай,
Орузбаева Бүбүйна.
- 1952: Бакеев Казбек,
Батманова Л.В.
- 1953: Дыйканов Карбоз,
Кудайбергенов Сарыбай,
Мураталиева Жумакан,
Үмөталева Бейшегүл.
- 1954: Бажина И.Н.,
Бакинова Гүлжамал,
Мукамбаев Жээмбай,
Туряджанова М.,
Янсаншин Юсуп.
- 1955: Давлетов Самак (Дөөлөтов Самак),
Жапаров Абдыкул,
Лебедова С.Г.,

- Орозакунов Ш.
- 1956: Абдулдаев Эсенкул,
Майрыков Дүйшөн.
- 1958: Турсунов Аскар.
- 1959: Ахматов Токтосун.
- 1962: Мураталиев Маанайкул,
Скирдов В.Д.,
Турусбеков Султан.
- 1964: Вагапова Н.З.,
Иманалиев Сансызбай,
Кондучалова Сагыйпа,
Чоңбаешев Кеңеш.
- 1965: Бейшекеев Намасбек,
Захарова О.В.,
Иманов Акеш,
Карпов В.М.,
Өмүралиев Боогачы,
Сартбаев Каратай,
Үсөналиев Садык.
- 1966: Муратов Р.Х.,
Осмонкулов Аскар,
Сыдыков Сагалы,
Шатманов Садыбакас.
- 1967: Асаналиев Үсөнбек,
Бекжанова Рабига,
Бутенко Н.П.,
Мамытов Жумаш.
- 1968: Калдымолдоева Айша,
Кырбашов Кеңеш,
Турсуналиев Турдалы (Үсөналы уулу Турсуналиев Турдалы).
- 1969: Ашыралиев Кадырбек,
Дүйшөналиева Турдубүбү,
Жапаров Шералы,
Жолдошбеков Абдыкерим,
Жумагулов Четин,
Назаралиев Токтоназар,
Осмонова Жүзөкан,
Тойчубекова Бурулкан,
Шаршеев Ниязбек.
- 1971: Исабеков Мелис,
Исабекова Ажар,
Орусбаев Абдыкадыр,
Суранчиева Булбул,
Чернышева Ю.И.,
Чечейбаева Накин,

- Щеломенцова З.С.
1972: Биялиев Абак,
Исаев Дөөлөтша,
Өмүралиева Раскан,
Сыдыков Жеңишбек.
1973: Закирова Валентина,
Курбанов С.,
Умаров Камалбек,
Чойбеков Рыскул.
1974: Сарванчук О.В.,
Шаменова Азия.
1975: Ибрагимов Сүйүнбек,
Исраилова Нарынкүл,
Рыспекова Бурул,
Сапарбаев Асанкан,
Эралиева Букеш.
1976: Ибрагимов Кыргызбек.
1977: Титова А.Н.
1978: Базаркулова Токон,
Байтерекова Гүлай,
Дөнбаев Эркин,
Жумабаева Коргол,
Мусабаева Зиби.
1979: Жусупакматов Упулла,
Үсөнбаева Р.Г.
1980: Акчекеева М.С.,
Алымова Айтбүбү,
Дүйшеев Жумакадыр,
Чанакон Ырыскулбек,
Эгембердиев Райымжан.
1981: Жапарова Күлүйпа,
Мурзакулов Аскар,
Чымбаев Абдыбек.
1982: Дербишева Замира,
Касымова Бэлла,
Мусаев Сыртбай,
Садыков Ташполот.
1983: Гапаров Сали,
Жусаев Жолдош,
Конкобаев Кадыралы,
Момунбаева М.И.,
Салахитдинова Н.К.,
Тагаева Зуура.
1984: Абдувалиев Ибрагим.
1985: Назаров Абдыхалил,

- Сатылганова Р.Т.
1986: Ибраев Асылбай.
1987: Абдуллаев Сайфулло,
Жумаканова Гүлзуура,
Кадырова Шарыйпа.
1988: Алжанбаева Р.А.,
Боронов Адина,
Жалилов Абдыманап,
Кеңешбекова Н.А.,
Сагынбаев Каржады,
Юсупов Мария (Жусупова Мария).
1989: Нуруев Тыныбек.
1990: Ашырбаев Токтосун,
Жумалиев Жээнкул.
1991: Шериев Абдыганы.
1992: Карымшаков Айша,
Кушбакова Гүлнара,
Кадыршаева Клара,
Токтоналиев Курманбек.
1993: Сагыналиев Мырзабек.
1994: Жаманкулова Гүлжамал,
Жүдөмүшов Жыйынбек,
Ниязалиев Болотбек.
1995: Карымшакова Зыйнат,
Кулбаева Гүлмария,
Мадмарова Гүлүпа,
Макеева Азима,
Найманова Чолпон,
Токоев Таалайбек,
Ысакулов Кутбидин,
Эргешов Абдысатар.
1996: Абдиев Таалайбек,
Калыбаев Анаркан,
Маразыков Турусбек,
Сыдыков Анарбай,
Чыманов Жеңишбек,
Элчиев Жаанбай,
Эшиев Асылбек.
1997: Сагыналиев Асылбек,
Саматов Кубатбек.
1998: Койлубаева Айгүл,
Ормонбекова Ардакбүбү.
1999: Абдыкалыкова Айсулуу,
Бекбалаева Чолпон,
Камбаралиева Уулкан,

- Козуев Дурус,
Сагынбаева Бурул,
Усуева Мария.
- 2000: Атабекова Нүргүл,
Жамшитога Гүлнара,
Жумалиева Гүлнура,
Кыдыев Каныбек,
Машрабов Абдымалик,
Мазекова Назгүл,
Шамурзаев Абакир.
- 2001: Казыев Нурбек,
Калыгулова Сабыркүл,
Усманбетов Баяман,
Чоробекова Нарынкүл.
- 2002: Ажыбаева З.А.,
Жумалиев Самат,
Какеева Мимоза,
Маражапова Нуржан.
- 2003: Абдыкеримова Аида,
Каргалдаева Алмагүл,
Кенжебаев Дайырбек,
Сыдыкова Толгонай,
Токсоналиева Роза.
- 2004: Абдулдаева Райхан,
Ахматова Ашырайым,
Аттокуров Асамидин,
Жапанов Аттокур,
Каратаева Сонайым,
Токоева Назгүл.
- 2005: Борчиева Бактыгүл,
Жайлообаев Бактыбек,
Исабеков Ильяз,
Касиева Аида,
Нарынбаева Бактыгүл,
Оморев Айтмамат,
Раева Токтобүбү,
Рыскулова Тынаркүл,
Семенова Жийдегүл,
Шаршембаев Асылбек,
Шаршенбаев Бакыт.
- 2006: Баястанова Токтобүбү,
Жапаров Нооманбек,
Максутова Бегайым,
Суркеева Венера,
Хидирова Чолпонай,

Эргешбаева Нуриса.

2007

БОТОбЕКОВА АЙШАТ. «Кыргыздардын сүйлөшүүсүндөгү вербалдык эмес байланыш каражаттарынын системасы» (Бишкек, 2007; илим. жетекчиси – филол. илим. кандидаты – Коңкобаев К.).

ОСМОНОВА ДАМИРА. «Кыргыз тилиндеги энантиосемия» (Бишкек, 2007; илим. жетекчиси – фил. илим. доктору – Усубалиев Б.).

СУЛАЙМАНОВА ЛИРА. «Лингвистический анализ народных географических терминов топонимии Кыргызстана» (Бишкек, 2007; илим. жетекчиси – КРнын академиги – Б.Орузбаева.).

ЧОЛПОНБАЕВ АЗИЗБЕК.- «Кыргыз тилиндеги объектилик катыштын семантикалык-структуралык өзгөчөлүктөрү» (Бишкек, 2007; илим. жетекчиси – КРнын УИАсынын корр.- мүчөсү – Турсунов А.).

2008

АБДУЛАТОВ АБДУРАШИТ. «Кыргыз паремияларын когнитивдик-лингвистикалык өңүттө сыпаттоонун айрым проблемалары». (Бишкек, 2008; илим. жетекчиси – фил. илим. докт. – Зулпукаров К.).

АСИРДИНОВА ТОЛКУН. «Синтаксистик бирдиктердеги багыңкы байланыштын ээрчимдүү жолунун нормалары жана принциптери» (Бишкек, 2008; илим. жетекчиси – фил. илим. докт. – Иманов А.).

ӨМҮРАЛИЕВА АЛТЫНАЙ. «Кыргыз макалдарынын тексттик табияты»: (Тексттик этнолингвистикалык аспект): (Бишкек, 2008; илим. жетекчиси – фил. илим. докт. – Мусаев С.).

РЫСБАЕВА САЛИЙМА «Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн айтылыш максатынын коммуникативдик функционалдык түрлөрү»: (Семантикалык-грамматикалык анализ). (Бишкек, 2008; илим. жетекчиси – фил. илим. докт. – Токтоналиев К.).

РЫСКУЛОВА ГҮЛЖАМАЛ. «Манас» эпосунда сезимдин жана кебетелишимдин туюндурулушу»: (Психоллингвистикалык аспектиде). (Бишкек, 2008; илим. жетекчиси – фил. илим. докт. – Өмүралиева С.).

ТУРГАНБАЕВ НУРМАМАТ. «Кыргыз жана өзбек тилдериндеги имитативдердин фоносемантикасы» (Бишкек, 2008; илим. жетекчиси – фил. илим. докт. – Зулпукаров К.).

2009

АЛИ ДАШМАН. “Кыргыз жана түрк тилдериндеги убакыт-мезгилди туюндуруучу лексикалык каражаттар” – 10.02.06. – түрк тилдери. (Бишкек, 2009; илим. жетекчиси – Ф.И.Д., профессор – Усубалиев Б.).

ЖОРОЕВ ИСЛАМКУЛ. “Диалектизмдердин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү” – 10.02.01. – кыргыз тили. (Бишкек, 2009; илим. жетекчиси – ф.и.к., профессор – Жалилов А.).

ЛЕВЕНТ ДОЙУРАН. “Кыргыз жана түрк тилдериндеги тактоочтор” – 10-02.06.- түрк тилдери. (Бишкек, 2009; илим. жетекчиси – КРнын УИАсынын академиги – Орузбаева Б.Ө.).

Садыралиева Гулшан “Кыргыз орфографиясынын калыптаныш жана өнүгүш этаптары” (Бишкек, 2009; илим. жетекчиси – ф.и.д. - Өмүралиева С.).

2010

АБДИМИТАЛИПОВА ГҮЛЗАРА. Параллелдүүлүктүн экспрессивдүүлүктү жаратуучу мүмкүнчүлүктөрү.- Возможности параллелизма в создании экспрессивности.- Possibilities of Parallelism in Creation of Expressiveness. Илимий жетекчиси – Зулпукараров К. (филол. илим. доктору, профессор).

АКЫНБЕКОВА АЙЖАН. Молдо Нияздын чыгармаларындагы тилдик өзгөчөлүктөрү.- Языковые особенности в произведениях Молдо Нияза.- The Linguistic peculiarities in Moldo Niazs works. Илимий жетекчилери: 1. Ахматов Т.К. (фил. илим. доктору, профессор; КРнын УИАнын корр.-мүчөсү); 2. Маразыков Т.К. (фил. илим. доктору, профессор).

АКМАТОВ НУРБЕК. “Ысык-Көл обласынын топонимикасы” (Бишкек, 2010; илимий жетекчи – ф.и.к. – Коңкобаев К.).

ДУЙШЕКЕЕВА АЙНА. Эгемендүүлүк жылдарында Кыргызстандагы радио уктуруулардын өнүгүшү: (1992-2002-ж.).- Развитие радиовещания Кыргызстана в годы независимости: (1992-2002 г.г.).- Broadcasting development in Kyrgyzstan during independence (1992-2002). Илимий жетекчиси – Эркебаев А.Э. (фил. илим. доктору, профессор).

НАРМЫРЗАЕВА КУРМАНЖАН. «Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин морфологиялык стилистикасы».- Морфологическая стилистика языка произведения Ч.Айтматова: (на материале именных частей речи).- Morphological stylistics of the language of product Ch. Aytmatovs works on the Basis of the nominal parts of speech. Илимий жетекчиси: 1. Ашырбаев Т. (фил. илим. доктору, профессор); 2. Мамытов Ж. (фил. илим. доктору, профессор).

ТОЙЧУЕВ ТАЛАЙБЕК. Кыргыз тилиндеги мейкиндик маанидеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдери.- Модели простых предложений с пространственной семантикой в кыргызском языке.- Models of simple sentences with spatial semantics in Kyrgyz language. Илимий жетекчиси – Абдуллаев С.Н. (филол. илим. доктору, профессор).

ШАМШИЕВА МАХАБАТ. Лейлек топонимиясы – Топонимия Лейлекского района.- Leileks toponymy. Илимий жетекчиси – Жапаров Ш. (фил. илим. доктору, профессор).

ЭРГЕШОВА СЕЙИЛ. Паремияларда антонимдик концепттер аркылуу тилдик дүйнө сүрөтүнүн жана менталдык пропозициянын берилиши.- Отражение в паремиях языковой картины мира и ментальной пропозиции через антономические концепты.- Reflection in the paremeez of language of the world and mental propositens through antonymie concepts. Илимий жетекчиси – Зулпукараров К.З. (филол. илим. доктору, профессор).

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР

«Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясында жана лексикографиясында» колдонулган шарттуу кыскартуулар:

Лингвистикалык, жалпы кыскартуулар:

- ад. – адабий тилде (кыргыз адабий тилинде)
- айт.- айтылышы
- алт. – алтай тили
- ант. – антоним.
- апел – апеллятив (жалпы ат, аталыш).
- ар. – араб/арап (тилинде).
- б.а. – башкача айтканда.
- баш. – башкырт тили (башкырт тилинде)
- б.з.ч. – биздин заманга чейин.
- б.з. – биздин заманда.
- бейт.- бей тарп лексика
- Б. – Бишкек [китеп басылган координант].
- б. – бет[тер]
- ир. – иран (тажик, перс-фарс тилинде).
- гм. – грамматикалык маани (си).
- кырг.т – кыргыз тили (кыргыз тилинде).
- л. – лексика.
- лм. – лексикалык маани(си).
- л. – с. – лексика-семантика (лексика-семантикалык маани, абалы).
- мк. – маанилик катыш.
- монг.- монгол тили (монгол тилинде)
- омон. –омоним (омонимдик маани, катыш).
- оном. – ономастика (энчилүү ат, аталыш).
- ор.- орус тили (орус тилинде)
- өт. - өтмө маани(си), өтмө мааниде.
- с.- сөз.
- сем. – семантика (семантикалык маани).
- син. – синоним (маанилик катыш).
- ск.-сөздүк кор.
- ст. – сөздүк тутум (сөз курамы).
- сүйл.- оозеки сүйлөшүүдө. лексикада
- түз.м. – түз маани(си).
- тат.- татар тили (татар тилинде)
- топ. – топоним (жер-суу аты).
- тыб.түз – тыбыштык түзүлүшү.
- эт. – этимология
- эти.- ЭТИМОН

Шарттуу белгилер:

- * - түпкү теги ушул деп болжолдогон (форма, негиз, өзөк).
- < - ушул өзөктөн пайда болгон.
- / - синонимдик мааниде керектелинет.

Инсандык кыскартуулар (кыргыз акын-жазуучулары):

Аалы – Токомбаев Аалы.
Айтматов – Айтматов Чыңгыз.
Байтемиров – Байтемиров Насирдин.
Барпы – Алыкулов Барпы.
Баялинов – Баялинов Касымалы.
Бобулов – Бобулов Камбаралы.
Бөкөнбаев – Бөкөнбаев Жоомарт.
Жакыпбеков – Жакыпбеков Ашым.
Жакыпов – Жакыпов Атакул.
Маликов – Маликов Кубанычбек.
Мавлянов. – Мавлянов Жунай
Мураталиев – Мураталиев Муса.
Рыскулов – Рыскулов Акбар, Акбар Рыскул.
Рыскулов – Рыскулов Сардарбек
Осмонов – Осмонов Алыкул.
Сайдуллаев – Сайдуллаев Нооман (Саады Нооман, Нууман).
Сарногоев – Сарногоев Байдылда.
Сыдыкбеков – Сыдыкбеков Түгөлбай.
Токтогул – Сатылганов Токтогул.
Турусбеков – Турусбеков Жусуп.
Убукеев – Убукеев Айткулу.
Шамшиев – Шамшиев Төлөн.

Эргонимдик кыскартуулар

Газета–журналдар, адабий жыйнактар, эпостор:

“Ак бата” - газета.
“Асаба” – газета.
«Ала-Тоо» - журнал.
«Бишкек таймс». “Бш” – “Бишкек таймс” - газета.
«Кыргызстан аялдары» - журнал.
«КСЭ» - «Кыргыз Совет Энциклопедиясы».
“Кт” – “Кыргыз туусу” – газета.
«КЭ» - «Кыргыз Энциклопедиясы», «Кыргызстан. Улуттук Энциклопедия»
«Олжобай менен Кишимжан» - эпос.
«Мендирман» - эпос.
“Сов. Кырг” - «Советтик Кыргызстан» - газета.
«Эр Табылды» - эпос.

«Эр Төштүк» - эпос.
“Эт”- “Эркин тоо” – газета.
“Чалкан” – журнал.

Эпонимдик (мекемелердин, ЖОЖдордун, ООЖдордун энчилүү аттары боюнча) кыскарттуулар:

БатМУ – Баткен мамлекеттик университети.
БГУ – Бишкек гуманитардын университети.
ЖамУ- Жалал-Абат мамлекеттик университети.
ИА – илимдер академиясы.
КМПУ – Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университети.
КМУ – Кыргыз мамлекеттик университети.
КМУУ – Кыргыз мамлекеттик улуттук университети
КР – Кыргыз Республикасы.
ОшМУ – Ош мамлекеттик университети.
МТМИ – Мамлекеттик тил жана маданият институту [Э. Арабаев атындагы].
НМУ – Нарын мамлекеттик университети.
УИА – Улуттук илимдер академиясы [Кыргыз Республикасы].

«Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясында жана лексикографиясында» авторлор сунуш кылган, колдонгон айрым терминдик мүнөздөгү сөздөр:

багыттама – программа.
бедел – рейтинг.
бейнел – модуль.
окум – окуу китеби (учебник).
окума – окуу куралы (учебное пособие, окуулук).
сактам – архив.
супа – кафедра.
сурам – анкета.

КИТЕПТИН АВТОРЛОРУ ЖӨНҮНДӨ ЭКИ ООЗ СӨЗ

ШЕРАЛЫ ЖАПАРОВ

(1936) Баткен областынын Лейлек районунун Шор-Булак айылында колунда бардар адамдын үйүндө төрөлгөн. КУУда (1960-65), КР УИАсында аспирантурада (1966-69), Москва шаарында докторантурада (1987-89) окуган.

1984-жылы Германиянын Лейпциг шаарында өткөн XV Эл аралык ономастикалык конгресске катышып, «Кыргыз адам аттарындагы уйкаштык» деген темада илимий доклад жасаган. Эмгектери Германияда (1984, 1985), КЭРде (бир нече жолу, соңкусу 2003-ж.), Түркияда (1986) жарык көргөн.

Өзү жана авторлошуп – биргелешип

жазган төмөндөгүдөй эмгектери жарык көргөн:

- «Кыргыз адам аттарынын сөздүгү» (1979);
- «Кыргыз диалектологиясы» (1976, 1982, 2001);
- «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» (1984);
- «Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү» (1986);
- «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү» (1988);
- «Киргизская антропонимика» (1992);
- «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» (2001);
- «Кыргыз тилинин фонетикасы» (окуу китеби, 2001);
- «Кыргыз тили» (окуу китеби, 1975, 2007);
- «Кыргыз тили илиминин улуттук календары» (2008);
- «Кыргыз тилчилери» (Биобиблиографиялык тактам, окума: 1-том, 2004, 228 б.; 2-том, 2005, 150 б.).

1989-жылдан бери «Кыргыз тилчилери» деген жаңы багыттагы биобиблиографиялык 3 (үч) томдуу эмгегин жазып бүтөт. Анын үч тому тең жарык көрдү.

1970-жылдан тартып энчилүү кыргыз адам аттарына кызыгып (жыйнап да, изилдеп да) жүрөт. «Адам аттары – эл байлыгы» (1-2-3-бөлүктөрү 2001, 2002, 2004) деген эмгектери жыл сайын чыгып, бестселлерге айланып калды.

Ушул кезде Э.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетиндеги Мамлекеттик тил жана маданият институтунда профессор болуп эмгектенип жүрөт. Аталган ЖОЖго өзүнүн менчигиндеги 1500 (бир жарым миң) китебин белекке берген.

2008-жылы Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер наамы берилген.

2010-жылы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин өнүктүрүүгө

кошкон зор салымы үчүн “**Кыргыз тили**” төш белгиси менен сыйланды.

СЫДЫКОВА ТОЛГОНАЙ КӨЧКӨНБАЕВНА

1964-жылы 1-сентябрда Ош областынын Өзгөн районунун Ак-Жар айылында туулган.

1983-жылы КУУнун (КМУнун) филология факультетинин даярдоо курсунда окуган. 1984-жылы биринчи курска өтүп, 1989-жылы ийгиликтүү аяктап, филолог – окутуучу деген квалификацияга ээ болгон. Ушул эле жылы, башкача айтканда, 1989-жылы 15 августта Ош областынын Өзгөн районундагы Киров атындагы орто мектебине кыргыз тили жана адабияты мугалими болуп кызматка орношкон.

1995-жылы кыргыз тили боюнча аспирантуранын күндүзгү бөлүмүнө тапшырып, аны ийгиликтүү бүтүргөн.

1999-жылы «Кыргыз тилинин теориясы жана практикасы» кафедрасына окутуучулук кызматына кабыл алынган.

2003-жылы «Барпы Алыкуловдун чыгармаларындагы диалектизмдер» деген темада кандидаттык диссертация коргоп, филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасына ээ болот.

2003-2005-жылдар аралыгында Нарын мамлекеттик университетине конкурстук негизде «Кыргыз тили жана аны окутуунун методикасы» кафедрасына доценттин милдетин аткаруучулук кызматына которулуу жолу менен барган.

2005-жылы И.Арабаев атындагы КМУнун «Мамлекеттик тил жана маданияты» институтунун «Кыргыз тили» кафедрасына доценттик кызматка орношот.

2006-2007-окуу жылында И.Арабаев атындагы КМУда болуп өткөн «Жылдын мыкты доценти» конкурсуна катышып, «2006-2007-окуу жылындагы И.Арабаев атындагы КМУнун мыкты доценти» аттуу диплом менен сыйланды.

2009-жылы Кыргыз Республикасынын Билим берүүнүн отличниги төш белгиси жана 2010-жылы ардак грамотасы менен сыйланган.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент Сыдыкова Толгонайдын жарык көргөн айрым, негизги эмгектери:

«Кыргыз тилинин диалектологиясы» (Окуу китеби. –Бишкек: Сабыр, 2001).

«Кыргыз тилинин фонетикасы»: (Окуу китеби. – Бишкек, 2001).

«Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили»: (Окуу куралы, 1-том. – Бишкек – Нарын, 2004).

«Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили»: (Окуу куралы, 2-том. – Бишкек-Нарын, 2005).

«Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили»: (Окуу куралы, 3-том. –

Бишкек, 2006).

«Кыргыз тили илиминин улуттук календары» (2008).

«Белес артындагы белестер» (Библиография, 2009).

«Академик Орузбаева Б.Ө.»: (Библиография, 2009).

«Садыков Ташполот»: (Библиография, 2009).

ЖАПАРОВ ШЕРАЛИ, СЫДЫКОВА ТОЛГОНАЙ
АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫ ЖАНА
ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ

(О к у у к и т е б и)

Редактору **Т.Сыдыкова**
Корректору **Ф. Мырзаева**
Компьютерге терген **Эламан уулу Жанболот**